JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Az 1648-54. évi Hmelnyickij-mozgalom interpretációi az orosz, ukrán és szovjet történetírásban

Kertészné Varga Beáta

Szeged

1990

B 2977

B E V E Z E T Ő

Az értekezés az 1648-54. évi ukrajnai Hmelnyickij-mozgalmat, illetve annak interpretációit tárgyalja az orosz, ukrán és szovjet történetírásban, a XVII. század végétől kezdve az 1980-as évek elejéig terjedő periódusban. E téma egy hosszútávú kutatási program kezdetét is jelentheti számunkra, amennyiben elvégeznénk a lengyel és nem szláv egyetemes történettudomány értékeléseit is Ukrajna XVII. századi történelméről.

E mozgalom, illetve az "ukrán kérdés" kutatásának aktualitását azok a napjainkban zajló történelmi jelentőségű változások adják meg, melyek a Szovjetuniót és az európai szocialista országokat érintik, ámbár témaválasztásunk nem politikai megfontolásokból fogant.

Az ukrán nép történelmének példájával ugyanis az egész közép-kelet és kelet-európai régióban jelenlevő soketnikumú - majd soknemzetiségű - társadalmi problémába ütközünk és figyelemmel kisérhetjük a mindenkori központi hatalom és a kisebbségek küzdelmét, az "eloroszositásra" való törekvés folyamatát az orosz birodalmon, illetve a Szovjetunión belül.

A magyarországi történetírásban kevésbé kutatott témának számít az ukrán történelem, főképp napjainkban. Érdekes és tanulságos lehet azonban számunkra annak vizsgálata, hogy a magyar polgári historiográfia milyen képet alakított

ki az 1648-54. évi ukrán eseményekről.

A XIX. század második felében - XX. század elején kiadott Világ- és Oroszország-történetekben viszonylag egységes képet kapunk a Hmelnyickij-mozgalomról.

Hunfalvy János az "Egyetemes történelem"[1] című művében szűkszavúan emlékezik meg a XVII. század közepi ukrajnai eseményekről, melyeket egyszerű kozák felkelésnek minősít. Hozzá hasonlóan Marczali Henrik az 1883-as - "Az Újkor története"[2] - művében az 1648-ban kirobbant felkelésről mint kozákok "ügyéről" ír.

Viszonylag részletesebb tudósítást kapunk a Hmelnyickij--mozgalomról Lázár Gyula könyvében - "Az orosz birodalom története"[3] -, melyben a hangsúly az orosz-ukrán viszony alakulására kerül. Kiemeli a történetíró, hogy "Kis-Oroszország" nélkül az orosz birodalmat nem lehetett európai államnak tekinteni, "ezen területtől függött jövendő fennmaradása".[4] Alekszej Mihajlovics cár, kihasználva az 1648-ban kitört kozák lázadást, az ukrán felkelők védnökének nyilvánította magát - írja Lázár Gyula -, majd az 1654-es Perejaszlavi Radán az egész ukrán nép "minden feltétel vagy kikötés nélkül letette a hűségesküjét az igazhívő cárra".[5]

Szilágyi Sándor is kozák szemszögből viszonyul a Hmelnyickij-vezette mozgalomhoz, a "kozák-lengyel háború" vizsgálatához és értékeléséhez a "II. Rákóczi György 1621-1660"[6] című művében. Nála azonban már mint lehetséges alternatíva merül fel a hetman eszményképe, a "független Kozákország".

Az Oroszországgal való szövetséget kényszerű lépésként minősíti a történetíró.

Márki Sándor[7] egyetemes történeti munkájában - Szilágyi Sándorhoz hasonlóan - a kozákok legfőbb célkitűzéseként az önálló kozák királyságot nevezi meg, a Rákócziakkal az élen.

Rátz Kálmán Oroszország-történetében[8] pedig már "polgárháborúról" olvashatunk, melynek eredménye "Kis-Oroszország és Moszkvai-Oroszország szövetsége" lett 1654-ben. A történetíró levonja a mozgalom tanulságait, rámutatva azokra a tényezőkre, melyek megakadályozták a független Ukrajna létrehozását: 1. a kozákok és a parasztság közti ellentétek, 2. Hmelnyickij az egész ukrán nép képviselőjeként indította meg a harcot, később azonban a kozákok érdekeit helyezte előtérbe, 3. a mozgalomnak nem volt határozott programja.

A fentebb említett magyar történeti munkákban - aszerint, hogy a szerzők ukrán vagy orosz irodalmat használtak fel - tehát kétféle álláspontot különíthetünk el: egyrészt a nagyorosz szemléletet átvevő, másrészt az ukrán-erdélyi szövetséget hangsúlyozó, az ukrán néppel szimpatizáló műveket.

Az 1930-40-es évektől kezdve napjainkig jelentősen csökkent a történészek érdeklődése az ukrán történelem iránt. Kivételt talán csak Gebei Sándor[9] képez, aki az Erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerét vizsgálta meg 1648-1660 között, behatóan tanulmányozva a Hmelnyickij-vezette mozgalmat is. A történész ar-

ra a megállapításra jutott, hogy az 1648-ban kibontakozó kozák lázadás "a kozákokkal tömegében azonosuló ukrán nép nemzeti felszabadító háborúja lett".[10] A mozgalom eredményének tekinthető Perejaszlavi Rada döntését úgy értékeli, hogy "Ukrajna és Oroszország egyesülése végbement, de egységesülése nem következett be".[11] Vagyis az orosz kormányzat ezt az eseményt nem egyenlő felek szerződésének, hanem a védelemért folyamodó ukrán nép behódolásának tekintette. Ugyanakkor Gebei Sándor - véleményünk szerint helytelenül - azt vallja, hogy Ukrajna gyakorlatilag szuverén állam maradt Oroszország keretein belül, ezért az egyesüléssel a perszonálunióhoz hasonló államforma jött létre.

Természetesen a Hmelnyickij-mozgalom az egyetemes történeti összefoglaló művekben is gyakran szerepel. Ebből a széles irodalomból - jelenleg - csak illusztráció jelleggel tudunk képet adni, jelezve, hogy az emigráns ukrán munkák áttekintése is későbbi feladat.

Alapműnek tekinthető Hugh Seton Watson 1967-ben Oxfordban megjelent műve - "Az orosz birodalom 1801-1917"[12] -, melyben rövid áttekintést kapunk a Hmelnyickij-felkelésről, illetve annak XVIII-XIX.századi interpretációiról. Watson a hetmant független szuverénnek nevezi, az ukránok önállósodási törekvéseit hangsúlyozva. Vitás kérdésként mutatja be a Perejaszlavi Rada döntésének többféle megítélését: orosz részről az ortodox kisoroszok alávetésének értelmezik, míg bizonyos ukrán történészek két nemzet közti szövetségnek

vagy perszonáluniónak fogták fel. A történész több tényezőt felsorolva - eltérő társadalmi intézmények, az ukrán jogi és kulturális hagyományok nyugatiak voltak... - amellett érvel, hogy a különálló ukrán nemzet[13] szinte minden feltétele adva volt a XVII. század közepén, az ukrán nemzeti tudat kivételével.

Seton Watsonhoz képest másodlagos irodalom alapján dolgozott Henry Kamen az 1985-ben Madridban kiadott könyvében - "Európa társadalma 1500-1700"[14] - a XVI. század végi - XVII. század közepi forradalmakról és népi felkelésekről, melyeket - az európai történetírásban elfogadottnak tekintett módon - az európai térség egészére kiterjedő válságjelenségekből vezet le. Az ún. "XVII. század válsága" - írja Kamen - több szférában is jelentkezett: az árforradalom kifulladása az agrártermelés visszaesését és az európai kereskedelemben is zavarokat idézett elő. Ezek a gazdasági változások pedig társadalmi és politikai válsághoz vezettek, amit az 1640-es évek mozgalmai jeleznek, melyek Nyugat--Európában forradalmak, Közép-Kelet-Európában pedig népi felkelések formájában jelentkeztek. A Hmelnyickij-mozgalmat tárgyalva, a zaporozsjei kozákok meghatározó szerepét emeli ki a történész, akiknek minden felkelése Lengyelország hanyatlását és Oroszország felemelkedését segítette elő. Kiemeli azonban azt is, hogy a kozákok akcióit mindig támogatták az ukrán parasztok is és együtt tudtak csak sikereket elérni. Az 1648-ban kirobbant felkelés közvetlenül a len-

gyel-litván földesurak, a katolikus papság és a zsidók ellen irányult - írja Kamen -, de már jelentkezett az ukrán nép azon törekvése is, hogy "ismerjék el őket nemzetnek".[15] Ezt a célkitűzést azonban - megbízható szövetséges hiányában - nem sikerült megvalósítani, ezért az ukrán felkelést a Perejaszlavi szerződés zárta le, melynek értelmében Ukrajna betagolódott Oroszország keretébe.

Meg kell mondani ugyanakkor, hogy a XVI-XVII.századi európai népmozgalmak összehasonlító vizsgálatában a Hmelnyickij-felkelés - és egész Kelet-Európa - meglehetősen kevés figyelmet kapott - ellentétben pl. Kamennel. Perez Zagorin,[16] aki a leginkább behatóan kutatta e problémakört, kétkötetes művében nem szentel e térségnek figyelmet, ahogy más művek sem. Legfeljebb egyetemi tankönyvben[17] írnak a lázadó hetman mozgalmáról és érdekes módon a zsidók elleni progromok kérdése is - amit az orosz, ukrán, szovjet történetírás általában elhallgat - említésre kerül.

Külön kell említenünk P.A. Sorokin[18] méltatlanul elfeledett művét, aki hatalmas és kvantitatív módszereket felhasználó művében a lengyel-litván-orosz térség népmozgalmait is szemügyre veszi. A Sorokin-grafikonok Kelet-Európára vonatkozó adatainak talán az a legfőbb tanulsága, hogy - ellentétben Nyugat-Európával -, a népmozgalmak szekuláris trendjei éppúgy, mint a 25 éves ciklusok görbéi, a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő periódusban jelentős emelkedést, sőt csúcsot mutatnak. A történész

nem vizsgálja külön Hmelnyickij-mozgalmat, könyvének tanulságai mégis hasznosak, mert segítenek megérteni azt a közép-kelet-európai közeget, ahol ez a felkelés kibontakozott. A "hosszú XVI. század" - amely a modern világgazdaság létrejöttének első szakaszát jelenti - európai népmozgalmainak kutatása tanszékünkön három éve kezdődött. Ebben a tudományos folyamatban helyezhető el a Hmelnyickij-problematika, amelynek a kutatását vállaltam.

X X X

A jelzett korszakban Közép-Kelet-Európa országaiban jelentős nagyhatalmi változások következtek be és népmozgalmak zajlottak le.

Az 1640-50-es években Nyugat-Európában is felkelések sorozata ment végbe, melyeket Trevor Ropert a "hat egyidejű forradalomnak" - portugál, katalán, nápolyi és palermói felkelések, a francia Fronde-mozgalom és az angol forradalom - nevezett.

Ezen időbeli egybeesés az európai világgazdaságon belüli, szorosan összefonódó gazdasági kapcsolatokkal - a Nyugat- és Kelet-Európa közötti interregionális munkamegosztással - magyarázható.

A Mediterránumban a világkereskedelem központjából való kiszorulás idézte elő elsősorban a válságot. Közép-Kelet Európában pedig a perifférikus helyzet, illetve az árforradalom kifulladása, a Nyugatra irányuló élelmiszerexport visszaesése következtében fokozódott a földesúri presszió,

ami parasztfelkelésekhez vezetett.

Oroszország előtt - mely I. Wallerstein[19] elmélete alapján a világgazdaság "külső előtere" volt - a XVII.század közepén három fontos külpolitikai feladat állt: 1. Ukrajna és Belorusszia megszerzése, 2. a déli határok védelmének biztosítása a törökök és a tatárok ellen, 3. kijáratot nyitni a Balti-tengerre. Mindezekkel a Romanov-dinasztia konszolidációját és az orosz nagyhatalmi politikai megalapozását akárták elérni. Az 1632-34. évi szmolenszki háború után - amelyet az 1634. évi poljanovói "örökbéke" zárt le, de az orosz-lengyel területi vitákat nem rendezte - 1648-ban kiváló alkalom kínálkozott az első feladat megvalósításához, az ukrán területek "visszacsatolásához", illetve az "újraegyesítéshez". Az orosz kormányzat ugyanis Ukrajnát mindig is Oroszország részének tekintette, annak ellenére, hogy a közös állam, a Kijevi Rusz felbomlása után litván, majd - a lublini unió következtében - lengyel fennhatóság alá került.

Közép-Kelet-Európában az 1640-es évek "leghatalmasabb robbanása"[20] a Hmelnyickij-mozgalom volt, mely meghatározó paraszti jellege mellett - Lengyelországtól való - elszakadási és függetlenségi törekvéseket is magában foglalt. Az 1648-54. évi ukrajnai események előtörténete a XVI. század második felére nyúlik vissza, amikor a lengyel pánok kiterjesztették hatalmukat az ukrán földekre és a század végén - a világpiacban való részvétel kibővítése érdekében - robotoltató majorságokat alakítottak ki.

Az ukrán nép ellenállása a lengyel uralom ellen, közös kozák-paraszt felkelésekben nyilvánult meg, melyek csúcspontját jelentette a vallási és etnikai-nemzeti elemeket tartalmazó Hmelnyickij-mozgalom. 1654-ben Oroszország és Ukrajna egyesülése a kelet-európai 30 éves háborúhoz /1654-86/ vezetett.

X X X

A Hmelnyickij-felkelés historiográfiai áttekintését hasznosnak és logikusnak tartjuk konkrét szempontok alapján elvégezni, melyeket Landsbergertől[22] vettünk át, aki a polgári- és parasztmozgalmakat kutatta. A történész azt az elméletet dolgozta ki, hogy bármely mozgalom értékeléséhez a következő tényezőket kell megvizsgálnunk: 1. az adott társadalom gazdasági és politikai struktúrájának hosszútávú dinamizmusát, 2. a mozgalom kitörésének okait, 3. céljait, 4. szövetségeseit és ellenségeit, 5. vezetőit és tömegbázisát, 6. ideológiáját, 7. eszközeit, 8. szervezetét, 9. sikereit és kudarcait.

I. Ukrán krónikák és az ukrán nemesi történetírás

A XVII. század első felétől formálódó Orosz Birodalom történetírásában jelentős változások következtek be a korábbi századokhoz viszonyitva. Továbbra is a krónika maradt a fő műfaj, de a szerzők már nem elégedtek meg az események tényszerű leirásával, hanem egyre inkább azok magyarázatára és értelmezésére törekedtek a lehető legbővebb forrásanyagra támaszkodva. A történetirók ezen munkáját jelentősen megkönnyitette Alekszej Mihajlovics cár 1657-es rendelkezése, ami egy új prikáz felállítását mondta ki, melynek feladata a hivatalos iratok és korabeli történeti művek összegyűjtése volt.

Az orosz fennhatóság alatt élő népek közül első helyen az ukránokat kell kiemelni, ahol a legkorábban jelentkezett a "nemesi" nemzeti tudat kialakulása. Az öntudatra ébredés legkorábban a XVII. század végi - XVIII. század eleji ukrán krónikákban mutatható ki, amelyek Szamovigyec, G.Grabjanka és Sz. Velicsko nevéhez fűződnek.[1]

E művek nem mentesek ugyan a mesterkéltségtől, a fantázia túlkapásaitól és a szubjektiv tényezőktől, mégis hasznos forrásanyagként szolgálhatnak korunk történészei számára.

Ukrajna és Oroszország újraegyesülése után az 1648-54. évi lengyel-ellenes ukrán mozgalom vezetői /kozák sztarsina és kisnemesség nagy része/ a cár fennhatósága alá került keleti ukrán területeken az uralkodóosztály pozíciójába kerültek, megszabadulva a lengyel pánok uralmától. A XVIII.század elejétől azonban a cári kormányzat fokozatosan korlátozni kezdte Ukrajna autonómiáját és uralkodó rétegeinek privilégiumait.

Erre a folyamatra reagálva, az ukrán krónikások - osztályuk jogait hangoztatva - érveket a történelemből merítettek. A XVII. század végén - XVIII. század elején az ukrán évkönyvek meghatározó részét a kozák háborúkat megörökítő feljegyzések töltötték ki, a Hmelnyickij - felkeléssel a központban. A történeti munkákat elsősorban az ukrán nép "függetlenségi harcának"[2] szentelték. A krónikaírók már nem egyházi személyek voltak - mint a korábbi évszázadokban -, hanem főképp magas rangú kozák tisztek vagy hivatalnokok. Ezért is kapták ezek az ukrán művek a "kozák-krónikák"[3] elnevezést.

Szamovigyec[4] /Szemtanú/, a kozák elit és az ukrán nemesség ideológusa mutatta be legkorábban az 1648-54. évi eseményeket. A szerző a XVII. század második felében élt - igazi nevén Roman Rakuska Romanovszkij, aki a kozák hadseregben teljesített katonai szolgálatot. A két kötetre tagolódó krónika az 1648-1702 közti ukrajnai eseményeket foglalja magá-

ba. Meghatározó része az 1648-ban kirobbanó kozák mozgalmat tartalmazza Hmelnyickijjel a központban. Az első kötet keletkezésének pontos idejét nem ismerjük, valószínűleg az 1670-es évek elején íródott. A mű tartalmát tekintve fontos megjegyezni, hogy az események nem szűkülnek le Ukrajna térségére, hanem tudósítanak a szomszédos országokban - Oroszország, Lengyelország, Törökország, Ausztria - lezajlott történésekről is. Ez arra utal, hogy a szerző saját élményein kívül az Ukrajnában járt utazók, kereskedők, követek révén megfelelően tájékozódott a nemzetközi helyzet alakulásáról. Művéből a számunkra érdekes és fontos szempontokat emeljük ki, melyeket már a bevezetésben is megemlitettünk.

A szerző a háború alapvető okainak a lengyel pánoknak a kozák előkelőkkel szembeni önkényeskedéseit és az ukrajnai vallási-"nemzeti" elnyomást tekintette. Az utóbbi tényezőn - a szerző állásfoglalását és hovatartozását figyelembe véve - a kozák elitet és az ukrán nemességet, az "ukrán nemzetet" ért sérelmet kell értenünk. Ami az ukrán parasztságot illeti, szerinte őket is érték "kisebb" igazságtalanságok, de nem annyira a pánok, mint inkább a zsidó adóbérlők részéről.

A háború legfőbb sajátosságaként a lajstromozott, a lengyel király szolgálatában álló, zsoldot kapó, a déli és délkeleti határokat a tatárok támadásaitól védő rétegnek, a kozákok és vezetőiknek a lengyel hatalom elleni igazságos, önvédelmi harcát emliti. A kozák tisztikar mellett az ukrán

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

kisnemességet nevezi meg vezetőrétegként. Ugyanakkor ellenségesen viszonyul az ukrán parasztság megmozdulásaihoz, akik nemcsak a lengyel urak, hanem az ukrán mágnások ellen is támadtak. A szerző a "nemzeti függetlenségért"[5] vívott kozák mozgalmat elkülöníti az ukrán alsóbb néprétegek lázadásától, melyet a "csőcselék" önkényes harcának tekint. Kiemeli mozgalmuk ösztönösségét és romboló erejét, mellyel szerinte csak ártottak a felszabadító háborúnak. Éppen ezért nem is sorolja őket a Hmelnyickij-vezette mozgalom tömegbázisához, helyette a városi lakosság "aktív és forradalmi erejét" emeli ki döntő tényezőként, ugyanis az ukrán városok nagy részében az iparosok és kereskedők "megtisztították" lakhelyüket a lengyel nemesektől és kereskedőktől, majd a saját kezükbe vették a hatalmat.

A mozgalom szövetségesei közül az orosz cárt és a krimi kánt emeli ki hangsúlyozottan, de eltérő véleményt alakit ki róluk. A "kitűnő képességű diplomatának" bizonyult Hmelnyickij egyik fő érdemének azt tartja, hogy a feszült nemzetközi helyzet és a belső nehézségek ellenére volt bátorsága szövetséget kötni az addigi legveszélyesebb ellenséggel, a Krimi Kánsággal.

Az orosz-ukrán kapcsolatokat jóval részletesebben tárgyalja, melyből az derül ki, hogy Hmelnyickij először csak 1653-ban, a zsvanyeci csata után fordul segitségért az orosz uralkodóhoz. Ez arra utal a szerző megitélése szerint, hogy egészen 1653-ig Hmelnyickij egy "önálló Ukrajnában", függet-

lenségben gondolkodott és csak a végső szükségszerűség, a kényszer késztette az orosz fennhatóság elismerésére.

Az 1654 január 8-i Perejaszlavi Rada után kezdődő tárgyalások alapján mutat rá a szerző a háború 1653 utáni céljaira: a kozákság és az ukrán nemesség privilégiumainak elismertetésére és az Oroszországon belüli autonómiára. Ebben a kérdésben ismét homályos képet kapunk, mert a korábbi utalások alapján arra következtethetünk, hogy egy teljesen önálló és független ukrán "nemesi köztársaság" megvalósításáért küzdött Hmelnyickij. Ugyanakkor 1653 után már egyértelműen az orosz fennhatóságban gondolkodott - a történetíró érvelésében - az ukrán mozgalom vezetősége, 1654-től pedig lojális álláspontot képviselt a Romanovok iránt.

Szamovigyec művéből kibontakozó nosztalgikus gondolat az, hogy az ukrán nemesség nagy lehetőségről mondott le a Lengyelországtól való elszakadás után és választotta egy másik uralkodótól való függést. Véleményünk szerint ez a meg nem szerzett függetlenség utáni nosztalgiát jelentheti. Mindezért cserébe Alekszej Mihajlovics - utal rá a szerző - egyre inkább megvonta tőlük a bizalmat és nem értékelte kellőképpen az általuk hozott áldozatot.

Grigorij Grabjanka[6] műve is a kozák előkelő réteg felfogását fejezi ki. Születésének ideje ezidáig ismeretlen, halála[7] az 1730-as évek végére tehető. 1686-tól a lajstromozott kozák seregben szolgált, majd 1729-ben ezredesi rangot kapott, de egyben krónikaíróként is számon tartották,

mert megírta Ukrajna történetét a kezdetektől 1708-ig. Széles forrásanyagot használt - a feltehetőleg 1710-ben befejezett és nyomtatásban 1853-ban Kijevben megjelent - műve megírásában: hivatalos dokumentumokat, lengyel krónikákat, útinaplókat, kortársak elbeszéléseit. A bevezetőben kijelenti, hogy az eseményeket úgy írta le, ahogy a szemtanúk elmondták, semmivel nem egészitette ki azokat, vagyis kordában tartotta a fantáziáját.

Az ukrajnai mozgalom részletes tárgyalása előtt megismerhetjük a kozákság kialakulásáról és szerepéről alkotott elméletét. Elutasította a lengyel történetírók gúnyos-becsmérlő nézetét - akiket nem nevez meg -, mely szerint a "kozák" szó a kecskéből / = koz / származik, amivel gyorsaságukat jellemezték. Ehelyett Grabjanka - nem kevésbé megalapozatlanul - a kazároktól eredezteti őket, akik a mongol támadás következtében a Kazár birodalom felbomlása után a Don és Dnyeper folyók vidékére menekültek.

Rátérve az 1648-54. évi ukrajnai eseményekre, ő is a vallási-nemzeti elnyomást tartja a Hmelnyickij felkelés fő okának, de ezeket a sérelmeket nem szűkíti le az előkelő rétegre, hanem megemlíti az egész ukrán nép megpróbáltatásait. Kiemeli a lublini és a breszti unió negatív hatását Ukrajna helyzetére és megemlíti a Hmelnyickijt ért sérelmeket a lengyel hivatalnokok részéről.

A mozgalom tömegbázisának vizsgálatánál kiemeli a "széles néptömegek" aktiv részvételét, a parasztság és a szegé-

nyebb városlakók nagy részének elkozákosodását.

"Ahány ember van Kis-Oroszországban, ugyanannyi kozák van."[8] - jelenti ki némi túlzással Grabjanka, mellyel inkább arra mutat rá, hogy a felkelő kozák seregnek milyen hatalmas tartalékai voltak. Ezenkívül utal a kozákság régi jogi helyzetére is, mert a kozák-lét alapja a katonai szolgálat fejében engedélyezett szabad földhasználat volt a XVI-XVII. században. Magától értetődik, úgymond, hogy ebbe a kiváltságolt helyzetbe kivánt kerülni az ukrán falusi és városi szegénység is. A XVII. század közepére azonban a kozákok jogait és privilégiumait jelentősen megnyírbálták a földéhes pánok.

A krónikairodalomban elsőként veti fel azt a gondolatot, mely szerint az ukrajnai felkelés legális akció volt, mely a lengyel király, IV. László buzdítására indult meg.

A történetíró a hetman külkapcsolatainak fontos eredményei közé sorolja azt, hogy sikerült Ukrajna nemzetközi tekintélyét kivívnia, melynek a fő bizonysága, hogy külföldi uralkodók követeinek tömege érkezett Csigirinbe a kozákvezérhez. A küldöttségek közül kiemeli az orosz követeket, akik gyakran megfordultak Ukrajnában, mert a hetman több alkalommal kérte az orosz cár segítségét. Hmelnyickij diplomáciai tehetségéről tanúskodik, - mondja - hogy sikerült megnyernie szövetségesének a török birodalmat, valamint annak vazallusait: a Krími Kánságot és a Moldvai Fejedelemséget. A szultánt úgy sikerült maga mellé állítania, hogy megígérte Ukrajnának a török birodalomhoz történő esetleges csatlako-

zását. Valójában a hetman ezt soha nem gondolta komolyen a szerző szerint, de 1653-ban a felkelők nagyon nehéz helyzetbe kerültek, ezért két alternatíva közül kellett választania: török vagy orosz fennhatóság? Végül az Oroszországgal való "újraegyesítés" előnyei mellett döntöttek, mely esemény látszólag az egész ukrán nép akarata volt, de a kialakult új orosz-ukrán viszonyt rendező tárgyalások - mutat rá Grabjanka - szinte titokban, az ukrán nemesség és kozák előkelők képviselőinek részvételével folytak, mivel a cár csak velük volt hajlandó egyezkedni. Szamovigyectől eltérően a fentebb említett műben nem találunk utalást arra, hogy felmerült-e a kozák vezetők és a mozgalomhoz csatlakozott ukrán közép- és kisnemesek tervei között a független Ukrajna lehetősége. Ez arra utal, hogy a szerző célja feltehetően a korabeli források összegzésével az ukrán előkelők cár iránti hűségének a bizonyítása volt. Ezt támaszthatja alá az "újraegyesítés" formula is.

A harmadik korabeli ukrán krónika írója Samuil Velicsko /1670-1728/ ismert ukrán krónikaíró volt, aki a Kijevi Akadémia elvégzése után 1690-1708 között a kozák hadsereg kancelláriájában szolgált. Az 1710-es évektől kezdett foglalkozni Ukrajna történetével és az ukrán irodalommal. Számunkra csak az 1848-ban megjelent krónikája[9] ismert, melyben Dél--Nyugat-Oroszország XVII. századi[10] eseményeit örökitette meg. A mű értékét jelentősen megnöveli, hogy a szerző korabeli hivatalos dokumentumokra, ukrán, lengyel és német kor-

társ krónikaírók feljegyzéseire és személyes élményekre támaszkodott munkájában. Figyelmet érdemel még Samuil Zorka naplójára való többszöri utalás, aki Bogdan Hmelnyickij titkára volt és mindenhová követte urát, ezáltal "elsőkézből" értesült az eseményekről.

Nála jelenik meg leghangsúlyozottabban az a nézet, hogy a Hmelnyickij-felkelés legfőbb, legaktívabb tényezője az ukrán nemesség és a kozákság volt, akik nemzeti-vallási megkülönböztetésük miatt lázadtak fel. A kisorosz nép hősének tartja Bogdan Hmelnyickijt, akit második Mózesnek nevez. Az ukrán-orosz kapcsolatok elemzésénél eltér az előző krónikásoktól - illetve kitágítja Grabjanka álláspontját -, mert szerinte Hmelnyickij már 1653 előtt is többször kereste a cár szövetségét, melyért cserébe Szmolenszk visszaszerzése érdekében a fegyveres segítségét ajánlotta fel. 1653 után azonban "végszükségben" a zsvanyeci vereség és a kozák sereg illetve az egész ukrán nép kimerültsége miatt Ukrajnát Oroszország pártfogásába ajánlotta, vagyis lemondott a függetlenségről. Velicska itt azonban határozottan utal arra, hogy a a hetman ezt a lehetőséget csak abban az esetben volt hajlandó megvalósítani, ha a cár kész elismerni a kozák elit és az ukrán kisnemesség jogait és privilégiumait. Ezen utóbbi megjegyzése arra utalhat, hogy Velicsko kifejezte az ukrán uralkodóosztálynak az orosz kormányzattal szembeni elégedetlenségét és elvárásait is a XVIII.század elején, ugyanakkor Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének a hive volt.

Historiográfiai szempontból ebbe a periódusba sorolható még P. Szimonovszkij /1717-1809/ ukrán történetíró, aki a kijevi Egyházi Akadémia elvégzése után több nyugat-európai országban folytatta a tanulmányait. Hazatérését követően a kozák sereg kancelláriájába kapott hivatalnoki kinevezést, majd főhadnagyi rangba került.

1765-ben megírt és 1847-ben Moszkvában jelent meg egyetlen műve,[11] melyet a szerző külföldi követek, utazók és ukrán történészek munkáit felhasználva állított össze. Ezen utóbbi személyeket a szerző nem nevezi meg, csak P. Chevaliert[12] említi meg, mint külföldi forrást. A mű /"A kozák kisorosz nép rövid leírása"/ tömör leírást ad a kisoroszországi népről és annak hőstetteiről a X. századtól kezdve az 1750-es évek elejéig.

Kortársaihoz hasonlóan ő is nagy figyelmet szentel az események pontos és részletes leírásának, de már nem magasztalja az egekig Hmelnyickijt, hanem túlzott lelkesedés nélkül, tárgyilagos hangnemben ír róla.

Szimonovszkij úgy vélekedik, hogy a kozákokat és nemeseket ért sorozatos igazságtalan intézkedések mellett a hetman és családja elleni sérelmek adták a döntő lökést a felkelés kirobbanásához, mert egy elszánt, tehetséges vezető került a lázongó kozákok élére. A lengyel hatóságok elől Zaporozsjébe menekült Bogdan "megmagyarázta nekik /a zaporozsjei kozákoknak - V.B./, hogy mennyire elviselhetetlenek a lengyelek és a pravoszláv vallás mennyire el van

nyomva." Hmelnyickij buzdította őket, hogy fogjanak fegyvert "egyes lengyelek", de nem a király ellen. A zaporozsjeiek csatlakozása - folytatja a szerző - után felhívást intézett az ukrán nemességhez és parasztsághoz, de különösen a jegyzékbe vett kozákokhoz, akiket honvédő harcra szólított fel.

A Hmelnyickij-felkelés eseményeit Szimonovszkij szinte teljes egészében a francia udvari tanácsos, P.Chevalier leírása alapján mutatja be, aki az 1648-54-es háború idején - a francia udvar megbízásából - többször is megfordult Lengyelországban és 1653-ban Párizsban nyomtatásban megjelent a lengyelországi útinaplója. A szerző azért választotta ezt a francia írót, mert szerinte - mint külföldi - nem lehetett részrehajló, ezért művét eseményhű és megbízható forrásnak kell tekinteni. A francia "két kozák háborúról" beszél: az első a zborovi-egyezményig tartott, a második pedig az 1650 eleji lengyel ellentámadással kezdődött. Chevalier kiemeli, hogy Bogdan Hmelnyickij volt a felkelés első szikrája és az egész háború fő okozója.

A kozákok és a király "szövetséges" viszonyát Szimonovszkij a francia íróra hivatkozva arra vezeti vissza, hogy IV. László egy tatár-ellenes háborút tervezett, amihez azonban a szejm nem adta a beleegyezését. Ezért az uralkodó titokban megegyezett Hmelnyickijjel, hogy a kozákjait lázítsa fel és ezzel kényszerítse a pánokat a lengyel hadsereg felállításának megszavazására. Amennyiben ez sikerülne,

IV. László az összegyűlt sereget nem a kozákok megfékezésére, hanem a tatárok elleni harcra használná fel. Ezt a verziót Chevalier azzal próbálja bizonyítani, hogy Hmelnyickij a felkelés kirobbanásakor levelet írt a királynak, akitől kegyelmet kért maga és kozákjai számára, valamint a kozák szabadságjogok és privilégiumok visszaállítását, melyekkel már "ősidők" óta rendelkeztek. Ennek fejében megigérte, hogy megszakítja kapcsolatait a Krími Kánsággal és továbbra is hű alattvalója marad IV. Lászlónak. A francia tanácsos Lengyelország szövetségesei közül kiemeli Franciaországot, amely - bár le volt kötve a Fronde-mozgalmakkal - 800 katonát küldött a lengyel király megsegítésére. A hetman - a francia forrás szerint - a tatárokon kivül nem gondolt más szövetségesre egészen 1649-ig, a zborovi békeszerződésig. Továbbá úgy érezte Hmelnyickij, hogy szüksége lenne egy erős uralkodó támaszára, akinek segítsége vagy védnöksége garantálná a békeállapot fenntartását Lengyelországgal. Azt is kiemeli Chevalier, hogy a kozák vezető két uralkodóval kereste a kapcsolatot: a török szultánnal és az orosz "nagyfejedelemmel".[13] A szultán a segítségével biztatta, miközben arról próbálta meggyőzni a hetmant, hogy Kis-Oroszország az Oszmán Birodalomhoz tartozik. Hmelnyickij látszólag elfogadta a török ajánlatot és szövetséget kötött a szultánnal.

Az oroszokkal a diplomáciai kapcsolat kiépítése Chevalier és Szimonovszkij szerint nehezebb volt, mert a nagyfejedelem a kozák-lázadást kezdetben nem támogatni, ha-

nem kihasználni akarta. Az orosz uralkodó - olvashatjuk a műben - örömmel fogadta a zborovi békeszerződés egyik rendelkezését, a pravoszláv vallás üldözésének megszüntetését, ugyanakkor félelemmel töltötte el az a tudat, hogy az ukrán nép mozgalma átterjedhet az orosz területekre is. Azt Chevalier nem tárgyalja, hogy Ukrajna és Oroszország újraegyesítéséről mikor kezdődtek és milyen formában folytak a tárgyalások. Csak annyit említ meg, hogy Hmelnyickij kezdeményezte, mely 1654-ben járt eredménnyel Ukrajna Oroszországhoz csatlakozásával.

Chevalier koncepciójának bemutatása után, melyet Szimonovszkij is átvesz, a szerző a felkelést a "kozákok és parasztok lázadásának" nevezi, vagyis a kozákok jelentették a vezetőréteget, az utóbbiak pedig a tömegbázist alkották. Ezzel a véleményével Szimonovszkij az első a krónikaírók között, aki az ukrajnai mozgalmat nem szűkítette le a jogaiért és újabb privilégiumokért küzdő kozák lázadásra. Az ukrán nemesek nem tekinthetők szerinte a mozgalom aktív résztvevőinek, mert erősen ingadoztak a hetman és a lengyel király között. Azt is kiemeli, hogy a parasztság kétszeresen is támogatta a felkelést: egyrészt a kozák seregben való tömeges részvételükkel, másrészt a hátországban a földesurak elleni helyi lázadásaikkal. A problémák akkor jelentkeztek - mutat rá Szimonovszkij - amikor a zborovi és belaja cerkovi egyezmények alacsony létszámban maximálták a lajstromozott kozákok számát és az ezen felüliek kötelesek voltak

visszatérni korábbi foglalkozásukhoz. Így a jegyzékből kikerült többezer kozák a földesúri elnyomás helyett a rablást, fosztogatást választotta. Ezért kénytelen volt Hmelnyickij a lengyel rendelkezés ellenére megnövelni a kozák sereg létszámát.

A mű egyik hiányosságaként azt lehetne feltüntetni, hogy kevés és helyenként meg sem nevezett forrásokra támaszkodott a szerző. Tartalmát és gondolatmenetét tekintve azonban a legtárgyilagosabb és a valósághoz legközelebb álló, kiegyensúlyozott Ukrajna-történettel állunk szemben. Helyesen mutat rá Szimonovszkij arra, hogy az orosz kormányzat kihasználta az ukrán mozgalmat és csak akkor nyújtott segítséget, amikor már lényegesen meggyengült Lengyelország és Oroszországnak egyértelműen haszna származott a fegyveres beavatkozásból. Nem hanyagolja el a szerző a jegyzékbe vett és az abból kimaradt kozákok közti ellentéteket és a parasztság részvételét sem az ukrajnai eseményekben.

X X X

A kozák vezetőknek és az ukrán nemességnek az orosz kormányzathoz fűzött várakozásai még nagyobb határozottsággal jelennek meg a XVIII. század második felének - XIX. század első negyedének történeti munkáiban . Elsőként az "Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji"[14] című - 1835-ben Pétervárott megjelent - művet kell megemlíteni, mely nagy hatást gyakorolt a kor szinte valamennyi írójára és a későbbi feldolgozásokra is.

II. Katalin 1767-ben bizottságot hívott össze egy új törvénykönyv összeállítására, melybe ukrán nemesek is bekerültek. Ez az esemény újabb reményeket ébresztett az ukrajnai előkelőkben, egyrészt a már korábban megszerzett jogaik megtartásához, illetve az I. Péter által megnyírbált ukrán autonómia visszaállításához, másrészt újabb privilégiumok kivívásához, melyek alapján az orosz uralkodó osztállyal egyenrangúvá válnának. Az ukrajnai nemesség érdekeinek legfőbb védelmezője G.A. Poletika[15] volt, aki részt vett a fentebb említett bizottságban és nevét szoros kapcsolatba hozták az általunk megvizsgált történeti munkával. Több verzió[16] létezik a mű keletkezésével kapcsolatban, melyek közül a legvalószínűbbnek az a feltételezés látszik, hogy ez az ukrán nemes bízta meg Grigorij Konyisszkijt /1717-1795/, a szintén ukrán belorussziai érseket Kisoroszország történetének megírásával. Szimonovszkijhoz hasonlóan, Konyisszkij is a kijevi Egyházi Akadémián végezte el felsőfokú tanulmányait, amely intézménynek 1751-55 között a rektora volt. 1783-tól haláláig mint Belorusszia érseke tevékenykedett. A nemesi származású szerző a pravoszláv egyház azon csoportjának a képviselője és vezetője volt, amelyik elítélte a breszti vallási uniót és fellépett ellene.

Az "Isztorija Ruszov" a XIX. század közepéig ismeretlen maradt a nagyközönség előtt, ami összefügg II. Katalin cárnő reformjaiban való kiábrándulással és csalódással. Először N. A. Markevics nemesi történetíró fedezte fel a művet egy ma-

gánkönyvtárban és segítette elő az első, nyomtatásban való megjelenését 1846-ban. Konyisszkij munkája visszhangra talált a dekabrista érzelmekkel átitatott ukrán társadalomban.

Az események értékelésével párhuzamosan végig lehet kísérni Hmelnyickij pályafutását, mert végig ő áll a mű központjában. A későbbi hetman - mutat rá a szerző - előkelő nemesi családban született, szülei egyetlen fiaként, aki a korának és származásának legmegfelelőbb nevelést kapta. Már korán kitűnt értelmével, hamar "elsajátította a vezető európai nyelveket, majd a latint és a görögöt is."[17] Fiatalon résztvett apja mellett a törökök elleni hadjáratokban és szolgálatai jutalmául a királytól gárdatiszti kinevezést kapott.

Konyisszkij kiemeli, hogy IV. László a lengyel mágnások megfékezése, illetve visszaszorítása érdekében a kozákokra igyekezett támaszkodni. Ez azonban létérdeke volt a lengyel uralkodóknak - a szerző megítélésében -, mert Lengyelország csak addig lehetett "hatalmas és félelmetes", amíg mellette állt a kozák sereg. Mihelyt elvesztették a bizalmukat, a lengyel állam pusztulásra lett ítélve. A Varsóba érkező, a lengyel katonáktól és hivatalnokoktól elszenvedett sérelmeket felsoroló kozák küldöttség előtt IV.László a következő buzdító szavakat mondta:

"Az orosz /ukrán - V.B./ nép városaival, falvaival és földjeivel szabad akaratából egyesült Lengyelországgal azonos

és egyenlő jogok, kiváltságok alapján... Ti katonák vagytok, puskáitok és szablyáitok vannak, mi akadályozhat meg benneteket felkelni a saját szabadságotokért?..."[18] _ idézi a szerző.

Konyisszkij az uralkodó szájába adott ezen kijelentésből azt a következtetést vonja le, hogy Ukrajnának jogában állt a Lengyelországtól való elszakadás is, amivel hangsúlyozza a Hmelnyickij-felkelés törvényes és igazságos jellegét. Folytatva a szerző gondolatmenetét, feltételezhető Konyisszkij azon szándéka, hogy bizonyítsa Ukrajna jogát az Oroszországgal szembeni fellépésre is, ha megsértenék őket jogaikban. Ebben a gondolatmenetben a függetlenségi eszme burkolt megjelenését véljük felfedezni.

A felkelés okaira és céljaira - Konyisszkij szerint - legpontosabban a hetman 1648 május 28-i, az ukrán néphez intézett kiáltványa és az 1648 augusztus 11-i, a lengyel királyhoz írt levele világít rá. Az első dokumentumban Hmelnyickij kihangsúlyozza, hogy nem a lengyel király, hanem "a büszke polákok /lengyelek/ ellen lázadnak, majd felsorolja a sérelmeket, melyek miatt a pánellenes mozgalom kitört: a lengyel mágnások a kozákokat meg akarják semmisíteni; az ukrán parasztság fokozódó kizsákmányolása; a pravoszlávokat a vallási únióba kényszerítik, a pravoszláv vallást üldözik és becsmérlik. A hetman a kiváltó okok közé sorolta be a saját személyes gondjait, családjának a meghurcolását és a lengyel hatóságok általi üldöztetését. Végül a közös

céllal buzdítja és szólítja fel Ukrajna lakosságát a harcra, melyet felelevenít a szerző:

"Kinek kedves a szent hit, aki szeretné hazánknak, Ukrajnának a sértetlenségét és a lengyelek által megsértett nemesi becsület visszaszerzését..., az jöjjön Belaja Cerkov alá... kiszipolyozóik, ellenségeik, a lengyelek ellen."[19]

A IV. Ulászlóhoz küldött levelében Hmelnyickij azokat a mentségeket, tényezőket említette meg, melyek miatt kénytelen volt a kezébe fegyvert venni és a lázadó kozákok élére állni. Mossa kezeit - Konyisszkij szerint - népe és az egész világ előtt, mivel ő a legkevésbé sem bűnös a keresztény vér kiontásában.

Konyisszkij a felkelést a kozákok és a nemesség önvédelmi harcára szűkíti le, akik jogaikért és szabaságukért fogtak fegyvert. Azt azonban kénytelen elismerni, hogy a parasztság és a városok helyi lázadásai nemcsak a lengyel, hanem az ukrán földesurak ellen is irányultak.

Láthatólag a krónikaíró egyik legfőbb törekvése arra irányult, hogy meggyőzze az olvasót a "kis-oroszországi nemességnek" az ukrán történelemben betöltött fontos és dicső szerepéről, illetve arról, hogy származásukat és jelentőségüket tekintve mindig azonos szinten álltak az orosz nemességgel.

Hmelnyickij azon kijelentése a kozák vezetők előtt, hogy az ukrán vezetők számára a legfontosabb egy erős szövetséges keresése, mellyel egyesülni is lehetne, kérdésessé teszi,

hogy a hetman felvetette-e magában egy önálló, független Ukrajna megteremtésének lehetőségét. Szövetséges/ek/ szerzésére több lehetőség is kínálkozott, mert a szomszédos államok uralkodói felajánlották a védnökségüket.

Az egyik lehetséges szövetséges, - mutat rá a történetíró - az Oszmán Birodalom uralkodója már 1648-ban felszólította vazallusát, a krími kánt, hogy kedvező ígéretekkel bírja rá a hetmant a török fennhatóság elfogadására. A szultán 1650-ben is megismételte ezt az ajánlatot és Hmelnyickij nem tért ki a válasz elől, mint korábban, hanem látszólag elfogadta a török közeledést, de későbbre halasztotta a birodalomhoz való csatlakozást.

Valójában - a szerző szerint - ekkor már Hmelnyickij az Oroszországgal való egyesülés lehetőségét és esetleges előnyeit latolgatta. A kozák hetman már 1648 októberében felajánlotta a cárnak, hogy segít neki visszaszerezni Szmolenszket. Alekszej Mihajlovics megköszönte Hmelnyickij előnyös ígéretét, de azt inditványozta, hogy az együttműködés érdekében "Hmelnyickij a kis-oroszországi néppel együtt a Moszkvai Fejedelemséggel egyesüljön örökre."[20]

Vagyis a szerző szerint nem a hetman kezdeményezte az egyesülést, hanem az orosz cár, aki megígérte cserébe a Lengyelország elleni közös hadjáratot. Ezzel a megállapításával Konyisszkij azt sugallja számunkra, hogy az orosz-ukrán szövetség sokkal inkább volt érdeke Oroszországnak, mint Ukrajnának. Erre a kozák vezér - olvashatjuk a műben - a követke-

zőképpen válaszolt: az ő népe szabad és a szabadságáért kész mindig meghalni, a cárnak ellenben szükséges lenne két okból is azonnal megindítania a Lengyelország elleni háborút:

"Egyrészt azért, hogy a kis-oroszországiak bizonyságot szerezzenek az orosz nép segítőkészségéről, másrészt látva az oroszok harckészségét és férfiasságát, elfelejtsék azon véleményüket, melyet Moszkva lengyel megszállása idején az orosz katonák gyengeségéről kialakítottak"[21] - idézi Konyisszkij a hetmant. /A korabeli források között nem találtunk utalást erre az idézetre./ A szerző kiemeli, hogy a cár még korainak tartotta a beavatkozást a lengyel-ukrán viszályba, Hmelnyickij pedig még gondolkodott az orosz vagy török fennhatóság alá kerülés lehetőségén. Végül a körülmények és az ukrán nép választása az alőbbi elfogadására késztették.

Az Oroszország és Ukrajna egyesülését alátámasztó egyezményt Konyisszkij az ukrán nemesség szemszögéből értékelte. Mivel a kezdeményező fél szerinte a cár volt, ezért a feltételeket, illetve a szerződésbe foglalt pontokat Hmelnyickij és környezete diktálta. Az orosz uralkodó elfogadta és teljesítette az ukrán követeléseket, majd a kozák vezetőket és ukrán kisnemeseket az orosz bojárokkal /!/ tette egyenrangúvá, vagyis Konyisszkij érvelésében elismerte földjeik és kiváltságaik örökjogára helyezte a hangsúlyt az orosz szolgáló nemességgel szemben.

Ukrajna harmadik jelentős, de legkevésbbé megbízható

szövetségese, a szerző minősítése alapján, a Krími Kánság volt: a tatárok csak számításból, a hadizsákmány, Lengyelország és Ukrajna erejének meggyengítése érdekében avatkoztak be a háborúba a felkelők oldalán, de gyakran átálltak a lengyelek mellé.

Ugyanilyen megbízhatatlan partnernek bizonyult - Konyisszkij szerint - Moldva és Erdély. Az előbbi török vazallus-állam volt, ezért külkapcsolatai a szultántól függtek, Erdély pedig a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között vergődött és csak a lengyel korona megszerzése miatt szövetkezett ideiglenesen a kozákokkal.

Az "Isztorija Ruszov" szerzője a korábbi krónikaírók által is használt forrásokra utal művében. Tőlük eltérően azonban szemtanúkkal már nem tudott beszélni, ezért szinte semmi új információ nem fedezhető fel a könyvében. A mű első megjelenése /1835/ után azonban szinte valamennyi ukrán nemesi történetíró alapforrásként kezelte Konyisszkij munkáját.

X X X

Az Ukrajna és Oroszország közötti viszony rendkívül elmérgesedett az 1760-as évek végétől kezdve, mert II. Katalin - a peremvidékek oroszosítására törekedve - 1775-ben megszüntette a Zaporozsjei Szecset, 1780-ban pedig hatálytalanította a balparti Ukrajna autonóm berendezkedését. Ezzel gyakorlatilag véget ért az ukrán területek részleges

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

különállása az orosz birodalmon belül. Az ukrán nemesség szempontjából azonban mégis kedvezően alakult a helyzet, mert az 1770-es évek elején egész Oroszországot parasztmozgalmak árasztották el, melyek csúcspontja a Pugacsov-felkelés volt. Az orosz kormányzat ebben a nehéz helyzetben rászorult az ukrajnai uralkodó osztály fegyveres segítségére, amiért cserébe őket az orosz nemességgel azonos jogokkal ruházta fel 1783-ban és még szorosabban az önkényuralom szolgálatába fűzte.

Ebben az időszakban újabb történeti munkák készültek el a Hmelnyickij- felkelésről, amelyekben a cárnak hűséges alattvalói nézetek jelentek meg az elvárásaikban többé-kevésbé kielégített ukrán nemesi írók tollából. Mégsem volt azonban teljes az egyetértés az ukrajnai nemesség és az orosz kormányzat között, amit az 1790-es évek elején kibontakozó ukrán feudális mozgalom jelez. 1791-ben V. Kapnisz poltavai nemes Berlinbe utazott és a porosz kormány segítségét kérte Ukrajna Oroszországtól való elszakításához. Berlinben azonban egyértelműen elutasították a porosz-ukrán szövetség lehetőségét.

Szemléltető példaként szolgál D.N. Bantüs-Kamenszkij /1788-1850/- 1822-ben Moszkvában kiadott - műve - "Kis-oroszország története"[22] - melyben az "Isztorija Ruszov" szerzőjének hatása fedezhető fel.

A történetíró 1825-28 között a Külügyi Kollégiumban[23] szolgált. Munkája elismeréseként a Tobolszki, majd 1836-tól a Vilnai tartomány kormányzójának nevezték ki.

A fentebb említett fő műve mellett említést érdemel még "Az orosz föld nevezetes személyiségeinek névtára"[24] című munkája.

A történész az 1648-54. évi ukrán-lengyel háború kiváltó okait egészen az 1620-as évekre vezeti vissza. Elsősorban a kozákok egyre nehezebb sorsát említi meg, akik - mutat rá - életüket áldozták Lengyelországért, dicső tetteiket azonban hamar elfelejtették, névtelenül haltak meg. A minél nagyobb erejű és jobban szervezett kozák-felkeléseket[25] sorra leverték és véresen megtorolták, majd a szejm 1638-ban egy törvényt léptetett életbe, mely a szerző szerint kimondta: 1. "Minden előnyük és hivatali jogaik a lázadásaik miatt megszűnnek", 2. "... a továbbiakban a kozákok a parasztokkal válnak egyenrangúakká." 3. "... bár a lajstromozott kozákok száma 6000 fő marad, saját választott vezetőjük nem lehet, hanem a király által kinevezett lengyel nemesi származású hetman fennhatósága alá kerülnek..." 4. "... a kozákok csak Cserkasz, Kanyev és Korszuny környékén tartózkodhatnak..., akit máshol találnak meg, életével fizet..."[26]

Ezen túl Bantüs-Kamenszkij az ukrán népet terhelő súlyos adórendszert sorolja az okok közé, de hozzáteszi, hogy a lengyelek mégsem tudták megtörni a falvak és városok lakosságát, hanem még jobban fokozták azok szabadságvágyát. "Az erőszak a szabadsághoz vezet!" - hangzott el gyakran a nép körében, írja a történetíró.

A felkelést kirobbantó közvetlen okokat tartalmazó do-

kumentumokban a szerző is ugyanazt a Hmelnyickij által kiadott kiáltványt és a királyhoz intézett levelét mutatja be, melyeket már Konyisszkij művében is megismertünk. Bantüs -Kamenszkij szintén kiemeli Hmelnyickij és Csaplinszkij ellenséges viszonyát, mely a hetmant a lengyelek elleni fellépésre késztette. Ezenkívül ő is az ukrán lázadás törvényes volta mellett száll síkra.

A mozgalom céljai összetettnek tekinthetők, a szerző a kozák privilégiumok és az ukrán nemesség jogainak visszaszerzéséért folytatott harcát helyezi az előtérbe.

Felvetődik a mozgalom vezetőinek elképzelései között szerinte Ukrajna függetlenségének a lehetősége, mint fontos, de nehezen megvalósítható célkitűzés. A fentebb említett második dokumentumban, a hetmannak IV. Ulászlóhoz írt levelében Hmelnyickij mintha mégis nem az önállóságra, hanem egy erős és békés patrónusra gondolt volna a szerző szerint. "... Hozzád fordulok fenséges királyom, igazságos és kedvelt uralkodónk... és hozzátok lengyel urak: féljétek Istent és írtsátok ki szívetekből az irántunk már régóta kialakult ellenségeskedést... állítsátok vissza a békét és a csendet. Ez egyedül tőletek függ,én pedig kész vagyok mindig teljesíteni a kötelességemet Isten és a népem előtt."[27] - irja a történetíró.

Ezzel és más idézetekkel azt is érzékeltetni kívánja Bantüs-Kamenszkij, hogy bár Hmelnyickij harcolt a lengyel pánok ellen, de ugyanakkor megőrizte hűségét a király iránt

és törekedett a Lengyelországgal való megbékélésre.

A szerző azt is kiemeli, hogy a török szultán 1649-ben felajánlotta az ukrán felkelőknek a védnökségét és Hmelnyickij számára az örökletes hetmani tisztséget, amennyiben Ukrajna hajlandó betagozódni az Oszmán Birodalomba. A kozák hetman megköszönte a megtiszteltetést, de azt válaszolta: "Én nem utasítom vissza a szultánnal való szövetséget és barátságot,... de nem léphetek a fennhatósága alá a népemmel folytatott előzetes tanácskozás és beleegyezés nélkül. Ami az örökletes hetmani tisztséget illeti, az nem hízelgő rám nézve, mert ellentmond a mi jogainknak és szokásainknak."[28] - idézi Bantüs-Kamenszkij.

Ezért egyelőre csak egy főleg gazdasági jellegű török-ukrán szerződést kötöttek - írja a szerző -, mely rendkívül előnyös volt az ukránok számára: a szultán engedélyezte a kozákok és kis-oroszországiak részére a Fekete-tengeren való hajózást és több áru-vám alól mentesítette a birodalmába érkező ukrán kereskedőket.

A szerző legrészletesebben az ukrán-orosz viszony alakulását kísérte figyelemmel, mely 1648-ban diplomáciai kapcsolatfelvétellel keződött, majd Hmelnyickij már 1649-ben a cár védnökségét kereste. Alekszej Mihajlovics az 1634-es poljanovói orosz-lengyel békére hivatkozva kinyilvánította beleegyezését abban az esetben, ha Lengyelország elismeri Ukrajna függetlenségét. Bantüs-Kamenszkij a cárnak ezt a felemás válaszát azzal magyarázta, hogy Oroszország még nem

készült fel kellőképpen a Lengyelország elleni háborúra és tartott a szomszédos államok - Törökország, Német Császárság, Svédország - beavatkozásától. 1651-ben azonban, amikor a "nemesi köztársaság" már meggyengült és Törökország megpróbálta az ukrán területeket a hatalma alá vonni, Lengyelország részéről pedig egyre több "sérelem" érte a cárt, a zemszkij szobor megszavazta a zaporozsjei hetman és a zaporozsjei had cári hatalom alá vételét. Ez a döntés - mutat rá Bantüs-Kamenszkij - ekkor az ukrán lázadóknak még nem jelentett könnyebbséget, mert a gyakorlatban nem került megvalósításra. A felkelő sereg 1653-as zsvanyeci veresége után ismételten összeült a zemszkij szobor és megszavazta a Lengyelország elleni hadjáratot. 1654 január 8-án a Perejaszlavi Radán végre megvalósult Oroszország és Ukrajna egyesítése.

Mint az ukrán nemesség ideológusa, Bantüs-Kamenszkij ellenségesen viszonyul az ukrán parasztság földesúr-ellenes harcához, ami érthető is a saját korában, az uralkodó osztály számára egyre veszélyesebbé váló parasztmozgalmakkal szemben érzett ellenszenve miatt. Azt azonban nem hallgatta el, hogy ez a mozgalom nemcsak a lengyel, hanem az ukrán urak ellen is irányult. Gyakran még a kozák tömegeket is vérszomjas barbároknak nevezi, akiknek éltetője a rablás és fosztogatás, akik unalmukban harcolnak és ölnek.

Nála már nem található meg a XVII. századi ukrán krónikák dicshimnusza a kozákság és az ukrán nemesség össze-

fogásáról, közös hőstetteiről. Egyértelműen a nemességnek és kisebb mértékben a kozák elitnek tulajdonítja a mozgalom sikeres befejezését. Az orosz kormányzattal szembeni lojalitása főleg abban nyilvánul meg, hogy csak homályosan utal egy esetleges "önálló Ukrajnára", de annak lehetőségét - figyelembe véve a "körülményeket" - hamar elvetette a történetíró. Ez azt jelenti, hogy szerinte Ukrajna számára ez az egyetlen út volt lehetséges, ha az ukrán "nemzet" /=nemesség/ fenn akart maradni. Valós és vélt mentségeket keresett arra, hogy az orosz kormányzat miért csak 1653-tól kezdve karolta fel ténylegesen az ukrajnai mozgalom ügyét. Az egész mű jellegét és tartalmát már eleve meghatározta az a tény, hogy a bevezető sorokban munkáját lelkesen ajánlja a "legfenségesebb" uralkodójának, I.Miklós cárnak.

Bantüs-Kamenszkij a könyvében legtöbbször Konyisszkij munkájára, a Külügyi Kollégium archívumában őrzött XVII. századi dokumentumokra, illetve Alekszej Mihajlovics és a határ menti orosz vajdák közti levelezésre, francia és német utazók leírásaira utal. A fejezet elején megvizsgált krónikákra kevésbé vagy egyáltalán nem támaszkodott a szerző, az általa felsorolt források között mindössze a "Kis-oroszországi krónika" címét találjuk meg.

1842-ben jelent meg N.A. Markevics /1804-60/, nemesi származású ukrán történetíró műve, melyben Kis-oroszország történetét[29] írta meg öt kötetben és számára is legfőbb forrásanyagként az "Isztorija Ruszov" szolgált. A mű 1842-43

között jelent meg ugyan, de felfogását tekintve a XVIII. század második felében - XIX. század első negyedében alkotott történeti munkákhoz sorolható, mintegy azok összefoglalásaként.

Markevics ifjúkorában még az irodalomnak szentelte magát, amit az 1831-ben megjelent "Ukrán melódiák" című verseskötete jelez. Az 1830-as évek végétől az ukrán nép története vált a fő kutatási témájává.

Az 1648-54 közti időszak eseményeinek központi alakja a műben Bogdan Hmelnyickij, akit a szerző "Kis-Oroszország megmentőjének, egyesítőjének és igazi hazafinak"[30] nevez.

A IV. László által buzdított zaporozsjei kozákok felkelése - mutat rá a szerző - hamarosan lengyel-ellenes ukrán háborúba torkollott, melynek vezetője az 1647 október 15-én "kis-oroszországi hetmannak" megválasztott Bogdan Hmelnyickij lett.

A felkelés okainak felvázolásánál Markevics is ugyanazokat a dokumentumokat használja, mint a két előző történetíró, G.Konyisszkij és Bantüs-Kamenszkij. Ezenkívül még idézi a hetmannak a lajstromozott kozákokhoz intézett beszédét a zsoltüje vodü-i csata előtt.

"Mi /a felkelők - V.B./ nem haszonvágyból és kapzsiságból ragadtunk fegyvert, hanem egyedül hazánk, életünk és gyermekeink védelme érdekében. Minden nép, mely a világon él, mindig védte és védeni fogja a saját létét, szabadságát és tulajdonát... ők /a lengyelek - V.B./ tőlünk

mindent elvettek: becsületünket, jogainkat, birtokainkat és a hitünket..."[31] - idézi Markevics a hetmant, aki a szerző szerint egy nagyhatalom protektorátusát nem annyira hasznosnak, mint elkerülhetetlennek tartotta, mert szerinte "egy józanul gondolkodó ember és igazi politikus" rögtön észreveszi, hogy Ukrajna területi elhelyezkedése, mely minden oldalról nyitott és alkalmatlan a védekezésre, az ukrán népet az ismeretlen sors és a vak véletlenek játékszerévé teszi. Ezzel kérdésessé teszi Markevics a függetlenség kivívását, de főleg a megtartását és szükségessé teszi valamely erős államhoz való csatlakozását.

A parasztság, városi lakosság, papság részvételéről nem tesz említést, az "ukrán háborút" tisztán kozák felkelésnek minősíti. Az ukrán mozgalom vezető erejének az ukrán nemességet és a jegyzékbe vett kozákokat tartja.

A szerző, elfogadva Hmelnyickij azon véleményét, hogy a felkelőknek szövetséges/ekre/ volt szüksége, több szomszédos államot is felsorolt, amelyek szóba jöhettek: Törökország, Krími Kánság, Erdély, Moldva, Oroszország.

A hetmannak - folytatja a szerző - legelőször a krími kánt sikerült megnyernie a fegyveres segítséghez a lengyelek ellen, de ő maga is tudta, hogy egy szövetséges nem elegendő, a tatárok kevésbé megbízhatóak. Világosan látta, hogy a kánt a zsákmányszerzésen kívül az az ok is vezérelte, hogy összeütközésbe került a lengyel uralkodóval, aki megtagadta tőle az évi "békepénz"[32] fizetését.

A szerző utal arra, hogy a kozák-tatár szövetség a török szultánt is beavatkozásra késztette. 1649-ben Hmelnyickijt és a "Kozák Hadat" a török birodalom fennhatósága és oltalma alá szólította vazallusi minőségben örökletes hetmani tisztséggel, Moldva, Havasalföld és a Krími Kánság jogállásának megfelelően. Az már ismeretes, hogy a hetman ezt a lehetőséget udvariasan visszautasította, de a jelentős gazdasági előnyökkel járó kereskedelmi szerződést elfogadta.

Moldva és Erdély Ukrajnához fűződő viszonyát Markevics értékelésében annyiban érdemes megjegyezni, hogy az előbbi kényszerből, egy közös ukrán-tatár Moldva-ellenes hadjárat eredményeképpen lett szövetséges, az utóbbi szerepe pedig csak 1651 után kezd fontossá válni.

A legerősebb és legbízhatóbb partnernek tagadhatatlanul Oroszország bizonyult a történetíró szerint. Markevics megismétli azt a verziót, hogy az orosz cár vetette fel először az orosz és ukrán területek egyesülésének a lehetőségét már 1648 végén. Azt mégis figyelmünkbe ajánlja az író, hogy amikor 1651 február 19-én összeült Moszkvában a zemszkij szobor, a következő megtárgyalandó kérdéseket terjesztették a jelenlevők elé: 1. a lengyelek részéről a cárhoz intézett levelekben a helytelen és sértő megszólítást, 2. Hmelnyickij azon kérelmét, hogy népét vegye a cár az oltalmába, 3. a gyakori lengyel-tatár tárgyalásokat, melyekkel megsértették az 1634-es poljanovói "örökbéke"

pontjait, 4. a hetman azon fenyegetését, hogy amennyiben kérése nem teljesül, népével az Oszmán Birodalomhoz csatlakozik. A gyűlés azt a döntést hozta - olvashatjuk a műben -, hogy ha Lengyelország nem teszi jóvá "bűneit", okot szolgáltathat az ellene indítandó háborúhoz és Ukrajna Oroszországhoz történő csatlakozásához. Valójában az ukrán területek Lengyelországtól való elszakítása már eldöntött kérdés volt, csak az alkalmas időt várta a cár a tényleges beavatkozásra. 1653-ban a felkelők meggyengülését és a lengyelek makacsságát látva, a zemszkij szobor kimondta:

"Bogdan Hmelnyickij hetmant a Zaporozsjei Haddal együtt Moszkvához csatolni a városokkal és falvakkal, de nemcsak a kis-oroszországiak egyhitűségét tekintetbe véve, hanem az őket fenyegető veszélyt Lengyelország és Litvánia részéről és a fenyegető tatár és török igát is."[33] - idézi Markevics.

Markevics azzal is helyesli Oroszország és Ukrajna egyesülését, hogy kijelenti: ha a kozák vezetők és az ukrán nemesség előre látták volna, hogy milyen előnyökkel jár az egyesülés, nem ingadoztak volna ebben a kérdésben.

Ezen utóbbi kijelentésével a történetíró arra utal, hogy nem volt teljes az egyetértés a felkelés vezetői között az Oroszországhoz történő csatolással kapcsolatban. Szerinte csak azt az álláspontot fogadták el valamennyien, hogy Lengyelországtól el kell szakadni és - Ukrajna kedvezőtlen földrajzi fekvése miatt - egy másik nagyhatalomhoz szükséges csatlakozni, amelynek azonban nem feltétlenül

az orosz államnak kellett lennie egyes vezetők és talán Markevics szerint sem. Az egész művet figyelembe véve ellentmondásosnak tűnnek a szerzőnek az orosz kormányzat magatartásával kapcsolatos megállapításai. Először azt írja, hogy a cár kezdeményezte a szövetséges viszonyt, míg az 1651-es zemszkij szoboron felvetődött kérdéseket megvizsgálva, már Hmelnyickij kérelmére utal az egyesítés kérdésében.

Bantüs-Kamenszkij művéhez viszonyítva Markevics nézetei nem fejeznek ki olyan egyértelmű lojalitást az orosz kormányzathoz. Az 1648-54. évi mozgalmat elemezve felmerül nála a "mi lett volna, ha..." kérdés Kisoroszország, de főleg az ukrán nemesség sorsával kapcsolatban, a választ azonban már nem kapjuk meg tőle.

Az előző gondolatmenetet annak bemutatásával folytatjuk, hogy Markevics miként viszonyult az ukrán felkelés folyamán létrehozott három fő dokumentumhoz: a zborovi és belaja cerkovi egyezményekhez, illetve az Ukrajnának adott 1654-es orosz kiváltságlevéllel.

A szerző a zborovi békeszerződés két változatára utal: az első Hmelnyickij feltételeit tartalmazta, a második - amelyet végül elfogadtak - pedig kompromisszumos jellegűnek tekinthető. Az előző dokumentumban - mutat rá a történetíró - a hetman azt követelte, hogy a lengyel király az ukrán területeket nyilvánítsa függetlennek, amit a lengyel kormányzat eleve elutasított. Itt fontosnak tartjuk megje-

gyezni, hogy az orosz cárhoz szorosabban kötődő és lojálisabb Bantüs-Kamenszkij nem tesz említést az első változatról, melyben Hmelnyickij felvetette volna az önálló Ukrajna lehetőségét.

A belaja cerkovi egyezmény - Markevics szerint - jelentős visszalépést jelentett, de még mindig kedvezőbb feltételeket teremtett az 1648 előtti állapothoz viszonyítva.

A harmadik dokumentumot egyértelmű sikerként értékeli a szerző Kisoroszország szempontjából és első helyen az ukrán önkormányzati jogot emeli ki. A nemesi történetírókra jellemző módon Markevics is figyelmen kívül hagyja, hogy az ukrán területek új helyzetét szabályozó adománylevél nem érinti a parasztság és a városok érdekeit, vagyis a dokumentum az orosz és ukrán uralkodó osztály megegyezésének fogható fel.

Markevics munkája az Ukrajna történetét érintő korábbi munkák összefoglalásának tekinthető. Új vonásként kell megjegyezni, hogy - általa rendszerezett - forrásgyűjteményt is mellékelt a történeti leírásokhoz.

X X X

A korabeli krónikaírók az ukrán mozgalom kiváltó okaiként a kozák előkelők és az ukrán nemesség által elszenvedett vallási és "nemzeti" sérelmeket említik meg. Már ezekben a korai művekben kezd kirajzolódni az a felfogás, amely ukrán "nemesi nemzetben" gondolkodik. A XVII. század végén -

XVIII. század elején megírt krónikákban a szerzők azonban még főleg a kozák elitre alapozzák az ukrán "nemzet" kiformálódását és a mozgalomhoz csatlakozó kisnemességgel csak másodlagosan számolnak. A parasztságot és a polgárságot ért igazságtalan intézkedéseket a történetírók elhanyagolhatónak tekintik, amelyek a Hmelnyickij-felkelést akadályozó ösztönös és romboló erejű megmozdulásokhoz vezettek. Ukrajna és Oroszország egyesülése után a kozák elitnek és nemességnek az orosz uralkodóhoz fűzött várakozásait kifejező "Isztorija Ruszov" az előbbiekben felsorolt tényezők mellett kiemeli a Hmelnyickijt és családját ért törvénytelen eljárást a lengyel hivatalnokok részéről és a volt csigirini százados személyes "ügyét" Csaplinszkijjel. Konyisszkij művében és a korábbi krónikákban Hmelnyickijt állítják az események központjába. A hetmant hősként tisztelik, aki a kozákok élén megmentette a pusztulástól az ukrán népet. Az orosz uralkodó osztályba a XVIII. század végére már szervesen betagozódott ukrán nemesség érdekeit tükröző történetírók hasonló módon elemzik a kiváltó okokat, - kidomborítva a nemesség sérelmeit - sőt ki is egészítik azokat az egész ukrán lakosságot sújtó adórendszer negatív hatásával.

Az ukrán háborút valamennyi szerző legálisnak minősiti. A krónikaírók azonos időben zajló, de egymással kapcsolatban nem álló kozák-lázadásról és városi felkelésekről írnak. Egyedül Szimonovszkij nevezi az 1648-54 közti mozgalmat közös kozák-paraszt felkelésnek. Konyisszkij hangsúlyoz-

za ki köztük leginkább a törvényes jelleget: szerinte Ukrajna szabad akaratából egyesült Lengyelországgal, ezért bármikor elszakadhat tőle. Ezzel még a látszatát is el akarja kerülni annak, hogy bármilyen alapon pártütőknek és rebelliseknek lehetne nevezni a mozgalomban részt vett felkelőket. Ellenkezőleg, - mutat rá - ők csak a jogaikat védték a velük szemben alkalmazott törvénytelen rendelkezések és bánásmód ellen. Ezt az álláspontot szinte minden nemesi történetíró átveszi, főleg ezért nevezik meg Konyisszkijt a fő forrásuknak. Az "Isztorija Ruszov" szerzője azonban már elhallgatja a városi megmozdulásokat, csak a kozákság és a nemesség önvédelmi harcát emeli ki. A nemesi írók a mozgalom törvényes jellegét azzal is kihangsúlyozzák, hogy rámutatnak: a felkelők hűségesek maradtak IV. Ulászlóhoz, törvényes uralkodójukhoz. Fegyvereiket a lengyel pánok és János Kázmér ellen fordították, aki megszegte az elődje által a kozákokkal kötött megegyezést és akire fel sem esküdtek.

Legkevésbé egységes képet a felkelés célkitűzéseiről és az Ukrajna jövőjét érintő elképzelésekről kapunk. A krónikások szerint egy önálló Ukrajna képe lebegett Hmelnyickij szeme előtt, amiről csak 1653-ban mondott le a zsvanyeci vereség hatására: ettől kezdve az Oroszországon belüli autonómia megszerzését tűzte ki célul, valamint a nemesség és a kozákság privilégiumainak visszaszerzését, illetve megőrzését az orosz cár fennhatósága alatt. Konyisszkij a hetman egyik beszéde alapján Ukrajna felszabadítását

nevezi meg a legfőbb feladatként és az ukrán területek "integritásával" csak sejteti Hmelnyickijnek a függetlenséghez fűzött reményeit. A XVIII. század végén - XIX. század első felében írt történeti művekben már egy szót sem említenek az önálló Ukrajnáról, de több variációt felvetnek: 1. egy nagyhatalom - Oroszország vagy Törökország - protektorátusát 2. megegyezést a lengyelekkel kedvező feltételek mellett.

A vezető-tömegbázis viszony elemzése eléggé egyoldalú valamennyi szerzőnél. Abban egyetértenek, hogy a mozgalom teljes egészében a kozákokra és az ukrán nemességre épült és az ukrán néptömegek lázongásai inkább ártottak az ügyüknek. Csak a krónikaírók tesznek említést a városi polgárságról, mint a mozgalom tömegbázisáról, míg a nemesi történetírók - a XVIII. század második felétől megerősödő polgársággal szemben érzett ellenszenvük miatt - hallgatnak róluk.

A szövetségesek közül a művek szerzői Oroszország szerepét helyezik előtérbe, - ami az orosz apológia kezdetének tekinthető - de eltérő megközelítésben. A krónikások a kozák hetman Oroszország felé való közeledését végső szükségszerűségnek tekintették, vagyis az egyesülésen kívül nem volt más kiút. Az "Isztorija Ruszov" írója szerint pedig nem is Hmelnyickij, hanem a cár kezdeményezte a két ország egyesülését már 1648-ban, amit akkor a hetman elutasított arra hivatkozva, hogy az ő népe szabad és az is akar maradni. A nemesi történetírók ennek az ellenkezőjét állítják:

Hmelnyickij kért védnökséget az orosz uralkodótól, majd felajánlotta az egyesülést. Ezenkivül cáfolják az évkönyvek szerzőinek azon koncepcióját, miszerint nem volt más alternatíva az orosz fennhatóságon kívül.

A krónikaírók a forráskutatás és kritika jelentőségét még nem ismerték fel, az anyaggyűjtés náluk nem tekinthető tudatosnak és rendszeresnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a XVII. században Velicsko, Grabjanka és Szamovigyec "első kézből", az 1648-54. évi ukrajnai mozgalmat átélt személyektől értesültek az eseményekről, ezért nem volt olyan nagy szükségük a forrásokra, mint a későbbi történetíróknak.

A nemesi történetírók már rendszeresebben és nagyobb számú forrásokra támaszkodhattak, de a forráskritika még náluk sem fedezhető fel: a felhasznált anyagban leírtakat cáfolhatatlan tényként fogadták el. Emellett azt is ki kell emelnünk, hogy éppen ezért csak azokat a korábbi műveket építették be munkáikba, amelyek tartalma és felfogása megfelelt az általuk képviselt nemesi érdekeknek. Erre jellemző példa, hogy Szimonovszkij Kisoroszország-történetére nem találunk utalást a XVIII. századi - XIX. század eleji történeti irodalomban.

X X X

A fejezet végén fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a fentebb áttekintett történeti munkák többsége

- Bantüs-Kamenszkij műve kivételével - az 1840-50-es években jelentek meg, ugyanakkor egy részük már jóval korábban elkészült kéziratban. Ezt a két évtizedet mintegy korszakhatárnak foghatjuk fel az ukrán történetírásban, amely időszak az ukrán "nemzeti ébredést"[34] jelezte. Az ukrán múlt dicső emlékei felé fordultak a történetírók, a kozákság harcait - elsősorban a Hmelnyickij-mozgalmat - idealizálva.

Az ukrán történeti munkák többségében a Kijevi Ruszt Ukrajnával, illetve az ukrán néppel azonosították. Mindebből arra a megállapításra jutottak, hogy az ukránok egyenrangúak a lengyelekkel és az oroszokkal is, hiszen ezeknél korábban alapítottak önálló államot.

A történetírók munkáját elősegítendő, 1843-ban Kijevben megalakult egy ukrán történet forrásait összegyűjtő bizottság.

A nemesi nemzeti öntudat körvonalai valójában már az 1820-as évektől kezdtek kibontakozni, párhuzamosan a dekabrista mozgalom megjelenésével, illetve ahhoz kapcsolódva. Ukrajnában is alakultak titkos társaságok, amelyek a "forradalmi szláv összefogás"[35] segítségével akarták kivívni az ukrán nemzeti szabadságot.

Az 1818-ban megalakított Első Megyezés Társasága, melynek tagjai főleg a nemességből kerültek ki, Oroszország demokratikus átalakulását tűzte ki célul. Ez a szervezet 1823-ban átalakult az Egyesült Szlávok Társaságává, de már túlnyomóan értelmiségiek és alacsony származású katonatisztek

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

részvételével. Programjukban olyan szláv föderáció létrehozása szerepelt, amelyen belül minden nép azonos jogokkal rendelkezne és megőriznék függetlenségüket.

Hasonló politikai tervezetet dolgozott ki az 1846-ban - értelmiségiek és egyetemi hallgatók által - létrehozott Cirill és Metód Testvériség, melynek liberális szárnya a szláv föderációt - "Szláv Egyesült Államok" - békés úton, demokrata irányzata pedig forradalmi úton kívánta megvalósítani. Az abszolutizmussal szemben egységesen a köztársasági államformától remélték az ukrán nemzeti igények megvalósítását: a föderatív Oroszországon belül az ukrán nép egyenjogúsítását az addig uralkodó orosz nemzettel.

Az ukrán politikai szervezetekre azonban jellemző volt, hogy céljaik között az önálló Ukrajna igénye még nem merült fel, hiszen az ukránok elszórtan éltek az osztrák és orosz birodalom területén.

II. Az orosz és ukrán polgári történetírás

A XIX. század első felében - a feudális-jobbágytartó rendszer krízisének elmélyülésével párhuzamosan - az oroszországi történetírásban a XVIII. század végétől megjelenő polgári irányzat térnyerését követhetjük nyomon. Belinszkij és Herzen neve pedig már a forradalmi-demokrata nézetek kiformálódásáról tanúskodik a XIX. század 40-es éveinek historiográfiájában.

A polgári történetírók figyelme a történelmi események tényszerű leírása helyett a gazdasági és társadalmi problémákra irányult. A történeti művek megalkotását a források mellett régészeti és néprajzi kutatás is megalapozta. E korszakban a legmagasabb tudományos szintet Sz.M. Szolovjov polgári történész művei érték el.

A nemesi historiográfiában a hivatalos-konzervativ irányzat mellett az 1840-es években megjelentek a szlavofil nézetek, melyek Oroszország történelmét szembeállították Nyugat-Európa történeti fejlődésével. A konzervatív beállítottságú történetírók támogatták a cári kormányzat politikáját - amely felerősödött a dekabrista felkelés után - és azon törekvéseket, melyek a feudális berendezkedés megmentésére és megszilárdítására irányultak. E hivatalos irányzatot képviselő két legjelentősebb történész - M.P. Pogogyin[1] /1800-1875/ és N.G. Usztraljov[2] /1805-1870/ -

az állam és uralkodó személyének egybefonódását és az utóbbi kiemelkedő történelmi szerepét hangsúlyozták.

Az 1840-es évektől kezdve az oroszországi értelmiség és a haladó szellemű nemesség nagy része által képviselt forradalmi nézetek megjelenése A.N. Ragyiscsev munkásságára vezethető vissza, akit mint az "oroszországi forradalmi történelmi eszmerendszer megalapozójaként" tartanak számon a XVIII. század második felében. Műveiben ő indította meg az ideológiai harcot az orosz önkényuralmi rendszer ellen és mutatott rá a feudális berendezkedés megszüntetésének elkerülhetetlen és szükségszerű voltára. Ragyiscsev gondolatmenetét élesztették újjá és fejlesztették tovább V.G. Belinszkij és A.I. Herzen, akiknek tevékenységét megalapozta és elősegítette a dekabrista felkelés következtében kialakult forradalmi hangulat a lakosság körében. Az ő nevükhöz fűződik a forradalmi-demokrata irányzat kialakulása a XIX. századi történetírásban, melyet N.G.Csernisevszkij és A.N. Dobroljubov alakított át egységes történeti-ideológiai rendszerré.

Ám a század végén az egész orosz birodalmat elborító forradalmi mozgalmak következtében az addig ellentétes nézeteket hangoztató polgári és nemesi történetírás egymáshoz való közeledése figyelhető meg. A polgári történetírók körében ekkor terjednek el a pozitívista nézetek is, ami főleg a természettudományok gyors fejlődésével áll kapcsolatban.

A hivatalos nemesi történetíráshoz legközelebb az "állami iskolát" képviselő polgári történészek álltak - K.D. Kavelin, A.D. Gradovszkij -, akik műveikben az önkényuralmi államot idealizálták, melyben a történelem egyetlen alkotó- és mozgató erejét látták.

A polgári historiográfia harmadik szárnyához a liberális eszméket valló történetírók tartoztak, akik a polgári szabadságjogokért felülről végrehajtott reformok útján küzdő polgárság érdekeit képviselték és hajlottak a nemességgel való kompromisszumra.

A nemesi történetírók továbbra is jelentős erőt képviseltek. Történészeik egyre gyakrabban fordultak a múlthoz, idilli korként beállítva az önkényuralmi rendszer kialakulását és fejlődését.

A polgári és nemesi történeti irányzat egybemosódásához a marxista nézetek oroszországi megjelenése és elterjedése vezetett az 1880-as évektől kezdve. A marxista történetszemlélet első kiemelkedő orosz képviselője G.V. Plehanov volt.

X X X

Az alábbiakban a XIX. század második negyedétől 1917-ig megalkotott orosz és ukrán történeti munkákat mutatjuk be, melyek az "ukrán kérdést" érintik. Történelmi aspektusból két fő témakört lehet kiemelni ezekből a művekből: egyrészt a Kijevi Rusz "hovatartozását", másrészt a Hmelnyickij-

-mozgalmat, amely az első lehetőségként kínálkozott a független Ukrajna megteremtéséhez.

Új elemként jelentkezik a fejezetben az orosz történetírók jellemzése, akiknek az ukrán történelem iránt jelentkező érdeklődését az Ukrajnában kibontakozó - a nagyorosz érdekeket fenyegető - mozgalom váltotta ki. Műveikben az ukránokat az orosz nemzet részének tekintették.

Az ukrán történeti munkákban az 1820-as években kibontakozó ukrán nemzeti tudat kiformálódását követhetjük nyomon az 1850-70-es évek között.

1874-ben archeológiai kongresszust rendeztek Kijevben, ahol az ukrán történelem és régészet kutatásában a nemzeti tendencia már kimutatható volt. Működött Ukrajnában egy titkos politikai szervezet is - "Hromada" - M. Drahomaniv[3] vezetésével, amely orosz forradalmi csoportokkal állt kapcsolatban. Ez a társaság azonban nem nevezhető szélsőséges nacionalistának, mert az orosz birodalom decentralizált és demokratikus átalakítására törekedtek, nem pedig az önálló Ukrajna megteremtésére.

Az orosz kormányzat egyre érzékenyebbé vált az ukrán nemzeti mozgalom szeparatista törekvéseire. 1876-ban a cár egy bizottságot küldött Ukrajnába azzal a feladattal, hogy vizsgálják ki az ottani politikai helyzetet. A bizottság javaslatára végül az orosz uralkodó betiltotta az ukrán témájú publikációk és történelmi dokumentumok kiadását. Ez az intézkedés egy ideig lefékezte, de nem szüntette meg az

ukrajnai politikai szervezkedést.

1899-ben - M. Grusevszkij közreműködésével - megalakult az Ukrán Nemzeti Demokrata Párt, amely a nemzeti erőket fogta össze. A XX. század elejére az ukrán nemzeti-politikai mozgalom intenzitásában és komplexitásában is nagyot fejlődött. A politikai pártok[4] egységesen az ukrán autonómia[5] mellett szálltak síkra, amely törekvés alapja a Kijevben létrehozandó teljhatalmú ukrán törvényhozó gyűlés lett volna.

X X X

Sz.M. Szolovjov[6] /1820-79/ orosz liberális történész - egy falusi lelkész fia - a XVII. századi orosz történelmet behatóan tanulmányozta. Mint Sztroganov gróf gyermekeinek a házitanítója, több évet töltött külföldön és lehetősége nyílt megismerkedni a nyugat-európai történetírással. 1847-től mint a moszkvai egyetem professzora oktatta az orosz történelmet.

A történetíró kiemelkedő helyet foglalt el az orosz polgári historiográfiában, amit a 29 kötetes "Oroszország története a legrégibb időktől kezdve" című művével érdemelt ki és amellyel kísérletet tett arra, hogy az orosz történelmet mint egységes - a nyugat-európai fejlődéssel párhuzamos - folyamatot mutassa be.

A Magyarországon is - 1895-ben - kiadott "Oroszország története"[7] című művében kiemelten foglalkozott Alekszej

Mihajlovics cár uralkodásával, akinek az idejében jelentős eseményként kezelték az ukrajnai mozgalmat, amely 1648-ban kezdődött.

"Chmelinecky Bogdán Zenób kozák százados, ki vitézsége és a műveletekbeni ügyessége által már régtől nevezetes volt, kegyetlenül megsértetvén egy lengyel hivatalnok által, s nem találva jogorvoslást... a Dnieper vízesésein túlra ... szökött, rábeszélte a kánt, hogy neki tatár hadsereget adjon..."[8] - vezeti le Szolovjov Hmelnyickij személyes sérelmeiből kiindulva a felszabadító háború közvetlen előzményeit.

Ám a történész azt is felismerte, hogy a parasztok nemcsak a lengyel, hanem az ukrán mágnások ellen is fordultak. Az ukrán mozgalom tömegbázisáról így ír a szerző: "A földmívelők uraik ellen keltek, a papság hírdette a helyestanúak /pravoszlávok -V.B./ felszabadítását a szorongató katholikusoktól, a társadalmi gyűlölet vallási gyűlölettel egyesült."[9]

Kiemeli a szerző, hogy a tatár szövetségben csalódva a hetman kénytelen volt megkötni a lengyel királlyal a zborovi, majd a belaja cerkovi egyezményt. Ezáltal Hmelnyickij "kénytelen volt lemondani szövetségéről az alsó néposztálylyal és felfegyverkezni saját tömegbázisa ellen."[10] A lengyel sereg és az ukrán néptömegek kettős szorításában - folytatja Szolovjov - "tekintete" Moszkva felé kezdett fordulni. Ebből a szempontból az 1652-es év - írja a történész - fordulópontnak tekinthető, mert a hetman egyre gyakrabban küldte

követeit Moszkvába abból a célból, hogy a cár Kis-Oroszországot "keze alá vegye". Szolovjov szerint a kozák vezető tisztában volt azzal, hogy "hetmanságának négy éve alatt Ukrajna teljesen elszakadt a múltjától"[11], ahová már nem lehetett visszatérni. Ezért Szolovjov szerint a továbbiakban a pravoszláv vallásért vívott harc jelszava került az előtérbe, célul pedig az egyhitűek cári hatalom alatti egyesülését tűzték ki. 1653 októberében a zemszkij szobor elfogadta Hmelnyickij azon kérelmét, hogy a "helyestanú uralkodó /cár V.B./ hatalma alatt akar lenni" népével együtt. Az 1654 január 9-i perejaszlavi népi radán összegyűltek egyhangúlag "a keleti czár keze alá" jutást választották, mint az egyetlen helyes utat. Szolovjov rámutat arra, hogy az egyesülés következtében Oroszország nemzetközi helyzete megszilárdult, katonai potenciálja megnőtt. Az orosz származású történész nem érzékeny az ukrán nemesi jogok iránt, ezért kiemeli: az orosz kormányzat Kis-Oroszország befogadásával semmiféle hivatalos kötelezettséget nem vállalt Hmelnyickij és a kozák vezetők előtt, ezért a későbbiekben semmit sem lehet felróni szerinte a számára, amikor megszüntették az ukrán autonómiát a XVIII. század végén.

Szolovjov polgárinak tekinthető történetszemléletében felfedezhetők az "állami iskola" és a nagyorosz nacionalizmus jegyei is. Az általunk elemzett műben leginkább a nacionalizmus elemei mutathatók ki.

A mozgalom kimenetele szempontjából-az "orosz úton"

kívül - más alternatívát nem is említ meg. Az ukrán lakosságra is az "orosz" elnevezést használja, érzékeltetni kívánván, hogy Ukrajna kezdettől fogva Oroszországhoz tartozik. Ukrajna nemzeti vonásait nem érzékeli, így a XVII.századi mozgalomban jelenlévő történelmi alternatívák is rejtve maradnak előtte.

Az oroszországi polgári történetírás kiemelkedő alakja volt N.I. Kosztomarov[12] /1817-1885/ XIX. századi orosz történész, aki Oroszország és Ukrajna történelmét egymással szoros kapcsolatban kutatta.

Munkásságának döntő részét az Ukrajna történelmében felvetődött kérdések és problémák megvilágítása és értelmezése töltötte ki. Nála jelentkezik először a XIX. század második felétől elterjedt monografikus műfaj, amely a részletekbe való elmélyedést, a mindinkább tudományos irányba terelődő anyaggyűjtést és a teljességre való törekvést feltételezte. Mindezt Kosztomarov meg is valósította, amit bizonyít egyrészt az 1870-es évek végén megjelent Hmelnyickij-monográfia[13] terjedelme /három kötet/ és az általa felhasznált és részben mások által még nem tanulmányozott hatalmas ismeretanyag. A műben közölt bibliográfia 97 forrás címét tartalmazza, melyekben többek között szerepel az Orosz Birodalom teljes törvénygyűjteménye, orosz, lengyel és ukrán állami dokumentumok és levelezések, az általunk már elemzett ukrán krónikák, külföldi utazók lengyelországi és ukrajnai útleírásai, Szolovjov, Bantüs-Kamenszkij, Szimonovszkij és Konyisszkij valamint mások művei.

1845-től Kosztomarov a kijevi egyetemen oktatott, ahol a következő évtől átvette a "Cirill és Metód Társaság" polgári-liberális szárnyának irányítását. Ezért a tevékenységéért 1847-ben letartóztatták és Szratovba száműzték, ahonnan csak 1857-ben térhetett vissza, de nem Kijevbe, hanem Pétervárra. A fővárosban gyakran bírálta az egyetemi hallgatók mozgalmát, akik ezért bojkottálták az előadásait és felléptek ellene.

Kosztomarov Hmelnyickij-monográfiájában az 1648-54. évi ukrán mozgalom jellegét, lefolyását tárgyalja és bemutatja a nemzetközi hátteret is. Ezenkívül fokozott figyelmet szentelt az orosz és ukrán nép közötti kapcsolatok vizsgálatának a XVII. század közepéig bezárólag. A két nép közötti eltéréseket pszichológiai jellemzőik szerint világította meg. Az ukránok legfőbb tulajdonságaként az erős szabadságvágyat, az önkormányzatra törekvést és a kozákok köréből kiinduló - anarchiával együttjáró - demokratizmust említi meg. Velük viszont szembeállítja a nagyorosz fegyelmet, a szervezettséget és a szigorú központi irányítást. A szerző hangsúlyozza: a Kijevi Ruszt a maga föderatív, demokratikus berendezkedésével az ukrán történelemmel kell összekapcsolni. Ezzel a felfogással alapozta meg Kosztomarov az ukrán polgári-nemzeti történetfelfogást. Az 1648-54. évi ukrán mozgalom eredményeképpen következett be a két - ukrán és orosz - nép egyesülése, írja. A szerző e mozgalmat "törvényesnek és elkerülhetetlennek" mutatja be, amely a megelőző évtizedek

szerves következményének tekinthető, amelyet mint "kozák forradalom", illetve parasztmozgalom egységeként kell vizsgálni. Az ukrán nép - mutat rá - a lengyel fennhatóság alatt elvesztett "sajátosságait" akarta visszaszerezni.

A háború két szakaszát különíti el: az első 1649 őszéig tartott és "össznépi ügy volt", a második periódusban azonban - a zborovi egyezménytől kezdve - kiéleződtek az ellentétek a kozákok és az ukrán parasztok között. Kosztomarov nézete szerint az ukrán nép harca túlnőtt az ukrán-lengyel kapcsolatok keretein és nagy nemzetközi jelentőségű eseménynyé vált. Nagy hatással bírt szerinte a környező országok politikájára, melyek Ukrajnát segítve kívántak beavatkozni a háborúba, de ugyanakkor annak rovására akartak megerősödni.

A felkelés okait vizsgálva a szerző IV. László és Hmelnyickij kapcsolatából indul ki, mely akkor vált szorosabbá, amikor a csigirini százados a kozákokat képviselve panaszt tett a pánok ellen a királynál Varsóban. Hmelnyickij az uralkodó buzdítását és segítőkészségét látva azon "szilárd elhatározással tért vissza Ukrajnába, hogy felszabadítja hazáját a pánok hatalma alól és a kozákok lesznek az esközök Lengyelország átalakításához".[14] - irja Kosztomarov.

Kosztomarov azt a - már ismert - következtetést ismétli, mely szerint a lázadás a király jóváhagyásával indult meg, aki a kozákokat kívánta felhasználni a lengyel mágnások ellen, cserében viszont a privilégiumaik visszaadását ígérte.

A háború törvényes volta mellett kihangsúlyozza annak igazságos jellegét is, mivel az ukrán területek nem önként csatlakoztak Lengyelországhoz, hanem "vérontással, erőszakosan lettek vele egyesítve".

A történetíró a hetman célkitűzéseit a következőképpen foglalja össze: "Hmelnyickij azért kezdte el a háborút, hogy bosszút álljon az őt ért sérelmek miatt, visszaszerezze a kozák jogokat, megvédje a pravoszláv egyházat és megkönnyítse a nép sorsát."[15] A problémák azért jelentkeztek már szerinte 1649-ben, mert a parasztság "félmegoldásokkal" nem elégedett meg, vagyis a zborovi békeszerződés nem elégítette ki a kívánságaikat. Arra is rámutat, hogy a hetman pedig mindig hajlandó volt megbékélni az ellenségeivel a kozákok számára előnyös feltételek mellett, mert jobban félt a parasztoktól és a lajstromból kikerült kozákoktól, mint a lengyelektől. Abban bízott, hogy az új lengyel király - János Kázmér - is úgy fog viszonyulni hozzájuk, mint elődje.

Kosztomarov a hetman történeti szerepének egyik sajátosságát abban látja, hogy célja a teljes függetlenség volt Ukrajna számára, de ugyanakkor nehezen tudott megszabadulni a nemesi köztársaság berendezkedésének ideáljától.

Hmelnyickij ilyen beállítása valójában a szerző aktuálpolitikai jellegű véleményét is kifejezi. Egy önálló Ukrajnának szerinte nem lehetett jövője, az Orosz Birodalomhoz csatlakozással viszont az önkényuralmi rendszer gátolta az ukrán nemzeti fejlődést. Kosztomarov bírálta az orosz cári

rendszert és egy olyan demokratikus föderalizmus[16] bevezetése mellett szállt síkra, mely Ukrajna számára is előnyöket biztosíthatott volna.

Az ukrán szerző a népi részvétel kérdését jóval részletesebben tárgyalja, mint az előző fejezetben említett történetírók. Kosztomarov már a felkelés kezdetétől fogva jelenlévőnek tartja az ukrán parasztság és a városi lakosság aktív részvételét. A második szakasztól kezdve mozgalmukat azonban romboló, a felszabadító háború ügyének csak ártó erőnek nevezte. 1648 elején - mutat rá Kosztomarov - Hmelnyickij a parasztságot még harcra buzdította, a zborovi egyezmény után viszont már súlyos büntetéssel fenyegette meg a továbbra is harcban álló alsó néprétegeket, a lajstromból kikerült kozákokat pedig újra a régi, paraszti állapotukba kényszerítette vissza. Ezért a felkelésből, de főleg annak vezetőiből kiábrándult ukrán lakosság - ezen belül a nemesek is- fokozatosan kezdtek áttelepülni - először engedély nélkül, később a cár jóváhagyásával - a határ menti orosz területekre.

A nemesség a lázadó parasztok elől menekült, a parasztok pedig az éhség elől"[17] - említi meg a szerző, kihangsúlyozva az ukrán mozgalom nehéz helyzetét.

Kosztomarov szerint a felszabadító háborúnak tömegbázisa lehetett volna még a lengyel parasztság és kisnemesség egy része is, ha a Kostka Napierski-felkelést[18] nem fojtották volna el, hanem szövetkeztek volna az ukrán néppel, közös elnyomóik ellen. Arról is említést tesz, hogy támasza lett azonban

Hmelnyickijnek a belorusz nép, amely szintén fellázadt Lengyelország ellen, s a rendkívül "siralmas állapotban" lévő pravoszláv alsópapság.

Hmelnyickijről úgy írt a történetíró, mint aki nem tudott túllépni osztályérdekein, a néptömegeket csak eszköznek tekintette a kozákok felemelkedése érdekében, illetve a lengyel pánok elleni harcában.

Ami az ukrán mágnásokat és középnemességet, valamint a főpapságot illeti, a szerző szerint következetlenül és bizonytalanul viselkedtek, legfőbb érdekük a feudális-földesúri viszonyok megőrzése volt, mindig késznek mutatkoztak a kompromisszumra és engedményekre.

A lajstromozott kozákok[19] képezték - Kosztomarov véleménye szerint - az ukrán nép és a felkelés "színe-javát". A jegyzékből kimaradt kozákokat, akik nem álltak hivatalosan a király szolgálatában, hanem tatár és török portyázó hadjáratokból tartották fenn magukat, a szerző "lázadó holopoknak" nevezte.

Kosztomarov úgy jellemezte Hmelnyickijt, mint kiváló diplomatát, aki jól ismerte a nemzetközi helyzetet. A hetman - szerinte - látszólag hajlott a lengyelekkel a kompromisszumra, de már a felkelés kezdetén szövetséges kapcsolatokat igyekezett kiépíteni a szomszédos államokkal.

Először szorult helyzetében a krími kán, Iszlám-Girej támogatását próbálta megnyerni. Nehezen szánta el magát erre a lépésre, de az adott helyzetben még nem tudott máshoz fordulni.

Hasonló viszonya alakult ki Ukrajnának az Oszmán Birodalommal is. Törökország célja az volt Kosztomarov szerint, hogy a fegyveres segítség fejében birodalma fennhatósága alá vonja Ukrajnát. Hmelnyickij olyan szerződést kötött a szultánnal, melyben megállapodtak: hogy Törökország megkapja a lengyel királyság jelentős részét a Dunától Lublinig, Ukrajna pedig egy külön Rzecz Pospolitát képezne. Ezzel a megállapításával Kosztomarov arra céloz, hogy ez az alternatíva egyértelműen az ukrán nemesség és a kozák elit számára jelentett volna csak előnyöket.

A felkelés kitörése után - folytatja a történetíró - Moldva, Erdély és Havasalföld is elküldte követeit a hetmanhoz. Mindhárom fejedelemség török vazallus volt, de Lengyelországgal is fenntartották a kapcsolatot, melynek segítségével a függetlenségük kivívását remélték. Rámutat Kosztomarov arra is, hogy Havasalföld végig ellenségesen viszonyult a felkelőkhöz, Lengyelország pártjára állt. Moldva is a lengyelek mellett maradt kezdetben, de Lupul fejedelem Hmelnyickij segítségét és szövetségét kérte a trónját veszélyeztető bojárok ellen. Igazán baráti szándékkal - emeli ki szerző - csak Erdély viszonyult Ukrajnához, mert nagyon szorult helyzetben volt. Két birodalom - Habsburg és Oszmán - között őrlődött és ellenük az egyik legnagyobb fegyvertény a lengyel trón megszerzése lett volna Hmelnyickij segítségével, de tényleges fegyveres együttműködésre ennek ellenére csak 1655-ben került sor.

Kosztomarov a szövetségesek között említi meg Svédországot is. 1650-ben a kozák hetman követeket küldött Krisztina királynőhöz, akiket azonban a lengyelek feltartóztattak, és nem sikerült a svéd kormányzattal diplomáciai kapcsolatba kerülni.

A szerző legtöbbet az orosz-ukrán viszonnyal foglalkozott. Ő az első történész, aki bemutatja Hmelnyickijnek a cárhoz írott első, 1648 június 8-i levelét. Ezzel bizonyította, hogy a hetman már a háború kezdetén Ukrajna jövőjét az Oroszországgal való egyesülésben látta:

"Mi olyan uralkodót szeretnénk földünkön, mint a cár őfelsége... az egész Zaporozsjei Had kész a cár őfelségének szolgálni."[20] - idézte Kosztomarov Hmelnyickij levelét. Ennek feltétele azonban Oroszország anyagi és fegyveres segítsége lett volna Ukrajna számára. A hetman ezt a kérést 1649-ben követei útján kétszer is megismételte Alekszej Mihalovicsnak, aki azonban ezt visszautasította az 1634-es poljanovói orosz-lengyel örökbékére hivatkozva. Valójában ekkor még nem volt felkészülve a Lengyelország elleni háborúra, belső feszültségek is akadályozták, ezenkívül tartott a Habsburgok, Svédország és Törökország beavatkozásától. Mégis nagy mennyiségű élelmiszerrel látta el az ukrán lakosságot és engedélyezte az áttelepülésüket a határ menti orosz területekre, hangsúlyozza a történetíró.

Kosztomarov azzal fejezi be a gondolatmenetet, hogy Ukrajna meggyengülése a hosszú kíméletlen háború, éhínség

és járványok végül beavatkozásra kényszerítették Oroszországot 1654-ben. Ebben közrejátszott szerinte a török szultán azon törekvése is, hogy Ukrajnát bekebelezze a birodalmába. Kosztomarov érzékelteti, hogy Hmelnyickij nem önszántából, hanem kilátástalan helyzetében, amit a zsvanyeci vereség tett elviselhetetlenné, választotta az orosz fennhatóságot. Ez a véleménye azonban ellentmond a hetman első, cárhoz írt levelének. Kosztomarov nem ad pontos magyarázatot Hmelnyickij viselkedésére, de utal arra, hogy az Alekszej Mihajlovicshoz intézett 1648-as levéllel a hetman talán be akarta biztosítani magának a cár támogatását, de az orosz fennhatóság mellett még más lehetőségekben is gondolkodott.

Oroszország és Ukrajna egyesülését Kosztomarov két egyenrangú fél szerződésének tünteti fel, amelyre mind a Perejaszlavi Rada résztvevői, mind a cárt képviselő követek ünnepélyesen felesküdtek. Mivel a szerző nem ismeri el azt a tényt, hogy a Kijevi Rusz az orosz és ukrán /nagyorosz és kisorosz/ nép közös állama volt, az 1654-es eseményt nem újraegyesítésnek nevezi. Ugyanakkor a két nép egyesülését szükségszerű és előremutató momentumnak tünteti fel az adott történelmi helyzetben. Később azonban már nem tartja egyértelműen pozitív eredménynek ezt az eseményt az ukránok szempontjából, amit a kozák elit és az ukrán nemesség köréből kiinduló szeparatista törekvésekkel bizonyít, melyek a XVII. század végétől kezdve állandósultak.

A felkelés egyik sikerét jelentő zborovi egyezmény

Kosztomarov szerint "nem foglalt magában semmi újat, csak a kozákságnak térítette vissza ősi jogait".[21] Ezzel a megállapításával a szerző azt kívánja érzékeltetni, hogy a vezetők már a felkelés kezdetén igyekeztek elhatárolódni a parasztságtól, a városi szegénységtől és a lajstromból kikerült kozákoktól.

Az általa felsorolt 12 pont a kozák privilégiumokon kívül tartalmazza még a lázadásban résztvett nemességnek adott amnesztiát és a pravoszláv vallásnak a régi jogaiba való visszaállítását, a breszti vallási unió eltörlését. Azt nem emeli ki, hogy a megoldatlan problémák egész sorát maga után hagyó szerződés nem jelenthette a háború lezárását, az ukránok győzelmét. Hmelnyickij - mutat rá - hamarosan nehéz helyzetbe került, mert míg osztálya jogait védelmezte, szembekerült az ukrán parasztsággal, városlakókkal és kozák tömegekkel.

Az 1651-es belaja cerkovi egyezményre - Kosztomarov szerint - a hetman úgy tekintett, mint fegyverszünetre, nem pedig mint békeszerződésre. A Beresztyecsko melletti súlyos vereség - amelyet főleg a tatárok árulásának köszönhetett - arra kényszerítette, hogy elfogadja a felkelés addigi eredményeinek nagy részét megsemmisítő újabb egyezményt, amely Ukrajnát az 1648 előtti állapotába süllyesztette vissza. Ezt azonban a hetman - emeli ki a szerző - csak ideiglenesnek, időhúzásnak tekintette, mert ekkor már erősen Oroszország felé orientálódott és egész közelinek vélte az onnan várható segítséget. Vagyis Kosztomarov úgy véli, hogy véglegesen csak

1651-ben érett meg az elhatározás Hmelnyickijben az Oroszországgal való egyesülésre.

A Perejeszlavi Rada döntése után - írja a történész - Hmelnyickij 23 pontban juttatta el feltételeit az orosz követek útján a cárhoz. Mint már az előző történészek is rámutattak, ezek a pontok kizárólag a felkelés vezetőinek - kozák tisztek, nemesek - érdekeit fejezte ki. Mivel a cár - hangsúlyozza ki a történetíró - az ukrán uralkodó osztályt be kívánta kapcsolni uralmi rendszerébe, kisebb változtatásokkal elfogadta és szentesítette Hmelnyickij kérelmének pontjait.

Kosztomarov művében a polgári liberális történetírás demokratikus elemei mutathatók ki.

A szerző Ukrajna történelmében idealizálja a kezdeti föderatív és demokratikus viszonyokat /= Kijevi Rusz/, amelyeket szerinte a lengyel iga szakított meg. A XIX. század második felében az uralmon lévő ukrán polgári-nemesi nemzeti körök ambícióit tükrözi, akik az Oroszországon belüli autonómiára és föderatív berendezkedésre törekedtek. Ezt azonban a szerző nemcsak Ukrajnára vonatkoztatva emeli ki, hanem általában támadja a cári önkényuralmi rendszert.[22]

Kosztomarovval ellentétes felfogást képvisel P.A. Kulis[23] /1819-1882/, a származását tekintve ukrán kisbirtokos nemesi családban született történetíró. Munkássága kezdetén a liberális reformokat követő csoportok mellett állt, amiért négy évre száműzték Szibériába. 1850-ben bocsánatot

nyert a cári kormányzattól és visszatérhetett Pétervárra, ahol állami szolgálatba állt és mindvégig lojális maradt az uralkodóhoz. Két fő műve az 1874-77 között megjelent három kötetes "Oroszország újraegyesítésének története" és az alábbiakban bemutatandó, 1890-ben megjelent műve "Kis-Oroszország elszakadása Lengyelországtól" címmel. Az utóbbi - szintén három kötetes - munkájában Kulis az 1648-54. évi ukrán háborút mint sötét, ösztönös erőt mutatott be.

A mozgalmat egyszerű kozák-lázadásnak nevezi kezdetben, amelynek oka a zsoldfizetés elmaradása volt. Hmelnyickijnek a királyhoz írt - már korábban is említett - 1648-as leveléről a következő a véleménye:

"A hitről, amelyet a mi krónikásaink és történetíróink a lázadás első és fő okának tartanak, ... a hetman egyetlen szót sem említ."

Kulis a gazdasági helyzettel való elégedetlenséget és az anyagi veszteségeket tartja a fő oknak, de éppen azt hallgatja el, hogy ezeket kik szenvedték el. Csak a későbbi oldalakon derül ki, hogy a kozákokat ért igazságtalanságokról van szó, majd ezeket is leszűkíti a Hmelnyickijt ért személyes sérelmekre.

"A háború, amely egy jelentéktelen nő és egy kisnemesi gazdaság miatt kezdődött Csigirin körzet félreeső részében, két nemzetben felébresztette az évszázadok emlékeit... politikai szisztémák érdekeit sértette meg és végül a keresztes háborúhoz hasonlóvá alakult át Krisztus egyes és más követői

/katolikus és pravoszláv - V.B./ között, akik kölcsönösen nem ismerték el a másikat kereszténynek."[25] - írja a szerző.

Újszerűnek tűnik Kulis azon megjegyzése, mellyel ezt a hat évig tartó háborút röviden jellemzi.

"... ez a végzetes belviszály három ruszin harcának tünhet, akik közül az első ellengyelesedett /Wisniovieckí - V.B./, a második katolikus /Kisiel - V.B./, a harmadik pedig tatár lett /Hmelnyickij - V.B./ ... Hárman harcoltak Lengyelország vesztére... Oroszországnak kellett megsemmisítenie a lengyel államszervezetet..."[26]

Azt is hangsúlyozza, hogy Lengyelország már régóta szétesőben volt az állandó belső viszály, a nemesi köztársaság intézményének létezése miatt. Eleve "bűnhődnie kellett szerinte" egy olyan államnak, ahol nem létezett belső támasszal bíró központi hatalom, csak egymással versengő nemesi klikkek, amelyek felőrölték saját magukat. A szerző azt érzékelteti, hogy a fejlődést az orosz abszolutista állam képviselte Lengyelországgal szemben.

A mozgalom céljait tárgyalva a szerző Hmelnyickij dilemmáját mutatja be, amivel azt akarja érzékeltetni, hogy egyetlen határozott célról sem volt szó, inkább csak lehetőségekről. A zborovi egyezményig a hetman legfőbb vágya a "lengyel pánok kiírtása", a kozák hadi dicsőség és az "kisorosz nép" felszabadítása volt. Erről a békeszerződés értelmében le kellett mondania, ha serege épségét meg akarta tartani. Ezután - mutat rá Kulis - egy olyan játszmába kezdett, aminek maga

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

sem látta a végét: "kozák kán akart lenni, a szultán alattvalója", mert más kiútat nem látott ekkor.

Kulis az ukrajnai háború tömegbázisaként a "csőcseléket" az ukrán alsó néprétegeket nevezi meg. Nagy figyelmet fordít a hetman és az ukrán nép viszonyára, amely szinte kezdettől fogva ellenséges volt. A helyzet szerinte a lajstromozott kozákok és a nemesség számára jelentett csak előnyt, míg az ukrán nép a lengyel igából kozák iga alá került. Ahhoz, hogy ez ne következzen be, az éhes és teljesen fegyvertelen csőcseléknek nemcsak Hmelnyickijt kellett volna megölnie, hanem 40000 jegyzékbe vett kozákot - irja Kulis. Ezzel - hangsúlyozza a történész - áthatolhatatlan szakadék keletkezett a felkelés vezetői és a tömegbázisa között. Hmelnyickij a szerződéssel szembeszegülőket kíméletlenül megbűntette, ezzel saját maga alatt ásta volna meg a "sírt", ha Oroszország közbe nem lépett volna. Azaz a nyugati szláv területeken az orosz cár Kulis interpretációjában mint megmentő jelenik meg.

Mivel a szerző az egész felkeléshez ellenségesen viszonyul, ezért annak valamennyi résztvevőjét bírálja. Megvető hangsúllyal beszél a kozákokról, akik miatt az egész harc elkezdődött. A tatárokhoz hasonlítja barbár-rabló életmódjukat, akik jó pénzért bárki ellen hajlandók harcolni. Az ukrán lakosság alsó rétegei számára - folytatja Kulis - a kozákok mindig a vakmerőség és a szabad életforma ideálját testesítették meg. Ez a parasztság és a városi szegénység tömegeinek kozák területre - pl. Zaporozsjebe való menekülését idézte elő.

Hmelnyickijt, a mozgalom eszmei atyját és vezetőjét a szerző durva, becsmérlő szavakkal illeti. Egyszerű lázadónak és rablónak titulálja, aki elárulva a lengyel és ukrán pánokat, saját személyes sérelmeitől és céljaitól indíttatva buzdította az ukrán népet a felkelésre. Hihetőnek minősítette azt a lengyel véleményt, hogy amikor a hetman 1621-től török fogságban élt két évet, szoros barátságot kötött a "muzulmánokkal", akiknek életmódját és szokásaikat követendőnek tartotta. Ezért Hmelnyickij a mozgalom folyamán Kulis szerint bármikor kész volt arra, hogy az esetleges nehéz helyzetében a szultán birodalmához csatlakozzon népével együtt. A várakozó állásponton lévő és egyelőre segíteni nem szándékozó orosz cárt is ezzel az eshetőséggel fenyegette. Hmelnyickij tervei között Kulis szerint azonban szerepelt egy "önálló fejedelemség" kialakítása is, amely függetlenségét Oroszország, Lengyelország és az Oszmán Birodalom egymás ellen uszításával kívánta biztosítani. A hetmant tetteiben és céljaiban határozatlan és labilis egyéniségnek tartja.

Kulis a zborovi egyezményig kialakult helyzetet Hmelnyickij egyeduralmának jellemzi, aki azonban az 1649-es békeszerződésre tett eskü következtében ugyanolyan királyi alattvaló lett, mint bármely másik kozák és akinek legjobban kellett féltenie az életét a szerződéssel elégedetlen tömegek mozgalma miatt. Ez késztette a háború felújítására, amivel megmenthette magát és a kozák tiszteket.

Azt mégis hozzáteszi a szerző, hogy ha Hmelnyickij nem

lett volna "kegyetlen barbár", akkor sokat tudott volna segíteni az ukrán népen. De ő nem csak a hatalom, hanem a népek ellen is lázadt, figyelembe se véve az emberi és társadalmi törvényeket. Pusztító háborúját tekintve a hetmant "olyan véres géniuszokhoz" hasonlítja, mint Tamerlán és Dzsingisz, aki a féktelen italozás miatt "vérengző vadállattá"[27] aljasult le.

A történetíró Hmelnyickijt ugyanolyan kiszámíthatatlannak és megbízhatatlannak tartotta a szövetségeseivel kialakított viszonyában, mint bármely más tettében.

Kulis úgy véli, hogy a hetman legjobban a Krími Kánsághoz húzott, a kántól várta a legtöbb segítséget Lengyelország elleni harcában. A legelső feladatának a tatárokkal kialakítandó szövetséget tartotta, amelyet 1648 márciusában meg is kötöttek. A szerző feltételezi, hogy a kán fegyveres támasza nélkül nem lett volna bátorsága a felkelés kirobbantásához. Az Iszlám-Girejhez fűződő "baráti" viszony - érvel a szerző - több alkalommal is megbosszulta magát. Úgy látja, hogy az ukrán-tatár együttműködés fő alapja a Kazanyi Kánság visszaszerzése volt az orosz cártól, mert a kozák vezető kazanyi cárevicsnek hírdette magát, akinek jogos birtoka a Kazanyi Fejedelemség. Ezen "örökség" elfoglalásához kérte és kapta Iszlám-Girej segítségét. Ez a közös cél az ellenséges viszony kialakulását is eredményezte - írja a szerző -, mert a Krími Kánságnak a legnagyobb álma valamennyi tatár terület egyesítése volt a saját fennhatósága

alatt. Az összeütközés másik oka szerinte Hmelnyickijnek az orosz cárhoz közeledése volt, ami az ukrán-tatár közös célt tekintve Ukrajna részéről kompromisszumnak fogható fel, de a kán tervét végleg megvalósíthatatlanná tette.

Kulis nem tárgyalja részletesebben az ukrán-török kapcsolatokat, nem tesz említést a kölcsönös kereskedelmi szerződés megkötéséről sem. Mindössze azt emeli ki, hogy a szultán többször is felszólította a hetmant a behódolásra és Hmelnyickij erre hajlandónak mutatkozott. A török kalandozó, portyázó és zsákmányszerző életmód iránti szimpátiája ellenére a hetman mégis az orosz fennhatóságot választotta. Ennek oka - hangsúlyozza Kulis - nem annyira az oroszokhoz fűződő baráti viszony, hanem a törököknél gyakori palotaforradalom volt, mely következtében az ukrán felkelés iránt ellenséges magatartást mutató szultán került a trónra.

Az ukrán felkeléssel - a művet értelmezve - a Moldvai Fejedelemségnek is céljai voltak, mert Lupul vajda legfőbb feladatának az Oszmán Birodalomtól való függetlenséget, a vazallusság megszüntetését tekintette. Nagy örömmel fogadta - Kulis szerint - IV. László törökellenes háborújának a tervét, melyet a kozákokra támaszkodva kívánt megindítani, de amikor azonban az ukrán mozgalom kitört, a török hadjárat terve meghiúsult. Ezért Lupul tartózkodott a Hmelnyickijjel való kapcsolatfelvételtől és Lengyelország oldalára állt. Kulis mindebből arra a megállapításra jut, hogy a kozák hetman sem a békés viszony híve volt Lupullal, hanem

Moldva és Havasalföld elfoglalásával önálló szláv fejedelemséget akart kiépíteni.

Hmelnyickij az erdélyi fejedelemben a lehetséges szövetségest látta a szerző szerint, akinek legfőbb vágya a lengyel trón megszerzése volt. Ebben nagy segítséget nyújthatott a számára a kozák hetman, mert közös erővel könnyebben lehetett a pánokat térsre kényszeríteni.

Mint a korábbi történetírók, Kulis is Oroszországnak az ukrán-lengyel háborúra való reagálásával foglalkozik behatóan. Moszkvában a zemszkij szoboron már 1648-ban feltették a nagy kérdést, írja a szerző.
"Megmentsék a tönk szélére jutott Lengyelországot az 1634-es poljanovói békeszerződésben foglaltaknak eleget téve, vagy hagyják beleesni abba a verembe, melyet még maga ásott meg Moszkva számára?"[28] Egyelőre a be nem avatkozást választották - válaszol a kérdésre Kulis - és várakozó álláspontra helyezkedtek.

A szerző új koncepcióval jelentkezik, miszerint a hetman 1648-ban levelet intézett Alekszej Mihajlovicshoz és felajánlotta támogatását a lengyelek által elszakított orosz területek elfoglalásához. Kulis itt arról nem tesz említést, hogy a hetman kérte volna a cár hozzájárulását Ukrajna Oroszországhoz csatlakozásához. A történész rámutat arra, hogy sem a feszült nemzetközi helyzet,[29] sem az Oroszországon belüli 1648-as városi felkelések nem tették lehetővé azonban a Lengyelország elleni háborút. A zborovi egyezmény után -

hangsúlyozza a szerző -, melyet az ukrán parasztság és városi szegénység lázadásai követtek, Hmelnyickij ismét a cárhoz fordult, de most már ő kérte a segítségét, nem pedig ajánlotta azt. A szerző arra is kitér, hogy a hetman Paiszij jeruzsálemi pátriárkát küldte Moszkvába, aki tolmácsolta a hetman kérelmét: a hatalmas uralkodó fennhatósága alá kíván lépni. A cár azt válaszolta Kulis szerint, hogy csak abban az esetben óhajtja oltalmába fogadni Ukrajnát, ha a felkelők békésen rendezik ügyüket a lengyel királlyal és szabadok lesznek. Ezt az adott helyzetben nehezen lehetett elképzelni, mert akkor az ukránoknak minden addigi elért eredményeiket fel kellett volna adniuk. A hetman önérzetesen reagált a cár ajánlatára:

"Mi most is szabadok vagyunk... A királyra /János Kázmér - V.B./ nem esküdtünk fel, nem csókoltuk meg előtte a keresztet..."[30] - Hmelnyickij - érvel a történetíró - ezzel a kijelentésével azt akarta tudatosítani az orosz uralkodóban, hogy a kozákok nem esküdtek fel az új lengyel királyra, ezért nem is tartoznak neki szolgálattal és engedelmességgel.

Arról Hmelnyickij nem tudott - Kulis szerint -, hogy a cár már 1649 végén követet küldött Varsóba, akinek tájékozódnia kellett a lengyelországi helyzetről. Itt a szerző kiemeli, hogy a "Rzecz Pospolitára a monarchikus Moszkva úgy tekintett, mint Novgorod és Pszkov után a harmadik köztársaságra, amelyet - saját nyugalma érdekében meg kell semmisí-

tenie az elfajzott kozák köztársasággal együtt."[31] Ettől kezdve Oroszország kereste és meg is találta az ürügyet a poljanovói örökbéke megszegésére. Az ukrán felkelők 1653-as zsvanyeci veresége nyilvánvalóvá tette Hmelnyickij számára, hogy csak egyetlen menekvés maradt: "a hatalmas Oroszországgal való egyesülés". Ekkorra - mutat rá Kulis - már a cár és Lengyelország között is ellenségessé vált a viszony, ezért minden adva volt az ukrán-orosz szövetséghez. Fontosnak tartja e szerző is megjegyezni, hogy ezt a megoldást Ukrajna kényszerből választotta, nem látva más kiútat.

A szerző Oroszország és Ukrajna egyesülését meghatározó jellegű eseménynek minősítette, melyről mint "újraegyesítésről" beszél. Vagyis szerinte Ukrajna már a XI. századtól Oroszországhoz tartozott, - nem mellérendeltségi, hanem alárendeltségi viszonyként értékeli a Kijevi Ruszt az orosz és ukrán nép kapcsolatában - de a tatárok és a lengyelek megszakították az egységüket.

Kulis művét olvasva arra a megállapításra juthatunk, hogy a XIX. század második felének konzervatív-nemesi történetírását képviselő művel van dolgunk, melyben nagyorosz nacionalista nézetek is fellelhetők.

A szerző a történelmi múlt - jelen esetben az 1648-54. évi ukrán mozgalom - felé fordulva kívánta megmutatni, hogy milyen veszélyeket rejt magában a néptömegek lázadása az uralkodó körök ellen. Ezen véleményéből kiindulva egyértelműen ellenséges módon viszonyul az általa "egyszerű kozák lázadásnak" nevezett ukrajnai eseményekhez. Minden baj

okozójának Hmelnyickijt nevezi meg az ő "kicsinyes érdekeivel", aki meggondolatlan és állandóan változó politikát folytatott. Legnagyobb hibájának Kulis azt rója fel, hogy - míg török fennhatóság alatti "kozák kánságban" gondolkodott - nem ismerte fel az Oroszországhoz való csatlakozás fontosságát.

A történetíró - mint az orosz centralista önkényuralmi rendszer érdekeinek képviselője - a fejlődésképtelen lengyel "nemesi köztársasággal" szembeállítja a "haladás útját képviselő" orosz abszolutizmust.

Kulis nagyorosz felfogását az is jellemzi, hogy szinte csak orosz és - elvétve - lengyel forrásanyagra támaszkodott. Az ukrán forrásokkal nem foglalkozott, az ukrán nemesi és polgári történetírók - akiket konkrétan nem nevez meg - műveit kíméletlenül megkritizálta és az események elferdítésének minősítette. Műve úgy is értelmezhető, mint egyfajta erőteljes kritika és támadás a Hmelnyickijt és mozgalmát a századközéptől "felfedező" demokratikus ukrán nemzeti mozgalom ellen.

D.I. Evarnickij /1855-1940/, a hosszú életet megért ukrán történész neve mint archeológus, etnográfus és író is szerepel a Nagy Szovjet Enciklopédiában. Egyik volt az elsők között, aki a zaporozsjei kozákok történetének tanulmányozásával foglalkozott behatóan. Kutatómunkája eredménye az alábbiakban bemutatandó háromkötetes mű lett, /"A zaporozsjei kozákok története"/[32] melyet 1895-ben adtak ki.

A szerző a bevezetőben előrebocsátja, hogy a mű összeál-

lítása rendkívül nagy nehézséget jelentett számára, mert ez a téma újdonságnak számított és sok "fehér folt" található benne.

Az 1648-54. évi ukrán mozgalom - emeli ki a történész - Bogdan Hmelnyickij és a zaporozsjei kozákok összefogásának köszönhető. A felkelés okai szerinte a lajstromozott kozákok közti összeütközésre vezethető vissza: a lengyel királyhoz hű tisztek és a sorkatonák között összetűzés történt. A vezetőkkel elégedetlen lázadó kozákok elhagyták táborukat és Zaporozsjébe távoztak a megtorlás elől. Érthető - mutat rá Evarnackij -, hogy az ugyanoda menekült Hmelnyickijnek nem volt nehéz dolga harcra buzdítani a zaporozsjei kozákokat a lengyel kormányzat ellen a pravoszláv hit védelmének jelszavával. Beszédet tartott "sorstársai" előtt, melyben rávilágított az elviselhetetlen körülményekre: első helyen említette a zsidóknak az ukrán népet kiszipolyozó adóbérleteit és a pravoszláv vallás megsértését, a kozák jogoknak a szejm által történt "kigúnyolását", a lengyel katonáknak az ukrán lakossággal szembeni erőszakos bánásmódját.

A szerző az ukrán parasztság részvételéről csak két alkalommal tesz említést: a zborovi és a belaja cerkovi egyezmények után, amikor az elégedetlen parasztok fellázadtak a kozák vezetők ellen. Evarnickij a kozákok felkeléseként állítja be az eseményeket, akiknek a városok nyújtottak segítséget. Az Oroszországhoz közeledésre is csak Ukrajna kimerülése kényszerítette volna a hetmant.

"Nyolc éven keresztül harcolva a haza szabadságáért és függetlenségéért, Hmelnyickij végleg meggyőződött arról, hogy Kis-Oroszország egymaga nem tudja megtartani az önállóságát, ezért a legjobb megoldásnak a hatalmas uralkodó protektorátusa alá kerülést tartotta és figyelmét az orosz cárra, a keleti pravoszláv monarchiára fordította."[33] - írja Evarnackij.

A kozákok - hangsúlyozza a szerző - egyetértettek a hetman döntésével, de csak abban az esetben, ha Alekszej Mihajlovics hajlandó biztosítani számukra "ősi" kiváltságaikat.

Evarnackij új megközelítésben nyúlt az ukrán mozgalmat kirobbantó okok tanulmányozásában, azt teljes egészében a lajstromozott és zaporozsjei kozákok "ügyének" és érdemének tekintette, és nem tesz említést az ukrán nemesség szerepéről sem. Egyedül a kozákok felkelésének köszönhető szerinte, hogy Ukrajna felszabadult a lengyel iga alól. Azt azonban kihangsúlyozta, hogy "Kisoroszországnak Nagyoroszországhoz csatolása után megjelent egy erős párt, amely nem akart a moszkvai uralkodó fennhatósága alá kerülni".[34] Ezzel azt a véleményt kívánja kifejezni a szerző, hogy az 1654-es esemény - melyet ő "hozzácsatolásnak" nevez - nem az egész ukrán nép teljes megelégedésére történt. Evarnackij tehát ukrán demokratikus nemzeti platformot képvisel diszkrét formában és ez az, ami általános felfogását is meghatározza, a "mi múltunk" embíciójától vezetve. Hmelnyickij-képe feltűnően vitázik Kulis negatív elfogultságaival, a mozgalom hát-

tereként felrajzolt társadalomképe pedig a pozitívizmustól ihletett.

Forrásanyagát tekintve túlnyomóan ukrán művekre - Velicsko, Grabjanka, Kosztomarov... - és levéltári dokumentumokra támaszkodott, kikerülve a nagyorosz felfogású kortárs történészek cári hatalmat apologizáló műveit.

V.O. Kljucsevszkij /1841-1911/ orosz történész - egy falusi lelkész fia - 1871-től a moszkvai Egyházi Akadémián oktatott, majd 1879-ben az egyetemre kapott meghívást, ahol - a Szolovjov halála miatt megüresedett - orosz történeti tanszék élére került. Ez a jelképes "őrségváltás" is érzékelteti, hogy Kljucsevszkij - aki legnagyobb mesterének Szolovjovot tartotta - folytatta és továbbfejlesztette nagy elődje munkásságát. Míg az 1870-es évek végéig figyelmét az egyháztörténet tanulmányozásának szentelte, az 1880-as évektől kezdve az orosz történelem kutatása felfordult.

Eleinte - a pozitívista irányzattól befolyásoltan - az orosz nép gazdálkodása és életmódja iránt érdeklődött, Oroszország történelmében döntő jelentőséget tulajdonított a földrajzi tényezőknek. Az "állami iskola" történeti irányzatának hatása fedezhető fel az 1882-ben megvédett - "A Bojár Duma a régi Oroszországban"[35] - doktori disszertációjában, melyben a X-XVII. század közötti orosz államot és annak fő kormányszervét helyezte érdeklődése központjába a társadalmi fejlődéssel szoros kapcsolatba hozva. Az 1880-as évek köze-

pétől kezdve figyelmét azonban a szociális és gazdasági problémák tanulmányozásának szentelte. Ebben a korszakban a fő műve a "Jobbágyság kialakulása Oroszországban"[36] című munkája volt.

Az 1890-es években írta meg az "Előadások az orosz történelemről"[37] című tanulmányait, melyekhez a bevezetőben az alábbiakat írta:

"Az egyén, az emberi társadalom és egy adott ország természete - ezek azok az alapvető történelmi erők, amelyek az emberek együttélését felépítik." - Kljucsevszkij e három "tényező" vizsgálatából kiindulva tanulmányozta az orosz történelmet. Arra törekedett, hogy bebizonyítsa: a társadalom fejlődése a külső és belső tényezők - földrajzi, etnográfiai, politikai, gazdasági és szociális - összekapcsolódásától és érvényesülésétől függ.

Az orosz történelemről írt előadásai között megtalálhatjuk a "kis-oroszországi kérdést"[38] is. A szerző e művében részletesen jellemzi az ukrajnai kozákság helyzetét, amely Oroszország, Lengyelország, Törökország és a Krími Kánság közti összeütközések forgatagába került. A lengyel kormányzat legfőbb törekvése - mutat rá a történész - arra irányult, hogy a kozákokat a maga számára mégis hasznossá tegye. Báthory István uralkodása idején kezdődött az a folyamat, mely során 1625-re egy 6000 fős lajstromozott, a lengyel királyt szolgáló kozák sereget hoztak létre. A jegyzéken kívül maradt kozák tömegeket pedig - írja a szerző - arra kötelez-

ték, hogy térjenek vissza korábbi - többnyire jobbágyi - állapotukba. A szerző itt kihangsúlyozza, hogy akik már megismerték a szabadságot, azokat már nehéz szolgaságba kényszeríteni. Tömegesen megtagadták az engedelmességet és Zaporozsjébe menekültek, amely a felkelések kiindulópontja lett.

"Kis-Oroszország nemzetközi helyzete demoralizálta ezt a szedett-vedett és csavargó tömeget és megakadályozta bennük a hazafias érzelmek kialakulását."[38] - vélekedik a történész a kozákok erkölcsi jelleméről. Még azt is hozzáteszi, hogy a szomszédos országokra úgy tekintettek, mint a zsákmány tárgyára, a "kozák kenyérre", ezért a kozákoknak nem maradt se hazájuk, se hitük, csak egy cél vezette őket: megölni és kirabolni a pánokat. Ezzel magyarázható Kljucsevszkij szerint, hogy a korai kozák felkelések tisztán szociális jellegűek voltak, "vallási-nemzeti színezet" nélkül. Ebben a helyzetben - hangsúlyozza Kljucsevszkij - az 1596-os breszti vallási unió hozott változást, amely Kis-Oroszország lakosságának többségét - kozákság, polgárság, alsópapság, parasztság - egymáshoz közelítette.

"E négy rétegnek az érdekei különbözőek voltak, de a különbségek elhalványultak a közös ellenséggel való találkozáskor."[40] - jelenti ki a szerző. A XVII. század elejétől kezdve - folytatja Kljucsevszkij szemük előtt kettős cél lebegett: felszabadítani a pravoszláv vallást és a kisorosz népet, kiűzni a pánokat Ukrajnából.

Az 1640-es évekre a "kis-oroszországi kérdés" gazdasági és szociális ellentétek sorát foglalja magába a szerző felsorolásában: lengyelek és kisoroszok, kisoroszok és zsidók, katolikusok és pravoszlávok, nemesség és jobbágyság, lajstromozott és zaporozsjei kozákok álltak egymással szemben. A Bogdan Hmelnyickij-vezette 1648-54. évi felkelés a Kljucsevszkij szerint arra irányult, hogy ezeket az ellentéteket fegyverrel szüntesse meg. A hetman - a történész szerint - kezdetben nem gondolt a Lengyelországtól való elszakadásra, csak a kozák sérelmek orvoslására és a pánok "megijesztésére". Amikor a fényes győzelmek után szinte egész Ukrajna a kezébe került, már egy ukrán fejedelemségről álmodozott az orosz cár "felügyelete" alatt. Az orosz kormányzat - írja Kljucsevszkij - világosan látta, hogy előbb-utóbb be kell avatkoznia, de ki akarta várni az alkalmas pillanatot, amely 1653 végére következett be: a végveszélybe került Kis-Oroszországot Alekszej Mihajlovics a fennhatósága alá fogadta, majd 1654-ben megtörtént e terület Oroszországhoz való csatolása.

Kljucsevszkij arról nem tesz említést, hogy ez az esemény mit jelentett Ukrajna számára és az egész kisorosz nép akaratát tükrözte-e a Perejaszlavi Rada döntése. Azt mégis kihangsúlyozza, hogy Kis-Oroszország "befogadása" több évtizedre megnehezítette Oroszország nemzetközi helyzetét, illetve külpolitikáját, ezáltal a Hmelnyickij-féle kozák-felkelés többet ártott Oroszország ügyeinek, mint használt.

A nagyorosz nemzet érdekeit védelmezve és Oroszországnak ebből az eseményből származó következményeit figyelembe véve, egyenesen elítéli Ukrajna befogadását, mely az orosz államot hosszan tartó háborúkba sodorta. Arra azonban nem mutat rá a szerző, hogy a Lengyelországgal és a Krími Kánsággal szembeni fellépés amúgy is bekövetkezett volna a Romanovok expanziós, nagyhatalmi politikája következtében.

A fentiekből az kiderül, hogy Kljucsevszkij nem birodalomban gondolkodik, "nagyorosz"-sága nem azonos a cári birodalommal, sőt, közvetve egy önálló Ukrajna lehetősége is felrejlik egy ilyen felfogásban.

M. Grusevszkij[41] /1866-1934/ ukrán történetíró művei Ukrajna történetét, illetve az "ukrán kérdést" foglalják magukban, akit irodalomtörténészként is számon tartottak. Grusevszkij az 1905-1907. évi polgári demokratikus forradalom idején ugyan bírálta a népmozgalmakat, de egy föderatív alapon megszervezendő Oroszországon belüli ukrán autonómia mellett szállt síkra. 1919-ben Ausztriába emigrált és Bécsben létrehozta az "Ukrán Szociológiai Intézetet," az ukrán emigráns értelmiségiek ideológiai központját. Az 1920-as évek közepén azonban szakított nézeteivel, amiért 1924-ben visszatérhetett a hazájába.

A tízkötetes Ukrajna-történetén[42] /1896-1936/ és az öt kötetes "Ukrán irodalom történetén"[43] kívül 1915-ben Bécsben jelent meg egy könyve az "Ukrán kérdés történeti megvilágításban[44] címmel, melyben az "ukrán kérdést" helyezte előtérbe.

Az "ukrán kérdés" megvizsgálása azért vált szerinte időszerűvé, mert a XVII-XVIII. századra az ukrán nép "eltűnt a világszínpadról, politikai és kultúrális szolgaságba süllyedt"[45], a nevük feledésbe merült és az orosz nép "alfajának", kisoroszoknak kezdték őket nevezni. Rámutat arra, hogy az első világháború előtt azonban Ukrajna - az autonómiára való törekvései miatt - az európai érdeklődés "homlokterébe" került, ami kitűnő alkalom volt arra, hogy az ukránok politikai küzdelmeinek fejlődését történelmi perspektívában ábrázolják.

A történész az 1648-54. évi - általa népfelkelésnek nevezett - eseményekre vezeti vissza az "ukrán nemzeti élet szétesését", amikor az ukrán területeket felosztották a "Moszkvai Birodalom" és Lengyelország között. Az igazi bajok szerinte 1569-ben kezdődtek, amikor a lublini unió következtében az ukrán földek a lengyel "köztársaság" fennhatósága alá kerültek az ukrán uralkodó rétegek alávetették magukat az ellengyelesítésnek, ami következtében az ukrán "nemzeti" élet fokozatosan feloldódott. Az ukrán nép erőteljes pusztulása - folytatja a szerző - a "nemzeti újjászületésért" vívott küzdelmet váltotta ki. A mozgalom - mutat rá Grusevszkij - Nyugat-Ukrajna polgársága körében indult meg, akik többek között az egyházon belüli viszálykodás megszűntetését, az ukrán nép felvilágosítását és egy ukrán nemzeti szervezet felállítását követelték. A XVII. század elejére pedig már Kelet-Ukrajnába tevődött át sze-

rinte a lázongások központja, ahol a kozákság egyfajta "ukrán milíciaként" jelent meg. Kiemeli, hogy miközben a kozákok saját kiváltságaikat - a nemesi bíróságoktól, adóktól és feudális szolgáltatásoktól való mentesség - proklamáltak, hatalmas vonzerőt gyakoroltak az ukrán parasztságra is, akik a XVI. század végén Ukrajna nyugati és északi területeiről keletre menekültek, hogy súlyos földesúri terheiktől megszabaduljanak.

"A kozákság mint független politikai erő, katonai szolgálatokat kínált fel a szomszéd államoknak, de ezzel egyidőben az ukrán nép nemzeti érdekeinek a képviselőjeként is fellépett. Szoros szálakkal kapcsolódtak a nemzethez hű maradt ukrán nemesség maradványaihoz és az ortodox egyházhoz."[46] - emeli ki a műben a kozákok katonai szerepe mellett azok politikai erejét is.

A szerző azzal folytatja gondolatmenetét, hogy 1648-ban Bogdan Hmelnyickij vezetésével hatalmas parasztfelkelés robbant ki az ukrán nép kizsákmányolásának fokozódása miatt. A felkelők követelései hamarosan túllépték a paraszti várakozások határait, amit a kozákok és a pravoszláv egyház támogatása magyaráz. A tömegméretűvé vált mozgalom célja az ukránok felszabadítása lett. Grusevszkij a parasztság ösztönösségével szemben a kozákok és a polgárság nemzeti tudatosságát emeli ki.

A külpolitikai lehetőségeket elemezve Grusevszkij rámutat arra, hogy Hmelnyickij két variáció között ingado-

zott: 1. létrehozni az ortodox államok szövetségét Oroszország, Ukrajna, Moldvai Fejedelemség és a balkáni államok részvételével Lengyelország és Törökország ellen, 2. Ukrajna hozzácsatolása a török birodalomhoz.

A török birodalom fokozatos gyengülése azonban arra ösztönözte a hetmant Grusevszkij szerint, hogy Moszkva felé közeledjen, sőt a vesztes ütközetek miatt az Oroszországhoz való csatlakozásra kényszerült: döntenie kellett, hogy megadja magát Lengyelországnak vagy Ukrajnát aláveti a cár hatalma alá.

Grusevszkij azonban hangsúlyozza Ukrajna különállását a Perejaszlavi Rada döntése után is, mert a két ország között mindössze katonai szövetség jött létre a szerző szerint. A Zaporozsjei Had - a kozák privilégiumok védelme érdekében - feladta az ukrán nép függetlenségét, a felszabadító mozgalom legnagyobb eredményét. A történetíró azonban maga sem tudja eldönteni, hogy Oroszország és Ukrajna egyesülése valójában mit jelentett: alávetettséget Ukrajna részéről, protektorátust avagy perszonáliniót?

Grusevszkij történeti munkásságára jellemző, hogy összefoglalta elődjeinek kutatási eredményeit és kiegészítette azokat új ismeretekkel és dokumentumokkal, amelyeket nemcsak az oroszországi, hanem lengyel és svéd archívumokban gyűjtött össze. A forrásokat az ukrán nemzeti mozgalom érdekeinek alátámasztására használta fel: Ukrajna különállásának, nemzeti létének igazolására. Leggyakrabban Kosztomarov Hmelnyickij-monográfiájára utal, melyet alapműnek te-

kint a XVII. századi ukrán történelemről.

Ezért értelmezi az 1648-54. évi ukrajnai eseményeket is mint a "nemzeti újjászületésért" vívott, az egész ukrán társadalmat felölelő népfelkelést. Ő az első, aki kiemeli a nyugat-ukrajnai polgárság szerepét a háborúban, amely a kozákságra, parasztságra és a nemességre is kiterjedő elégedetlenségi hullámot indított el Ukrajnában 1648-ban. Az ukrán nemzeti nézeteket képviselve Grusevszkij kihangsúlyozza: Hmelnyickij tervei között egyáltalán nem szerepelt az orosz fennhatóság alá kerülés lehetősége. E gondolatmenetét folytatva, a szerző szerint az 1654-es Perejaszlavi Rada - végszükségben - csak az orosz kormányzattal kötendő katonai szövetségről hozott határozatot, nem pedig az egyesítésről. Ehhez kapcsolódva, a történetíró átveszi Kosztomarov azon érvelését, hogy a Kijevi Rusz csak Ukrajna történelméhez tartozik. Grusevszkij azonban már nem a kisorosz, hanem az ukrán kifejezést használja, ezzel is elutasítva az orosz néppel való szoros összetartozást.

Sz.F. Platonov[47] /1860-1933/ történetszemlélete abban a korszakban formálódott ki, amikor az orosz historiográfia konzervatív és összorosz vonásai felerősödtek.

Platonov a pétervári egyetem orosz történeti tanszékén oktatott, az 1880-as évek második felétől kezdve publikált történeti munkákat a XVI-XVII. századi orosz történelemről.[48] Nem véletlenül fordult éppen ehhez a korszakhoz: a "zavaros időszakot" és következményeit bemutatva akarta

felvázolni, hogy milyen veszélyt jelent egy állam számára a központi hatalom meggyengülése.

A Magyarországon is kiadott "Oroszország története"[49] című művében Platonov tömör áttekintést ad az orosz történelemről a kezdetektől 1917-ig.

Alekszej Mihajlovics cár uralkodásával párhuzamosan tárgyalja a Lengyelországban zajló eseményeket, melyek szerinte - a lublini unió értelmében az orosz földeknek Litvániától Lengyelországnak átadása következtében - nagy súllyal bírtak az oroszországi helyzet alakulására is. A lengyel fennhatóság alá került - a történetíró által "pravoszlávoknak" nevezett - ukrán lakosság súlyos kizsákmányolásnak lett alávetve.

"A pravoszlávokat megfosztották politikai jogaiktól, úgy tekintették őket, mint chlopokat /jognélküli tömeget/ és hitüket chlopszkának, a csőcselék hitének nevezték..."[50] - helyezi előtérbe a szerző az ukrajnai lakosság vallási sérelmeit. Ezenkívül kiemeli Platonov a parasztság elnyomását, de kihangsúlyozza: ez az elégedetlenségi hullám csak a kozákok csatlakozásával válhatott tömegméretű mozgalommá.

A "lengyel járom" alóli végleges felszabadulás - mutat rá a történész - a Bogdan Hmelnyickij által vezetett kozák felkelés eredményeképpen következett be. Az ukrán mozgalom sikere szempontjából meghatározó volt az orosz kormányzattal kialakított kapcsolat a szerző szerint, mellyel a hetman is tisztában volt.

"... Moszkva felé húztak a néptömegek is, akik benne a pravoszlávia védelmezőjét és a lengyel erőszaktól való egyetlen menekvést látták"[51] - hangsúlyozza némi apologetikus és összorosz tónussal Platonov az ukrán nép egységes akaratát, mely egyértelműen megnyilvánult az 1654-es Perejaszlavi Radán. Az Oroszországgal kötött szerződés értelmében - írja a szerző - Kis-Oroszország megőrizte belső önkormányzatát. Fontos kiemelnünk, hogy Platonov az orosz fennhatóság alá került területeket már nem Ukrajnának - amit korábban Lengyelország határvidékének neveztek -, hanem Kis--Oroszországnak nevezi.

Az egyesülés azonban - folytatja Platonov- ingatagnak és kevésbé tartósnak bizonyult, mert nézeteltérés támadt a két fél között Hmelnyickij halála után: míg az orosz kormányzat a kisoroszokat alattvalóinak tekintette, a kozák sztarsina teljes autonómiát követelt és az Oroszországtól való elszakadásban gondolkodott. Ez az összeütközés végül- zárja le egyelőre az ukrán kérdést a történész - 1667-re a "balparti" /orosz kötelékben maradt/ és "jobbparti" /Lengyelországhoz csatlakozott/ Ukrajna különválásához vezetett.

Az orosz szerző tartózkodik ugyan az ukrán felkelés közvetlen értékelésétől, de azt világosan kifejezi: az egyesülés Oroszország számára háborúk sorozatát indította el. Minden baj okozójának azonban a kozákokat tartja, akik az egész mozgalmat kirobbantották és vezetőik 1657 után felléptek az orosz kormányzat ellen.

X X X

A fejezetben idézett történetírók műveit összevetve a vizsgált szempontok alapján, a következő megállapításokra juthatunk. Egységes álláspontot szinte csak egy kérdésben találunk: valamennyi feldolgozásban egyetértenek a történészek abban, hogy a felkelések csak súlyosbítják a bajokat és nem adnak megoldást a társadalmi problémák megszűntetésére. Ebből a felfogásból kiindulva a polgári és nemesi történetírók ellenségesen viszonyulnak a tömegmegmozdulásokhoz, amelyek ártottak az ukrán mozgalom ügyének. Amellett érvelnek, hogy a vezetők - mivel nem tudtak és nem is akartak osztályérdekeiken túllépni -, összeütközésbe kerültek a tömegbázisukkal, áthidalhatatlan szakadék keletkezett köztük.

Kosztomarov rámutat arra, hogy a kozák főtisztek és kisnemesek az ukrán népet csak eszközként hashnálták fel saját felemelkedésüket elősegítve. Szolovjov a parasztmozgalmakkal szemben érzett ellenszenve mellett kiemeli azt is, hogy az ukrán parasztság nemcsak a lengyel, hanem egyben az ukrán földesurak ellen is fordult. Grusevszkij kihangsúlyozza a kozákok és az ukrán polgárság előremutató szerepét, míg a parasztság szerinte veszélyeztette az "össznemzeti" ukrán érdekeket. Vele szemben Kljucsevszkij a kozákokat - mint tömegbázist - szedett-vedett, hazafias érzelmek nélküli csavargóknak nevezi. Kulis a mozgalomban résztvett ukrán alsó néprétegeket "csőcseléknek" titulálja, akiknek semmiféle közös érdekük nem volt a felkelés

vezetőivel. Platonov az ukrán parasztmozgalom "tömegméretűvé" válását a kozákok csatlakozásához köti.

A felkelés okait elemezve - Kulis kivételével - mindenkinél megtaláljuk a pravoszláv vallás védelmének a motívumát, Hmelnyickij személyes tragédiájának ösztönző hatását és a kozák sérelmeket. Néhány szerző - Kosztomarov, Kljucsevszkij - utal a zsidók elleni gyűlöletre és a földesurak fokozódó önkényére.

Ellentmondásosabb képet kapunk az ukrán mozgalom jellegének értékeléséről. Kosztomarov kihangsúlyozza a felkelés törvényes, igazságos és elkerülhetetlen voltát, illetve végigvezeti azt a folyamatot, ahogyan a "kozák forradalom" és a parasztmozgalom egysége létrejött. Szolovjov már - az ukrán területeknek a lengyel fennhatóság alóli - felszabadító háborúnak nevezte azt a mozgalmat, mely Ukrajna Oroszországhoz való csatolásához vezetett. Kulis minősítése "sötét és ösztönös" kozák lázadásról ír, amely a civilizációt képviselő lengyel és ukrán mágnások ellen irányult. Az ukrán Grusevszkij népfelkelésnek, az ukrán nép "nemzeti újjászületésért" vívott igazságos felszabadító harcának nevezi a háborút. A szintén ukrán Evarnackij - akit a kozákok életmódja jobban érdekelt, mint maguk az események - kozák felkelésről ír a Hmelnyickij-vezette mozgalommal kapcsolatban, hasonlóan Platonovhoz. Kljucsevszkij nem minősíti külön az ukrán mozgalmat, egyszerűen felkelésnek nevezi.

Az ukrán mozgalom célkitűzéseit kutatva abban egységes

a történészek álláspontja, hogy a felkelők számára a legfontosabb Ukrajna felszabadítása volt. A következő lépés megítélése azonban - hogy függetlenség vagy valamely nagyhatalom védnöksége, illetve fennhatósága - már kevésbé egységes a vizsgált művekben. Kosztomarov a függetlenség mellett érvel, de azt is kiemeli, hogy Hmelnyickij számára a "nemesi köztársaság" berendezkedése egy ideig eszményül szolgált. Felvetődött a történetíró szerint a hetman elképzelései között - amennyiben az önálló ukrán államot nem sikerülne létrehozni - egy olyan verzió, mely alapján Ukrajna török kötelékben külön "Rzecz Pospolitát" képezett volna. Szolovjov amellett érvel, hogy 1652-től kezdve - csalódva a tatár szövetségben - Hmelnyickij a pravoszláv vallásért és egyben az Oroszországgal való egyesülésért harcolt. Kulis szerint a hetman szeme előtt egy önálló szláv fejedelemség képe lebegett, mely Ukrajnán kívül Moldvát és Havasalföldet is magába foglalta volna, vagy ennek sikertelensége esetén egy kozák kánság létrehozása török fennhatóság alatt. Grusevszkij a Lengyelország és Törökország ellen megszervezendő "ortodox államok szövetségét" helyezi előtérbe. Kljucsevszkij álláspontja szerint Hmelnyickij az orosz cár "felügyelete" alatt kialakítandó ukrán fejedelemségben gondolkodott. Evarnackij érvelésében a hetmannak - miután több éven keresztül harcolt hazája felszabadulásáért és függetlenségéért - rá kellett jönnie arra, hogy egy önálló Ukrajna írreális álom a kedvezőtlen földrajzi és nemzetközi viszo-

nyok következtében. Ezeket a nehézségeket mérlegelve - írja a történetíró - Hmelnyickij az orosz cár fennhatóságát választotta az ukrán nép számára. Ezen utóbbi nézetet osztotta Platonov is.

Tarka képet mutat az Oroszország és Ukrajna között 1654-ben kialakult új viszony megítélése, melyben azonban rendet teremt az orosz és az ukrán érdekek kidomborítása. Az ukrán történetírók közül Kosztomarov két egyenrangú fél szerződésének nevezi, mely esemény a későbbiekben alapját képezhette a XIX. század közepén kibontakozó ukrán nemzeti mozgalom fő célkitűzésének, a szláv föderáció megteremtésének; Grusevszkij pedig hangsúlyozza 1654 után is Ukrajna különállását Oroszországon belül. Szolovjov szerint a cár nem vállalt semmilyen kötelezettséget Ukrajnával szemben, amely minden feltétel nélkül alárendelődött neki. Kljucsevszkij és Platonov nézete alapján Oroszországnak inkább hátránya, mint előnye származott ebből az eseményből. Kulis újraegyesítésnek minősíti az 1654-es eseményt, melynek következtében Ukrajna visszakerült Oroszország kötelékébe. Evarnackij azon véleményét fejezi ki, hogy a kozákok - privilégiumaik biztosítása fejében - önként az orosz cár szolgálatába álltak, akit végig hűen szolgáltak.

Hmelnyickij alakjának és történeti szerepének értékelése is szélsőséges az egyes felfogásokat tekintve. Erős korreláció figyelhető meg az ukrán történetírók nemzeti, illetve föderatív érzelmei és Hmelnyickij megítélése között: Grusevszkij kivételével - aki bírálja a hetmant, mert fon-

tos szerepet vállalt Oroszország és Ukrajna egyesülésének az előkészítésében és megvalósításában, mely esemény következtében az ukrán nép elvesztette a múltját - kiemelkedő történelmi személyiségként minősítik. Hibájául róják fel azonban, hogy nem annyira az ukrán nép elviselhetetlen helyzete, mint saját családi tragédiája késztette a felkelés megszervezésére és irányítására. Kulis közönséges lázadónak és kegyetlen barbárnak nevezi a hetmant, aki a mozgalom kirobbanásának fő előidézője volt.

Az összorosz érdekeket előtérbe állító orosz történetírók tartózkodnak Hmelnyickij alakjának és tetteinek megítélésétől. Általában nem egyértelműen pozitív hősként állítják be, annak ellenére, hogy az "újraegyesítésben" meghatározó szerepe volt.

III. 1917 - 1954

Az oroszországi marxista felfogású történetírás már a XIX. század végén megjelent Oroszországban, de csak a NOSZF győzelme után váltotta fel a polgári-nemesi történetírást és vált uralkodó irányzattá. Hazai képviselői közül első helyen kell kiemelni G.V. Plehanovot és N.E. Fedoszejevet, akik az orosz marxista történetírás úttörői voltak.

Az 1920-as évek közepéig a történészek figyelme főleg az új- és legújabbkori történelem problémái felé irányult. A kutatók a polgári forradalmakat, a marxizmus kialakulását és fejlődését, az orosz forradalmi mozgalmat kezdték elsősorban kutatni. Behatóan még nem vizsgálták meg az 1917 előtti történetírói irányzatokat képviselő műveket és korszakokat, de legfőbb törekvésük már ekkor azok teljes átértékelésére irányult. Az orosz marxista historiográfiát 1917-53 között jellemző negatívumok - sematizmus, vulgarizmus, dogmatizmus... - már ekkor kezdtek megmutatkozni.

Az 1920-as évek második felétől a 30-as évek közepéig a gazdasági-társadalmi formációkról folyó viták jellemzik a történetírók munkásságát, melyeket részletes vizsgálat alá vetettek.

Az 1930-as évek közepétől 1953-ig a történettudományban eluralkodott a dogmatizmus és a sematizmus, amely a Sztálin nevéhez fűződő személyi kultusszal kapcsolódott össze.

Az 1917-53 közötti korszakot egy fejezetben vizsgálva Ukrajna XX. századi történelméről rövid áttekintést kívánunk adni, amely nélkül nehezen érthető meg e periódusban az ukrán kérdés történeti irodalma.

1917 november 1-én az ukrajnai Központi Rada "Ukrajna legfelső területi hatalmává" nyilvánította magát. November 7-én kikiáltották az "Ukrán Népköztársaságot" és bejelentették a Szovjet-Oroszországtól való elszakadásukat.

Ezt az ukrán lépést leszerelendő, a Népbiztosok Tanácsa hivatalosan elismerte Ukrajna nemzeti függetlenségét és azt a jogát, hogy teljesen különváljon vagy föderációs kapcsolatot létesítsen Oroszországgal. Cserébe azt követelték a Radától, hogy szűntesse be a harcot az ukrajnai szovjetek ellen. Mindezek hatására megerősödtek az ukrán forradalmi erők és december végére Ukrajnában is győzött a szovjethatalom: kikiáltották az Ukrajnai Szocialista Köztársaságot és az Oroszországi Köztársaság föderatív részének nyilvánították magukat. Az ukrán szovjetek és a Központi Rada együttes jelenléte az irányításban, kettős hatalmat hozott létre.

A Központi Rada azonban továbbra is működött, immár szovjetellenes karakterrel: szerződést kötöttek az osztrák-német csapatokkal, melynek értelmében 1918 májusára azok megszállták egész Ukrajnát. P. Szkoropadszkij ukrán földbirtokos hetmansága alatt megkezdődött a polgári - földesúri rendszer restaurációja Ukrajnában.

1918 végére ismét megváltozott a helyzet: a szovjetek

Szkoropadszkij hatalmát megdöntötték és visszaállították a Szocialista Köztársaságot. Nem sokáig maradt azonban a szovjetek kezében a vezetés, mert az antant intervenciója Szovjet-Oroszország ellen Ukrajna felől mérte a fő csapást. Foch francia marsall találóan rámutatott arra, hogy Ukrajna megszállása rendkívül fontos ahhoz, hogy a szovjethatalom egyik legtermékenyebb része "mentes maradjon a bolsevizmustól".[1] Az intervenciós csapatokkal együttműködve 1919 nyarán Gyenyikin serege elfoglalta Ukrajna nagy részét. Ekkorra az imperialista hatalmaknak sikerült rávenniük Lengyelországot az Ukrajna elleni támadásra, melynek következtében Lengyelország fennhatósága alá kerültek a nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai területek.

Az 1918-ban önállósult Lengyelország beavatkozása egyfajta törlesztés volt a 100 éves orosz uralomért. A cári hadakból kivált lengyel nemesi sereg nemzeti-nemesi érdekeket védett, a határok keletre történő erőteljes kiterjesztésének ambícióival, amit az ukrán és belorusz területen élő, etnikai szempontból kevert népesség is lehetővé tett.

A nyugati ukrán és belorusz területek Szovjetunió részéről történő visszaszerzéséhez 1939-ben vált alkalmassá a helyzet: augusztus 3-án Moszkvában megkötötték a szovjet-német megnemtámadási szerződést, amelynek - az 1980-as évek végén nyilvánosságra hozott - titkos záradékában a két nagyhatalom érdekszférákra osztotta Közép-Európát. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után kialakult közép-európai

hatalmi vákumban a szovjet és német kormányzat elkezdte a "visszarendezést", a Lengyelországon való osztozkodást. A titkos kiegészítő jegyzőkönyvből - és a későbbi eseményekből - világossá vált, hogy a sztálini külpolitikában elsősorban a nagyhatalmi szempont és a területszerzés - melyet hivatalosan "visszacsatolásnak" neveztek - érvényesült.

A Pravda 1939 szeptember 18-i száma Molotov előző napi rádióbeszédét idézte, melyben a külügyminiszter kijelentette: a szovjet kormány "szent kötelességének" tartja, hogy segítséget nyújtson a német hadsereg által fenyegetett "ukrán és belorusz testvéreinek". Valójában a fasiszta Németországgal való osztozkodásban a Szovjetuniónak ítélt Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia elfoglalása vette kezdetét.

Mindezt azért szükséges felidézni, hogy jelezzük: az ukrán kérdés az 1920-50-es években mindig kényes és politikai töltetű probléma maradt, s ebben a helyzetben az ukrán történelem témái is különleges tónust kaptak.

X X X

1917-től a 30-as évek közepéig Ukrajna történetének a kutatása - részben az új- és legújabbkori történelemre való összpontosítás és az általános /pl. formáció-elméletek/ kérdések előtérbe kerülése miatt is - teljesen a háttérbe szorult. Ehhez még az is hozzájárult, hogy 1917-39 között

Szovjetunió legérzékenyebb és legsebezhetőbb pontja Ukrajna lett, ami szintén magyarázhatja a történészek "hallgatását" ilyen témákkal kapcsolatban.

A 40-es évek elejétől kezdve aztán ismét megtaláljuk az "ukrán kérdést", de már nem ömálló művekben, hanem főleg tankönyvekben, gazdaságtörténeti művekben és összefoglaló Oroszország- és Szovjetunió- történetekben. Kivételt mindössze néhány mű - pl. az 1948-ban megjelent K.Oszipov által írt "Bogdan Hmelnyickij" című könyv és az 1953-ban kiadott "Ukrajna története" jelenti -, melyek teljes egészében az ukrán történelmet érintik.

A.E. Koszminszkij[2] /1886-1959/ szovjet történész és akadémikus munkássága jelentős részét a középkori Nyugat-Európa /főleg Anglia/ történetének szentelte.

Az 1930-as évek végétől az 50-es évek közepéig ő volt az egyik fő szerzője és szerkesztője a középiskolák és felsőoktatási intézmények számára írt középkori egyetemes történeti tankönyveknek. Műve azért érdemel említést, mert nemcsak a szovjetunióbeli, de a kelet-európai fiatal nemzedékek jórészt tőle ismerték meg e korszakot.

Az 1949-ben Magyarországon is kiadott "A középkor története" c. tankönyve a Hmelnyickij-mozgalmat Lengyelország történetén belül tárgyalja, mintegy fél oldalt szánva az 1648-54. évi ukrajnai eseményeknek.

A felkelés okairól annyit említ meg, hogy a lengyel pánok és papok által "nemzetiségi és vallási" elnyomatás

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

alatt élő ukrán nép Bodan Hmelnyickij vezetésével felllázadt. Győzelmüket, úgymond az orosz "testvérnép" segítette elő és 1654-ben Ukrajna egyesült az Orosz Birodalommal, de csak a lengyel-orosz háborút lezáró 1667-es andruszovói béke értelmében került Ukrajna Oroszország kötelékébe. Koszminszkij nem említi azt a tényt, hogy 1667-ben csak a balparti Ukrajnát szerezte meg az orosz kormányzat.

Ez a mű volt a "makett", amely leginkább a "lényegre" lecsupaszítva, egyszerre a legfontosabb három kérdésben is "összorosz" változatot képviselt: az orosz segítség túlhangsúlyozása, az ukrán autonómia-ügyek elhallgatása, az 1939 utáni Ukrajna határainak visszavetítése a XVII.századba, - a sztálini centralizmus jegyében.

Az 1940-es évek végén - 50-es évek első felében a szovjet egyetemek és főiskolák történelem szakán a hallgatók B.D. Grekov, Sz.V. Bahrusin és V.I. Lebegyev által szerkesztett "Szovjetunió történetét"[3] használták.

Ebben a tankönyvben Ukrajna és Belorusszia XVII.századi történetét N.L. Rubinstein /1897-1963/ ukrán származású szovjet történész írta meg, aki az ukrán történelmen kívül foglalkozott még a XVIII. századi Oroszország gazdasági-társadalmi viszonyaival és az orosz kapitalizmus genezisével.

A Hmelnyickij-mozgalmat tárgyaló fejezet előtt a szerző vázlatosan áttekinti e téma historiográfiáját. Legelőször a lengyel történetírókat bírálja - neveket nem említve -, akik szerinte a pánoknak az ukrán néppel szembeni magatartását úgy értékelték, mint a civilizáció "megterem-

tésére" való törekvést az elmaradott Ukrajnában. Ezután Rubinstein ukrán történetírókat is megemlít, akik szerinte - pl. Kulis - felfogásukat tekintve a lengyel koncepcióhoz közelednek. Ezt az érvelését persze nehezen fogadhatjuk el, hiszen Kulis - mint jeleztük - nagyorosz nacionalista, centralista felfogást képviselt. Rubinstein az ukrán szerzők közül kiemeli Grusevszkijt, akinek a munkái szerinte a szerző polgári-nacionalista felfogása ellenére értékes munkáknak tekinthetők. Az orosz polgári történetírásban a szovjet szerző Szolovjov és Kljucsevszkij műveit emeli ki.

A historiográfiai áttekintés után Rubinstein a korabeli szovjet történetírásnak az ukrán kérdést illető akkori koncepciójából indul ki, mely így hangzik:

"... Ukrajna előtt két alternatíva állt - a páni Lengyelország vagy a szultáni Törökország alávetettségében élni, vagy Oroszország hatalma alá kerülni... a második perspektíva tűnt a kisebbik rossznak."[5]

Ezt az álláspontot elfogadva a szerző amellett érvel, hogy Ukrajna számára egyáltalán nem adatott meg a függetlenség kivívásának és megtartásának a lehetősége. A lengyel fennhatóság nemcsak a vallási és etnikai megkülönböztetés miatt volt szerinte elviselhetetlen az ukrán lakosság számára, hanem azért is, mert egy korszerűtlen, kezdettől fogva a krízis állapotában lévő állam kormányozta őket. Persze az homályban maradt, hogy bár Lengyelország valóban "korszerűtlen" állam volt a XVII. században, de az Ukrajnát

magába fogadó - majd Lengyelország nagy részét bekebelező - orosz birodalom hasonlóképpen a történelem fősodrán kívülre került. Rubinstein nyilvánvalóan az állami centralizmus erejét tartja pozitív elemnek.

Az 1648-54. évi eseményeket Rubinstein a XVII.század elejétől egyre gyakoribbá váló paraszt-kozák felkelésekből vezeti le. Ezek a tömegek - mutat rá - 1648-ban szövetségre léptek a városlakókkal, ukrán kisnemességgel és robbantották ki össznépi nemzeti harcukat a lengyelek ellen. Kihangsúlyozza azt is, hogy mozgalmuk azonban csak külső segítségre támaszkodva lehetett sikeres: eleinte ideiglenes szövetségeket kötöttek - Krími Kánság, Törökország - majd Oroszország felé orientálódtak. Ezt a közeledést alapozta meg - Rubinstein szerint - az ukrán és orosz nép közötti vallási és kultúrális egység, illetve a közös "bölcső", a Kijevi Rusz. A szerző rámutat arra, hogy a kapcsolatfelvétel Oroszország számára is előnyös lehetett gazdasági és politikai szempontból. Az ukrán mozgalom élére álló Bogdan Hmelnyickijnek éppen az volt a legnagyobb érdeme - figyelembe véve a szerző véleményét -, hogy megtalálta az Oroszországhoz vezető utat és ezzel biztosította az ukrán nép számára a további fejlődés lehetőségét. Azt azonban felrója a hetmannak, hogy - "nem tudván átlépni osztálya korlátait" - megrettent a parasztmozgalmaktól, melyekben fenyegető veszélyt látott a kozák előkelők érdekeire. Rubinstein ezzel magyarázza, hogy Hmelnyickij többször is hajlott a lengyel kormányzattal való megegyezésre.

Ezek az ellentétek - folytatja a szerző - végül 1650-re szakadáshoz vezettek a felkelők táborán belül, de Lengyelország újabb támadása ismét összefogásre késztette az ukrán erőket.

A szerző kihangsúlyozza, hogy Ukrajna sorsát Oroszország döntötte el azáltal, hogy a cár a fennhatósága alá fogadta az ukrán népet.

Ukrajna Oroszországhoz csatolását Rubinstein az egyetlen megoldásnak tartotta, amely az ukrán nép fennmaradását és történeti fejlődését lehetővé tette. Ezt azzal indokolja meg, hogy Ukrajna a lengyel uralom alatt messze lemaradt a szomszédos államokhoz képest, ezért nem volt abban a helyzetben, hogy saját erejéből szabaduljon fel. Ehhez egy erős politikai hatalomra, az Orosz Birodalomra volt szüksége.

Rubinstein gondolatmenetét megismerve arra a megállapításra juthatunk, hogy ő és a marxista szovjet historiográfia valójában az orosz polgári történetírás eredményeit és felfogását ismételte meg, mindenesetre felnagyítva az ukrán "össznemzeti" vonásokat e mozgalomban.

P.I. Ljasenko /1876-1955/, ukrán származású szovjet gazdaságtörténész hasonló felfogásból indult ki, bár Rubinsteinnél árnyaltabb társadalomképet rajzol meg.

Az e témában összegyűjtött anyag és kutatómunka eredményeként jelentette meg 1947-48-ban a két kötetes "A Szovjetunió népgazdaságának története"[6] c. művét, mellyel 1949-ben a Sztálin-díjat "kiérdemelte".

Az általunk használt változat az 1952-ben megjelent harmadik, változatlan kiadás. A XVI-XVII. századi lengyelországi ukrán jobbágyság gazdálkodását tanulmányozva jellemzi a szerző a Hmelnyickij-felkelést.

Rámutat többek között arra, hogy a pánok és a slachta "kolosszális méretekben" fosztotta ki az ukrán területeket és sanyargatta annak lakosságát. Ezért nem véletlen szerinte, hogy az eleinte még ösztönös, kisebb megmozdulások a XVII. századra nemzeti mozgalommá nőtték ki magukat, amely Ukrajna jövője szempontjából sorsdöntő jelentőséggel bírt.

Ljasenko kiemeli a kozákság meghatározó szerepét is, akiket a lengyel kormányzat kezdetben a déli határok védelmére használt fel, de ezzel a parasztságtól is távol akarta tartani őket. A pánok ezen utóbbi törekvése azt bizonyítja szerinte, hogy a lengyel uralkodó körök tisztában voltak azzal, hogy a kozákság milyen nagy veszélyt jelent a számukra és életformájuk mennyire vonzó a parasztság körében. Éppen ezért - mutat rá a szerző - kísérletet tettek a kozákok számának korlátozására és jogaik, privilégiumaik megnyírbálására. Ezzel azonban - folytatja Ljasenko - csak azt érték el, hogy a kozákok is a parasztság mozgalma mellé álltak és együtt harcoltak a lengyel iga ellen.

Az ukrán lakosság sérelmeit tovább fokozta a szerző szerint a vallási megkülönböztetés, az ukrajnai pravoszláv egyház jogainak korlátozása.

Az ellentétek 1648-ban éleződtek ki a legjobban, melyek

következménye a "Hmelnyickij-háború" lett és felvetődött Ukrajna Oroszországhoz történő csatolásának kérdése. Ukrajna helyzetét vizsgálva Ljasenko arra a megállapításra jut, hogy a XVII. században még nem tudta a politikai függetlenséget kivívni az ukrán nép az őt körülvevő, jóval erősebb államok szorításában. Ezért kénytelen volt valamilyen külső erőre - Oroszországra - támaszkodni.

Végül a szerző azt az összegzést vonja le, hogy az ukrán mozgalom eredménye az Oroszországhoz való "csatolás" lett, mely esemény szerinte - eltekintve a cárizmus reakciós politikájától - Ukrajna gazdasági, kultúrális és etnikai fejlődésének a legjelentősebb tényezője lett. Ugyanakkor - írja tovább Ljasenko - az ukrán területek is az orosz soknemzetiségű állam egyik legfontosabb részét képezték a továbbiakban.

Ljasenko gondolatmenetét megvizsgálva figyelembe kell vennünk, hogy őt nem annyira az események és azok okai érdekelték, hanem a gazdasági viszonyok és változások.

Oroszország szerepét nem domborította ki olyan nagy mértékben, mint ahogyan az korának történészeire jellemző volt. Ezzel a nézetével talán nem is járt olyan messze a valóságtól. Azt elismeri, hogy az orosz segítségre szüksége volt az ukránoknak mozgalmuk sikere érdekében, de azt sem hallgatja el, hogy az ukrán területek megszerzése - főleg - gazdasági szempontból milyen nagy előnyt jelentett Oroszország számára. A szerző utal arra, hogy az "adott helyzetben"

nem volt realitása egy független Ukrajnának. Ebben a kijelentésében azonban kiérződik az a gondolat, hogy esetleg később kedvezőbbé válhatnak a körülmények Ukrajna számára az önállóság megszerzéséhez. Ezt a véleményét azzal is próbálja kihangsúlyozni, hogy nem újraegyesítésről - mint Rubinstein -, hanem Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásáról ír.

A II. világháború utáni évek történetírói felfogását jellemzi K.Oszipov[7] ukrán történész Bogdan Hmelnyickijről írt könyve.

Az ukrán mozgalom okait kutatva a szerző Lengyelország helyzetéből indul ki, ahol a központosított európai monarchiáktól eltérően a XVII. századra sem sikerült felszámolni a feudális széttagoltságot. A lengyel uralkodók hatalma - írja a történész - névlegessé vált a mágnások "nemesi köztársaságával" szemben, akik mindent megtettek a központi hatalom gyengítése érdekében.

A szerző azzal indítja gondolatmenetét, hogy amikor lengyel urak a XVI. században megszerezték ukrajnai birtokaikat, még nem törekedtek ott majorságok szervezésére, mert a szűk belső piac ezt még nem tette szükségessé. Ezért - írja Oszipov - az ukrán parasztság kezdetben terményekkel és pénzzel adózott földesurainak. Később azonban kibővült a külső és a belső kereslet a mezőgazdasági terményekre, ami a lengyel pánokat a robot fokozására és a jobbágyság röghözkötésére késztette. Jelentősen megnövelték az ukrán és

belorusz parasztság szolgáltatásait és a lengyel kormányzat kísérletet tett a kozákság leigázására is. 1648-ban az elégedetlen és lázongó ukrán kozákok élére Bogdan Hmelnyickij állt, majd hamarosan maga mellé állította az egész ukrán népet.

Oszipov Hmelnyickij "előéletéről" annyit ír, hogy a hetman már az 1620-as években gyakran részt vett a lajstromozott kozák sereg főhadnagyaként a törökök és a tatárok elleni hadjáratokban. Magas katonai beosztása ellenére akkor is rokonszenvezett a kozák tömegekkel, de az érdekükben még nem volt hajlandó harcolni. A szerző szerint ez a családjában hagyományos lojalitással magyarázható, mely alapján elképzelhetetlennek számított a Lengyelország és királya elleni lázadás. 1637-ben Hmelnyickij hadseregírnoki kinevezést kapott addigi szolgálatai elismerésének fejében, de egy év múlva visszakerült régi beosztásába. Oszipov ezt azzal magyarázza, hogy egy ukrán tiszt ilyen magas rangban egyre veszélyesebbnek számított a lengyelek szemében. Arról a szerző nem tesz említést, hogy a későbbi hetman esetleg részt vett volna az 1637-38-as kozák-paraszt felkelésben és ezért vonta meg a bizalmat tőle a lengyel kormányzat. Hamarosan meghurcolták a családját és megkísérelték elvenni tőle a szubbotovi birtokát, majd az életére is törtek.

A felsoroltak alapján az olvasónak az lehet a benyomása, hogy Hmelnyickijt elsősorban csak személyes sérelmei késztették a lázadás kirobbantására. Oszipov úgy véli, hogy vagyonától megfosztva és családjától elválasztva támadt a

hetman "mentő" ötlete: "fegyverrel a kezében kell visszaszerezni mindazt, amit elvesztett".[8] Az ő /Hmelnyickij - V.B./ személyes harca csak mint a közös küzdelem része volt lehetséges a lengyel nemesség törvénytelen intézkedései ellen... - fejti ki véleményét a könyv írója a hetman tervéről. Csak ekkor döbbent rá Hmelnyickij arra - írja Oszipov -, hogy sorsa nem az egyedüli eset, ezért fokozatosan megérlelődött benne a felkelés megszervezésének terve. Világossá vált számára az is, hogy személyes megpróbáltatásai miatt csak az egész Ukrajnát mozgósító lázadás keretében vehet elégtételt. Ravasz csellel megszerezte Barabas hetmantól a kozák privilégiumok visszaállítását ígérő királyi okmányt, amely "fegyver lett kezében az ukrán nép harcba hívásához" és a zaporozsjei kozákokhoz menekült.

Oszipov szerint a felkelés kirobbantása előtt három cél lebegett Hmelnyickij szeme előtt: 1. bebizonyítani, hogy a lengyelekkel szembeni fellépés alapját az őt ért sorozatos igazságtalanságok képezték, 2. arra számított, hogy konfliktust idézhet elő a lengyel uralkodó osztályon belül, akik már egymás között fogják keresni a bűnösöket, 3. tárgyalásokkal húzni az időt, hogy minél jobban felkészülhessenek a kozákok a fegyveres összecsapásra.

1648 júniusában - olvashatjuk a műben - Hmelnyickij levelet intézett IV. Ulászlóhoz, melyben tisztázni akarta magát királya előtt és az ukrán mozgalmat kozák lázadásnak feltűntetve, felsorolta a kiváltó okokat, melyek a kozák

sérelmeket foglalták magukba. A levél utolsó két pontjában Hmelnyickij tudatja az uralkodóval a kozákok "kivánságait" is, melyekkel kapcsolatban Oszipov megjegyzi: a 14 pontos programban a hetman nem tesz említést se a Lengyelországtól való elszakadásra, se az ukrán nép feletti földesúri kizsákmányolás megszűntetéséről és csak a vallást érintő 13. pont utal az egész ukrán népet érintő sérelemre. Mindez azt jelenthette a szerző szerint, hogy a hetman kezdetben meg kívánt maradni a kozák lázadás keretein belül és tartózkodott egy népmozgalommal való közös fellépéstől.

Az említett levelet már - a közben elhalálozott IV. Ulászló helyébe lépő - János Kázmér kapta kézhez, aki a következő választ adta Hmelnyickijnek.
"Ami a belviszályt illeti, mi is látjuk és egyetértünk azokkal az okokkal, melyeket a levelében kifejtett, a Zaporozsjei Had pedig nem vétkes."[9] - jelentette ki Oszipov szerint a lengyel uralkodó. Eszerint azt hangsúlyozza a történetíró, hogy a király nemcsak ígéretet tett a kozák követelések teljesítésére, hanem felszabadította a hetmant a felkelés miatt érzett "morális felelősség" terhe alól is azáltal, hogy ő is a pánok vétkességével értett egyet.

Amikor 1648 decemberében - írja Oszipov - a kozák vezető bevonult Kijevbe, a lakosság mint "ukrán Mózest" köszöntötte őt és a lábához borultak. Ez a fogadtatás és reménykedő ukrán nép lelkesedése - a szerző szerint - megváltoztatták Hmelnyickij addigi elképzelését. Ettől kezdve a hetman a mozgalom legfőbb céljaként a lengyel hatalom alóli

felszabadulást és a kozákokkal az élen az önálló ukrán állam alapjainak a lerakását jelölte meg.

Az ukrán mozgalom tömegbázisáról Oszipov így ír: "Ukrajnában az egyszerű emberek, értesülve a királyi csapatok és a hetmanok szétveréséről, azonnal gyülekezni kezdtek az ezredekbe - de nemcsak azok, akik kozákok voltak, hanem azok is, akik soha nem ismerték a kozákságot /kozák életformát/."[10] A népmozgalom belső dinamizmusa következtében a szerző szerint senki sem tudott közömbös maradni, hanem mindenki "belesodródott az események forgatagába". Azt sem hagyja Oszipov figyelmen kívül, hogy nem minden felkelő állt be Hmelnyickij seregébe, hanem sokan választották a kockázatosabb független partizán-akciókat. Közéjük azonban - jegyzi meg a szerző - olyan "sötét alakok", csavargók is bekerültek, akiket nem annyira a lengyelek elleni harc vágya hajtotta, mint az ukránok által elfoglalt területek lakosságának fosztogatása.

A gondolatmenet azzal folytatódik, hogy a zborovi egyezmény után a mozgalom tömegbázisa egy időre megingott, mert a "néptömegeket" nem elégítették ki a lengyelek által nyújtott engedmények és nem voltak hajlandóak megbékélni a lengyelekkel. A jegyzékből kimaradt kozákokat és a parasztokat Hmelnyickij kiáltványban szólította fel a régi urukhoz való visszatérésre és a szolgáltatások teljesítésére. Oszipov a hetmannak ezt a felszólítását nem úgy értelmezte, hogy el akart volna pártolni a néptől. Az igazi ok szerinte az volt,

hogy Hmelnyickij nem akart ürügyet szolgáltatni a lengyeleknek a háború felújítására, amihez még nem érezte magát és seregét felkészültnek. Végül a béke betartásáért mégis a "széles néptömegeknek" kellett fizetni. Ezért a hetman népszerűsége hanyatlani kezdett és megingott az ukrán nép iránta érzett bizalma. 1649 végén parasztfelkelések árasztották el egész Ukrajnát, ami Oszipov véleménye alapján a hetmant rádöbbentette arra, hogy a jobbágyság helyzetének visszaállítása olyan formában, mint 1648 előtt volt, az ukrán felkelők közti belső harc kiéleződéséhez vezethet. Ez pedig megkönnyítette volna a lengyel és ukrán mágnások számára hatalmuk visszaállítását az ukrajnai földeken. Ennek megakadályozása érdekében - írja Oszipov - a hetman 50000 főre emelte a kozák sereg létszámát, így egyre több parasztot vont ki a nemesek hatalma alól, majd Kijevben ígéretet tett arra, hogy követséget küld a királyhoz "kiegészítő" követelésekkel. Mindezek ellenére - emeli ki a könyv - a későbbiekben már nem tudott megvalósulni a teljes összhang a mozgalom vezetői és tömegbázisa között.

A szerző úgy gondolja, hogy nehézséget jelentett a felkelés jövője szempontjából, hogy a vezetők közé a kisnemesek és a kozák előkelők mellett paraszti származásúak is kerültek be, akik jóval mélyebb társadalmi változásokról "ábrándoztak".

A történész kihangsúlyozza: Hmelnyickij a kozák felkelés kirobbantását szövetséges/ek/ nélkül elképzelhetetlennek tartotta, de tisztában volt azzal, hogy kezdetben

csak a Krími Kánság jöhet számításba. A hetman azonban, Oszipov szerint ezt a szövetséget csak ideiglenesnek tartotta, mert látta előre, hogy a tatárok mindig arra az oldalra állnak ahol többet ígérnek nekik.

A kozák vezér - folytatja a szerző - közeledett a török szultánhoz is, majd 1649-ben kedvező kereskedelmi szerződést kötött vele. Tárgyalások folytak közöttük Ukrajna török fennhatóság alá kerüléséről, de ennek a hetman nem tulajdonított különösebb jelentőséget, csak biztosítani kívánta magát a többi szomszédos uralkodótól, akik szintén Ukrajnára akarták rátenni a kezüket.

Az ukránok egyetlen reménysége - a szerző szerint - mindvégig Oroszország volt, de a cár egy ideig közömbösnek mutatkozott az ukrán-lengyel viszály iránt. A hetman már 1648-ban az orosz uralkodóhoz fordult azzal a kéréssel, hogy fogadja Ukrajnát fennhatósága alá, de Alekszej Mihajlovics csak akkor kezdett el érdeklődni az ukrajnai események iránt, amikor meghalt IV. László és megüresedett a lengyel trón. Hamarosan világossá vált azonban számára - vélekedik Oszipov -, hogy Varsóban senki sem tervezi az orosz cár lengyel trónra ültetését és ettől kezdve az orosz kormányzat közeledni kezdett az ukránok felé. 1653-ra érett meg a helyzet arra, hogy Oroszország beavatkozzon az ukrán-lengyel háborúba, írja a szerző. 1653 október 1-én a Moszkvában ülésező Zemszkij Szobor egyhangúlag elfogadta Ukrajna és Oroszország újraegyesítését. Valójában ezt a kérdést már 1651-ben eldön-

tötték, csak várták az alkalmas pillanatot, amikor már egyedül a cár közbelépése menthette meg a felkelést, írja Oszipov.

A felkelés sikerét vagy kudarcát jelző dokumentumok közül Oszipov a zborovi békeszerződést két szempontból értékeli. Tartalmát tekintve szerinte messze túlmutat Hmelnyickij korábbi tervein, melyeket a mozgalom kezdetén elképzelt magának, ezért egyrészt sikerként lehetne elkönyvelni. Jelentős eredmény volt az is szerinte, hogy a három vajdaságot - Kijevi, Braclavi, és Csernyigovi - magába foglaló "Kozák-Ukrajnát" autonómnak nyílvánították. Ha a következményeit vesszük azonban figyelembe, akkor a szerző szerint észre kell vennünk, hogy több problémát hagyott maga után, mint amennyit megoldott. A társadalmi ellentéteket tovább élezte és mély kiábrándulást okozott a puszta megélhetésért harcoló parasztság számára. Mindezzel - mutat rá Oszipov - Hmelnyickij is tisztában volt, de az adott körülmények miatt kénytelen volt megegyezni a lengyelekkel, mert erős szövetséges nélkül nem lehetett esélye a győzelemre, az ukrán nép pedig nagyon belefáradt a háborúba. A hetmant sorozatos vádak érték azért, hogy a sok győztes ütközet után még azokat az eredményeket is elveszítették, amelyeket addig elértek.

Oszipov megítélésében az ukrán felkelés legnagyobb sikerét Oroszország és Ukrajna újraegyesülése jelentette. 1654 március 27-én adta ki a cár az "Adománylevelet", melyben a két ország között kialakult viszonyt határozza meg.

Ukrajna megtarthatta valamennyi jogát, amelyeket 1648-tól kivívott magának: maguk közül választhattak főtiszteket és főhivatalnokokat, az állandó kozák sereg maximális létszámát 60000 főben határozták meg, megszűnt a vallási megkülönböztetés. Hmelnyickij azonban - hangsúlyozza a történész - még ennél is többre vágyott: a kozák hadat 100000 főre emelte, a beszedett adók nagrészét magának tartotta meg és továbbra is egy személyben döntött a külpolitikai kérdésekben.

Míg az újraegyesítés ténye sikeres eseménynek könyvelhető el Oszipov szerint az ukránok ügyében, a következmények már kevésbé nevezhetőek sikeresnek. A szerző értelmezésében a cári kormányzat "mesterségesen feltartóztatta Ukrajna gazdasági és kultúrális fejlődését"[11], Ukrajna nem föderációban egyesült Oroszországgal, hanem annak fennhatósága alá került - írja a szerző.

A könyv epilógusában a szerző egy rövid jellemzést ad Bogdan Hmelnyickijről. Legfőbb jellemvonásaként Oszipov a hetman hatalomvágyát emeli ki, mely tekintetben IV. Ivánhoz és I. Péterhez hasonlítható. Ezenkívül kemény fegyelmű, célratörő hadvezér volt szerinte, aki a kitűzött feladat teljesítése érdekében se magát, se másokat nem sajnált soha. Katonai jártasságát, hadvezéri képességeit Hannibállal veti egybe a történész.

Oszipov művében figyelmet érdemel, hogy szerinte 1654-ben Oroszország és Ukrajna újraegyesülése következett be.

Ezzel kívánja kihangsúlyozni, hogy e két ország már a Kijevi Rusz idején összetartozott.

Talán még ennél is érdekesebb a szerző azon megjegyzése, - s ez diszkrét polémiát is jelent a hivatalos verziókkal - mely szerint ez az esemény nem jelentett egyértelmű előnyt Ukrajna számára. Az alávetés helyett a föderaítv alapokon történő egyesülés lett volna az előremutató megoldás Oszipov megítélésében. Ez sem új verzió, hiszen mint láttuk, a XIX. század közepétől az ukrán nemzeti mozgalom gondolatkörében született meg és a cári centralizmussal szembeni kritikát fejezte ki. Oszipov ilyen kommentárja az 1940-es években közvetetten és óvatos formában kifejezhetett kortárs ukrán nézeteket is.

A szerző új megközelítésben jellemzi Hmelnyickijt is, akinek a legszembetűnőbb jellemvonásaként a hatalomvágyat emeli ki, de a Kijevbe való bevonulásával kapcsolatban már megjelenik nála a népvezér-motívum is.

A műből - Oszipov érdemeként - ki kell emelnünk, hogy először olvashatunk a majorságok meglétéről, mely lehetővé teszi a lengyel és ukrán területek beágyazását a keleteurópai gazdasági folyamatba.

Szintén új elemként jelenik meg, hogy a szerző az ukrán mozgalom vezetői között a kozák tisztek és kisnemesek között paraszti származású főtiszteket - pl. I. Bogun, D.Nyecsaj - is megemlít. Ez eleve magában hordozta a felkelés irányítói közti összeütközés lehetőségét.

Figyelmet érdemel Oszipov azon véleménye, mellyel az orosz cár beavatkozását magyarázza: motíválta szerinte Alekszej Mihajlovicsot egyrészt a lengyel trón megszerzése, másrészt az, hogy az ukrán nép egyetlen megmentőjeként léphessen fel.

Az Oszipov által felhasznált történeti irodalom - összetételét és mennyiségét tekintve is - rendkívül gazdagnak nevezhető. Bibliográfiájában nyolc orosz és ukrán XIX. század második felében kiadott dokumentumgyűjteményre, ukrán krónikákra és memoárokra - Szamovigyec, Velicsko, Grabjanka, Szimonovszkij... -, a nemesi és polgári történetírók műveire és a korai marxista feldolgozásokra utal. E felsorolást figyelembe véve az eddigi legrészletesebb és legbővebb történeti irodalomra támaszkodó művet olvashattuk Oszipovtól.

Időrendben és felfogását tekintve e fejezetbe illeszthető be a Kijevben 1953-ban megjelent "Ukrajna-történet"[12] is.

"Az 1648 tavaszán kirobbant zaporozsjei kozák-felkelés néhány hónap alatt az ukrán és belorusz nép szabadságharcává alakult át a pánok Lengyelországának elnyomása ellen."[13] - vázolják fel tömören az ukrán mozgalom jellegét a szerzők. A siker egyik titka abban rejlett szerintük, hogy a felszabadító háború élére "egy kiemelkedő eszű, megtörhetetlen akaraterejű, rendkívül bátor és a hadművészetet jól ismerő ember"[14], Bogdan Hmelnyickij került.

Ebben a jellemzésben - s talán nem tűnik erőltetettnek a párhuzam - nem nehéz ráismerni a személyi kultusz korának első emberére, Sztálinra. Azzal folytatják a történetírók, hogy a felkelésre alkalmas körülményeket maguk a lengyelek teremtették meg, akik a harmincas évek kozák - paraszt lázadásainak leverése után tovább fokozták az ukrán nép kizsákmányolását, a parasztok és a kozákok földtől való megfosztása és kirablása hallatlan méreteket öltött.

A páni Lengyelország ukrajnai gyarmatpolitikája - mely új elemként jelenik meg a műben -, a mágnások "kontroll nélküli" intézkedései és önkénye Ukrajna egész lakosságát sújtotta.

"Az 1640-es évek végére Ukrajna olyan súlyos gazdasági, politikai és társadalmi ellentétek csomópontját képviselte, melyek közül az alapvető ellentmondás Ukrajna társadalmi, gazdasági és politikai fejlődése, valamint a páni Lengyelország által Ukrajnában gyakorolt gyarmati - nemzeti elnyomás politikája között húzódott."[15] - összegzi az ukrán nép számára tovább már elviselhetetlen helyzetet a könyv.

Ilyen körülmények között - folytatják a szerzők - az ukrán lakosság számára a fő célkitűzéssé az idegen iga alóli felszabadulás és a "testvéri és baráti" orosz néppel való újraegyesülés kivívása vált, ami egyben történelmi szükségszerűségként is felfogható. Bogdan Hmelnyickij legnagyobb érdemének az tekinthető szerintük, hogy felismerte az orosz szövetségben rejlő hatalmas lehetőségeket. Ukrajna kedve-

zőtlen nemzetközi helyzetét elemezve a hetman arra a meggyőződésre jutott - írja a könyv -, hogy egy "szuverén ukrán állam" létrehozására nincs lehetőség, hanem egy szilárd központi hatalommal rendelkező államhoz kell csatlakozni: ez pedig nem lehetett más, mint Oroszország. Az Ukrajna elleni lengyel "gyarmatpolitikát" kihangsúlyozva szintén aktualizáltak a könyv írói: ezzel igazolták az ukrán területek 1939-es "visszacsatolását" a Szovjetunióhoz.

Olvasva a művet, az a benyomásunk, hogy a II. világháború után a sztálini hatalomnak - hogy igazolja a kialakult határokat - szüksége volt történelmi argumentációra is. Innen az Ukrajna-kutatás számára adott engedmények, s a "gyarmati"-motívum kimunkálása is, amely egy diszkrét lengyelellenes attitüddel is együttjárt.

A könyv úgy jellemzi a mozgalomban résztvett csoportokat, hogy a városok a konkurens lengyel és német iparosoktól és kereskedőktől akartak megszabadulni, az orosz gazdasági életbe való bekapcsolódástól fellendülésüket remélték. Az ukrán kisnemesség és a kozák előkelők orosz fennhatóság alatt is meg kívánták őrizni gazdasági és politikai kiváltságaikat és továbbra is a kezükben összpontosítani az ukrán adminisztratív szervezet irányítását, megtartani a mágnásoktól elvett földeket. A vallási megkülönböztetés megszüntetése valamennyiük közös érdeke volt.

Az ukrán kisnemesség részvételét még azzal is lehet a szerzők szerint magyarázni, hogy számukra megfelelőbb

volt egy erős központi hatalom - amilyennel az orosz cár bírt -, mint a Lengyelországban uralkodó feudális anarchia, amely a pánok mindenhatóságát eredményezte. Külön említik a szerkesztők a pravoszláv alsópapságot, amely továbbra is kitartott hite mellett és a főpapsággal ellentétben nem csatlakozott a breszti vallási unióhoz. A vallási elemnek ilyen súllyal történő említése is új mozzanat a szovjet historiográfiában, mely a közös lét szükségességét támasztotta alá.

A könyv kihangsúlyozza, hogy az ukrán nép "régi vágya" volt az Oroszországhoz való csatlakozás, ezért legfőbb szövetségesként végig az orosz kormányzat segítségére számítottak. A XVII. század első felében, úgymond az ukrajnai pravoszláv papság kiterjesztette politikai és kultúrális kapcsolatait Oroszországgal és az újraegyesítés ügyének aktív szószólójává vált. A kolostorok és templomok a cártól kértek anyagi támogatást és védelmet a lengyel nemességtől és a katolikus papságtól. Ezek a kérések az orosz kormányzatnál szinte mindig meghallgatásra találtak. Már a XVI. század végétől élénk kereskedelem alakult ki a határmenti orosz és ukrán területek között, majd a két nép gyakori érintkezése következtében egyre több vegyes /ukrán-orosz/ házasságot kötöttek. Az 1640-es évek végére - emelik ki a szerzők - felerősödtek az ukrán nép évszázados törekvései az Oroszországgal történő újraegyesülésre.

Ezen műben új elemként látható meg az orosz-ukrán

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

gazdasági kapcsolatok jellemzése és két nép személyes kapcsolatainak bemutatása.

Bogdan Hmelnyickijjel kapcsolatban kiemelik, hogy ő már a kozák felkelés idején kísérletet tett a cárral való diplomáciai kapcsolatfelvételre: levelében anyagi és katonai segítséget kért az orosz uralkodótól. Az orosz kormányzat azonban külső és belső nehézségeire hivatkozva nem tett eleget a hetman kérelmének. A kozák vezető mégsem adta fel a reményt, mert - emeli ki a könyv - tisztában volt azzal, hogy Lengyelország meggyengítése Oroszországnak is érdekében áll és Ukrajna csatlakozásából is sok előnye származhat. Kitartása "meg is hozta a gyümölcsét": 1649 áprilisában a cár követséget küldött a hetmanhoz Csigirinbe, ezzel hivatalosan diplomáciai viszonyt alakított ki Ukrajnával. Ezen az útján Unkovszkij orosz követ személyesen meggyőződhetett arról, hogy az újraegyesítés kezdeményezése nem csak a felkelés vezetőinek, hanem az egész ukrán népnek az óhaját tükrözi. Ám ekkor még - mutat rá a mű - ez sem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy Oroszország beavatkozzon a lengyel - ukrán küzdelembe. Az orosz kormányzat a rokonszenvéről mégis biztosította az ukránokat, amit élelmiszerek szállításával bizonyított. Az 1651 október 1-i Zemszkij Szobor már eldöntötte, hogy az ukrán népet okvetlenül támogatni kell, de az újraegyesítés deklarálására és a Lengyelország elleni háborúra az időpont csak 1653 végére vált alkalmassá.

Hmelnyickij külpolitikáját jellemezve kitér a könyv

arra, hogy a hetman a felkelés kirobbanásakor csak a krími tatárokkal tudott katonai együttműködést kialakítani, de erre az "ideiglenes szövetségre" csak a körülmények kényszerítették. Mivel azonban a kánnak a küzdő felek háborújának az elhúzódása volt az érdeke, ezért mindig megakadályozta, hogy bármelyik oldal felülkerekedjen.

Az 1649 augusztus 8-án megkötött zborovi egyezményt félsikerként minősítették a szerzők az ukrán mozgalom szempontjából. Úgy vélekednek, hogy a megegyezést írásba foglaló dokumentum a kozákság és pravoszláv papság jogait és kiváltságait részlegesen biztosította, míg a parasztság és a városok gazdasági kizsákmányolását és társadalmi-politikai elnyomását nem enyhítette. Válaszként az elégedetlenkedő tömegek lázadása árasztotta el Ukrajnát.

Az 1651 szeptember 18-i belaja cerkovi békeszerződés - ha az előző dokumentummal hasonlítják össze - már teljes kudarcnak tekinthető szerintük, mert a szabadságmozgalom addig elért eredményeit szinte teljesen megsemmisítette.

Teljes sikernek tekintik a kötet írói Oroszország és Ukrajna újra egyesülését, amely az ukrán nép "évszázados vágyát" megvalósította. Ez az esemény hangsúlyozzák -, "függetlenül attól, hogy Oroszország élén a cár és a földesurak álltak", progresszív jelentőséggel bírt. Az ukrán mozgalmat és az újraegyesítést történelmi szükségszerűségként, törvényes és igazságos jellegű eseményként minősítik - alátámasztva ezzel az 1945 utáni határok legitimitását is.

Ebbe a problémakörbe illeszthető be az 1954-ben megjelent, szovjet szerzők - G.Ju. Gerbilszkij és I.B. Grekov - által összeállított három kötetes "Lengyelország története" is. Az általunk megvizsgált, 1956-os második kiadás[16] bevezetőjéből érdemesnek tartjuk kiemelni a következő gondolatsort: "Hazánk és a lengyel nép közti történelmi kapcsolatok mindenek előtt a közös feudalizmusellenes harcot, az elnyomott lengyel nép érdekeinek következetes védelmét hazánk népeinek haladó, demokratikus erői által,... a hatalmas szovjet állam által a lengyel nép felszabadítását a nemzeti és gazdasági elnyomás alól... jelentik."[17] - hangsúlyozzák ki a szerzők az orosz-szovjet nép "érdemeit" a lengyel történelem alakulásában és fejlődésében. Az eddig elemzett művekhez képest új elemként jelenik meg, hogy a történészek előtérbe állítják az orosz, ukrán belorusz és lengyel nép közös származását - a szláv eredetet -, a kultúrájuk és nyelvük közti közelséget. Ebben a szellemben tárgyalják az ukrán és belorusz nép közös harcát a lengyel-litván uralom ellen.

Az 1648-54. évi mozgalmat kiváltó okokat a XVI.század második felére vezetik vissza, kiemelve a lublini és breszti unió negatív hatását az ukrán és lengyel etnikumra. Az utóbbi, 1596-os eseményt elemezve rámutatnak arra, hogy az ellengyelesítés nem titkolt célja mellett a lengyel kormányzat az uniónak azt a szerepet is szánta, hogy "fegyverként szolgáljon az Orosz állam alávetéséhez a Rzecz Pospolita és Róma fennhatósága alá".[18] Ezzel a kijelentéssel a történészek

kihangsúlyozzák egyrészt a római katolikus egyház és a pápa ellenséges szándékát a pravoszláv orosz területek ellen, másrészt azt a véleményüket, hogy a breszti unió közvetve Moszkva ellen is irányult. A XVII. század közepére - olvashatjuk a műben - az ellentétek annyira kiéleződtek, hogy a lengyel fennhatóság már magának az ukrán népnek a létét fenyegette.

A kozák felkelésként indult és szabadságharccá szélesedett mozgalom legfőbb célkitűzései közé sorolják a szerzők az ukrajnai lengyel uralom likvidálását, a feudális-földesúri rend eltörlését és az Oroszországgal való újraegyesítést. Az utóbbi két cél összemosása persze meglehetősen történelmietlen, hiszen a cári fennhatóság alá kerüléssel nem szünt meg a feudális kizsákmányolás.

A mozgalom jellegét a történészek a tömegbázissal kapcsolatban vizsgálták. Mivel szerintük a tömegerőt a jobbágyság, a lajstromból kikerült kozákok és a városi szegénység képviselték, harcukat a következőképpen lehet értékelni:

"Ez egy igazságos háború volt, a Rcecz Pospolita minden népének érdekében vívott hatalmas progresszív mozgalom..."[19] - emelik ki a szerzők az elnyomott lengyel, ukrán és belorusz alsóbb néprétegek közös érdekeit. Nem tesznek említést a műben a mozgalom vezetőinek hovatartozásáról, az ukrán nemesség részvételéről.

A kiemelkedő államférfi és hadvezér, Bogdan Hmelnyickij helyesen ismerte fel az adott történelmi helyzetet -

olvashatjuk a műben -, az ukrán nép vágyát kifejezve, az Oroszországgal történő újraegyesítésre törekedve. Már az ukrán felkelés kirobbantása előtt - érvelnek a szerzők - tisztában volt a hetman azzal, hogy az egyetlen hű és megbízható szövetséges csak a cár lehet. Ugyanakkor azt is felismerte, hogy Oroszország egyelőre nem tud segíteni, ezért Hmelnyickij átmenetileg a krími kánnal kötött szövetséget. A kozák vezető számára - emelik ki a könyvben - nem annyira a kán katonai segítsége volt a fontos, mint inkább az a törekvés, hogy a hatalmas tatár sereg ne az ukrán mozgalom ellenségeként lépjen fel. Ezt a nézetüket azzal próbálták bizonyítani a szerzők, hogy Hmelnyickij - nem bízva a tatárokban - már 1648 június 8-án kérte a cár fennhatóságát és az újraegyesítést. Erre azonban akkor még nem érett meg a helyzet szerintük, de az ukrán nép az "orosz gazdasági, diplomáciai és katonai segitségre támaszkodva vívta meg hősi felszabadító harcát".[20]

Az 1653-as zemszkij szobort követően - mely kimondta Ukrajna cári hatalom alá vételét - került sor a Perejaszlavi Radára.

"Perejaszlavban ... zajlott le a jelentős össznépi esemény: Ukrajna önkéntes belépése Oroszország kötelékébe."[21] - hangsúlyozzák ki a műben a történészek, hogy az ukrán nép szabad elhatározásából választotta az újraegyesítést.

"Bekerülve a centralizált soknemezetiségű Orosz államba, Ukrajna számára lehetőség nyílt a gazdasági és kultúrá-

lis fejlődésre..."[22] - összegzik az 1654-es esemény jelentőségét az ukrán területek szempontjából.

Felfogását tekintve ez a mű közel áll az 1953-as Ukrajna-történethez. A breszti vallási unió részletes elemzésével azt akarták a szovjet történészek igazolni, hogy Oroszország már akkor is fenyegetve volt, ezért - önvédelmi szempontból - jogot formálhattak az ukrán mozgalomba való beavatkozásra. Érdekes módon nem találunk egyetlen utalást sem arra, hogy a mozgalom vezetőiben felmerült volna az önálló Ukrajna létrehozásának a lehetősége. Az Oroszországhoz való kapcsolódás egyfajta predesztinációs jelleggel jelent meg.

Az ukrán felkelőknek nyújtott sokoldalú orosz segítség kihangsúlyozásával a szerzők azt érzékeltetik, hogy enélkül az ukrán mozgalom már a kezdetén elbukott volna. Még a látszatát is tagadják annak, hogy az ukrán nép kényszerből választotta volna az "orosz utat". Ennek érdekében emelik ki az 1654-es választás "önkéntes" jellegét.

Ide tartozik az 1954-ben Sz.D. Szkazkin és Csisztozvonov szerkesztésében kiadott "Isztorija szrednyih vekov"[23] is, mely egyetemes történeti tankönyvként szolgált a főiskolák és egyetemek számára.

A könyv 40. fejezete Lengyelország történelmét tárgyalja a XVI. századtól a XVII. század közepéig. A szerzők a Rzecz Pospolita hanyatlásával párhuzamosan elemzik az ukrán és belorusz "felszabadító harc" kibontakozását a XVI. század végétől kezdve. A lengyel és litván pánok elleni küzde-

lem - olvashatjuk ebben a fejezetben - az ukrán és belorusz "néptömegek" küzdelmét foglalta magában a szociális elnyomás és a lengyel iga ellen. Ám az 1630-as évektől egy új törekvés is jelentkezett a felkelők részéről: Ukrajna és Belorusszia újraegyesítése Oroszországgal.

Az 1648-54. évi eseményeket tömören, néhány sorban értékelik a szerzők: kihangsúlyozzák a "baráti orosz nép" segítségét és az újraegyesítés előremutató szerepét az orosz és ukrán nép későbbi történeti fejlődését figyelembe véve.

Emellett kiemelik a parasztság és a városi szegénység megmozdulásait az 1650-es évek elején, melyek - azáltal, hogy lekötötték a lengyel fegyveres erők egy részét - támogatták az ukrán mozgalmat.

X X X

A fejezetben elemzett történeti művek sok hasonlóságot és kisebb különbségeket mutatnak.

Oszipov a mozgalom okainak felsorolását a parasztság röghözkötésével és kíméletlen kizsákmányolásával kezdi, amellyel szorosan összefügg a lengyel kormányzatnak a kozákság "leigázására", vagyis korábbi alávetett helyzetébe történő visszakényszerítésére irányuló kísérlete. Az ukrán történész kiemeli a Hmelnyickijt ért személyes sérelmeket, melyek hatására a hetman elszánta magát a döntő lépésre. Ezenkívül a pravoszláv vallás védelméről is említést tesz Oszipov, de már kevésbé hangsúlyozottan. Az 1953-as Ukrajna-

-történet az ukrán gazdasági, társadalmi és politikai élet elviselhetetlenségére vezeti vissza a Hmelnyickij-felkelést, melyet Lengyelország ukrajnai "gyarmatpolitikája" idézett elő. Itt már hiányzik a hetman személyes indíttatásaira való utalás és még jobban elhalványul a vallási megkülönböztetés szerepe. Koszminszkij szűkszavúan a nemzeti és vallási elnyomást emeli ki, míg Rubinstein főleg a társadalmi ellentéteket domborítja ki és a pravoszláv egyházat ért megpróbáltatásokról nem tesz említést. Ljasenki művében túlnyomóan a gazdasági ellentmondások részletezése a jellemző. Az 1956-os Lengyelország-történet hasonló szellemben elemzi a kiváltó körülményeket, de a szerzői már azt is kidomborítják, hogy ezek az okok - figyelembe véve a breszti vallási uniót - közvetve Oroszország ellen is irányultak. A kötet írói ezt az álláspontot arra kívánják felhasználni, hogy ezzel is igazolják az orosz kormányzat fellépését az ukránok mellett és Lengyelország ellen.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e korszak műveiben erős lengyel-ellenesség tapintható ki, ami az 1940-50-es évek aktuálpolitikai helyzetével is magyarázható.

Az ukrajnai megmozdulás jellegét vizsgálva a művek megegyeznek abban, hogy a zaporozsjei kozákok felkelésével indult, de a folytatást már másképp minősítik. Koszminszkij végig ukrán felkelést említ, Rubinstein és Ljasenko szerint az események "össznépi nemzeti mozgalomba" torkolltak, Oszipov, az Ukrajna- és Lengyelország-történet már szabadság-

harcról ír. Oszipov még azt is hozzáteszi, hogy a hetman mindvégig tartózkodott a népmozgalomtól, az Ukrajna-történetben pedig a szerzők azon véleményüket nyílvánitják ki, hogy a néptömegek antifeudális megmozdulásai gyakran elszigeteltek maradtak a kozák seregtől.

A Hmelnyickij-mozgalom céljait vizsgálva a szerzők - Oszipov kivételével - megegyeznek abban, hogy Ukrajna függetlenségének alternatívája szóba sem kerül: az egyetlen "természetes" megoldásnak az Oroszországhoz való csatlakozást tekintették. Egyedül Oszipov mutatott rá arra, hogy a kezdeti győzelmek és az ukrán nép lelkesedése hatására Hmelnyickij egy önálló Ukrajna alapjainak lerakását tűzte ki célul. A tatárok árulása és a későbbi vereségek következtében mondott csak le erről a tervéről a szerző szerint.

Oszipov és a tankönyvek még a vezetők és a tömegbázis között ellenséges viszonyt vélt felfedezni, mely az egység hiányára vezethető vissza. Azt sem hallgatja el Oszipov, hogy még a vezetők között sem volt teljes összhang. Ezekről az összeütközésekről az Ukrajna-történetben már nem esik szó, teljes egyetértés volt szerintük a felkelők között. A vezető és a nép között "természetesen" nem lehetett konfliktus.

Az ukrán mozgalom szövetségesei közül a Krími Kánság és Törökország szerepét azonosan minősíti valamennyi feldolgozás: önző érdekből, hatalmi vágyból támogatták a felkelőket. Abban is egyetértenek, hogy mindvégig Oroszország

jelentette a végső menedéket, Hmelnyickij és az ukrán nép számára az orosz cár volt az egyetlen reménység.

IV. 1954 - Oroszország és Ukrajna újraegyesülésének 300. évfordulója

Az 1648-54. évi ukrajnai mozgalmat tanulmányozó szovjet történetírás fontos dátumának tekinthető témánk szempontjából az 1954-es esztendő, Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének 300. évfordulója. E nevezetes eseményre emlékezve kiemelkedő ukrán és orosz történészek jelentették meg könyveiket Kijevben és Moszkvában. Feladatuknak érezték, hogy a nemesi és polgári történetírók munkáit átértékeljék, az ukrán felszabadító háború és következményei új megvilágításba kerüljenek.

Az első helyen V.A. Golobuckij ukrán történészt kell megemlíteni, akinek a művei adják számunkra a legteljesebb képet a Hmelnyickij-vezette mozgalomról és annak nemzetközi hátteréről. 1954-ben Golobuckijnak két könyve és egy tanulmánya is megjelent, valamint társszerzője volt egy harmadik történeti munkának.[1]

Az "Ukrán nép felszabadító háborúja Hmelnyickij vezetésével" című művében a szerző az előzmények vizsgálatánál messze visszanyúlik a történelemben, mivel az "ukrán nép, amely erőszakosan el lett szakítva idősebb testvérétől - a nagyorosz néptől - évszázadokon keresztül szüntelenül harcolt a társadalmi és nemzeti felszabadulásáért".[2] Az ukrán nép létezésének az alapjává vált a XVII. század köze-

pére a Rzecz Pospolitától való elszakadás, ahol anarchikus állapotok bomlasztották az amúgy is gyenge központi hatalmat. Golobuckij a lengyel fennhatóság alatt élő népek kizsákmányolásának fokozódását arra az időre teszi, amikor a XVI. század végén - XVII. század elején az önellátó gazdálkodás kezdett felbomlani, kialakulóban volt az árutermelés és pénzgazdálkodás, ami szerinte feltételezte a jobbágyság röghözkötését. A lengyel, litván és ukrán mágnások fokozódó kizsákmányoló politikáját jelezték az 1590-es évektől egyre sűrűsödő kozák-paraszt felkelések, melyekben nagy számban vettek részt elszegényedett városlakók is. E mozgalmakat a pánoknak sikerült elfojtaniuk, mert egyrészt - a történész szerint - ösztönösek, szervezetlenek és elszigeteltek voltak, másrészt a kozák előkelő rétegek az ukrán középnemességgel szövetkezve gyakran kiegyeztek a lengyel és ukrán főurakkal. A kozákok szempontjából a "végeredmény" az 1638-as törvény lett, amely a kozák tömegeket megfosztotta jogaiktól és a parasztokkal lettek egyenrangúvá. A rendelkezés alapján a lajstromozottak számát 6000-re csökkentették; nem választhatták meg maguk közül a vezetőjüket; Kelet-Ukrajnában lengyel garnizonokat helyeztek el, melyek a legkisebb megmozdulásokat is véresen elfojthatták. Mindezek következménye az 1638-48 közötti - a lengyel pánok által így nevezett - "arany béke" időszaka lett, amikor valójában egész Ukrajna forrongott, majd tört ki ismét 1648-ban. Ehhez a segítséget - emeli ki Golobuckij - IV. László adta, aki

merész és nagyravágyó tervet dolgozott ki Lengyelország és saját hatalma megerősítésének érdekében. Külső - Törökország és a Krími kánság - és belső - a mágnás oligarchia - ellenségeivel egyaránt a kozákokra támaszkodva akart leszámolni. Cserében a régi kozák szabadságjogok visszaállítását és a lajstrom megnövelését ígérte, majd ezt írásba is foglalta és átnyújtotta egy kozák küldöttségnek, amelynek tagja volt Hmelnyickij is. A terv azonban lelepleződött és a király vissza akarta vonni a kiváltságlevelet, de már későn. Bogdan Hmelnyickij - hangsúlyozza a szerző - éppen ezt az okmányt használta fel a felkelés kirobbantására és a törvényes jelleg látszatához.

Golobuckij az ukrán felszabadító háborút kiváltó okokat is a XVI. század végére vezeti vissza: az alsóbb néprétegek gazdasági kizsákmányolása mellett egyre jobban elkserítette a lakosságot az etnikai megkülönböztetés: az erőszakos ellengyelesítés kifejeződött az ukrán nyelv használatának akadályozásában az ukrán jogok és szokások megnyírbálásában, a lengyel hatóságok által és az ukrán kultúra "meggyalázásában". Mindezeket a sérelmeket tovább nehezítette az 1596-os breszti vallási unió, melynek feladata az ukrán lakosság erőszakos katolicizálása volt. A szerző értékelése alapján az unió kompromisszumnak tekinthető a katolikus és pravoszláv vallás között, de ezt csak az ukrán felsőpapság és a nemesség nagy része ismerte el. Golobuckij kiemeli e vallási megegyezés két burkolt célját: egyrészt "az ukrán nép

mesterséges elszakítását idősebb "testvérétől" - a nagyorosz néptől -, másrészt az unió által megerősítani a Vatikán pozícióját Kelet-Európában. A kiváltó okok közé sorolja még a - már említett - a kozákokat súlyosan érintő 1638-as rendelkezést.

Valamennyi paraszt-kozák felkelés - így nemcsak az 1648-54. évi - célja a történész szerint egy mondatban összefoglalható: "a páni Lengyelország ellen harcolva, az ukrán nép mindig úgy nézett Oroszországra, mint az egyetlen olyan erőre, amely képes nemcsak támogatni őt, hanem segíteni is neki /az ukránoknak - V.B./, megvalósítani az évszázados álmot, a két baráti nép egyesülését".[4]

Konkrétan a Hmelnyickij-mozgalmat vizsgálva a történész azt hangsúlyozza, hogy a hetman többször is kijelentette: függetlenül attól, hogy győzelemmel vagy vereséggel végződik az ukrán felszabadító háború, Ukrajna kérni fogja az Oroszországhoz való csatolását. Ezzel Golobuckij elvetett minden korábbi és ettől eltérő változatot, beleértve azt is, hogy a hetman célja a független, önálló Ukrajna volt és csak a szükségszerűség vezette az orosz fennhatóság alá.

A szerző láthatóan továbbviszi az 1940-es években kialakult "hivatalos" vonalat az ukrán kérdésben: egyrészt sematizálja a XVIII-XIX. századi történeti munkák gondolatmenetét az 1648-54. évi ukrajnai eseményekről, másrészt az ukrán felkelők célkitűzései közül hangsúlyozottan emeli ki az újraegyesítésre való törekvést az ukránok részéről.

A felszabadító háború tömegbázisának és döntő erejét az elnyomott parasztság képezte, amely Ukrajnának az idegen rabság alóli felszabadításáért küzdött és fellépett a lengyel és ukrán földesúrak kizsákmányolása ellen. Golobuckij azt hangsúlyozza, hogy az ukrán mozgalom főleg parasztháborúnak tekinthető, figyelembe véve a parasztok nagyszámú és aktív részvételét. Annyiban igaza van a szerzőnek, hogy a kozákok mellett a parasztság is aktívizálódott, de az események nem szűkithetők le egy parasztfelkelésre. Becsülendő bátorságot és önfeláldozást tanúsítottak - Golobuckij szerint - a városi szegénység tömegei, akiknek a megélhetését veszélyeztették a lengyel hatóságoknak az ukrán városokat sújtó gazdasági szankciói. Rajtuk kívül csatlakoztak a felszabadító mozgalomhoz az ukrán kisnemesek, akik le akarták rázni magukról a fő- és középnemesség fennhatóságát. Az ukrajnai pravoszláv alsópapság - folytatja a történész a gondolatmenetet - pedig főleg vallási okokból támogatta a szabadságharcot.

A felkelés szervezett és gyakorlott fegyveres erejét - mutat rá a szerző - a kozákság alkotta, amely viszont megosztott volt: a kozák előkelők, főtisztek a tömegmozgalmaktól tartva végig hajlamosnak mutatkoztak a kompromisszumra.

A szerző fontosnak tartja megjegyezni, hogy Ukrajnán belül a lengyelekhez pártolt a fő- és középnemesek, valamint a főpapok többsége, akik hasznot húztak addigi helyzetükből,

ezért nem állt érdekükben a lengyel iga lerázása.

Az "össznépi" felkelés előkészítésében és irányításában a vezető szerep Hmelnyickijnek jutott, akinek sikerült jól kihasználnia Lengyelország zilált politikai helyzetét, a feudális anarchiát: a király által tervezett tatár-ellenes hadjárat helyett egy lengyel hatalmat támadó kozák háborút indított a krími kánnal szövetségben. Golobuckij rámutat arra, hogy kezdettől fogva gyűlöletet érzett a kozák vezető a lengyelek iránt és már az 1637-38 közötti lázadásban is tevékenyen részt vett.

Az ukrán történész arról nem tesz említést, hogyan alakult Hmelnyickij és a tömegbázis viszonya a háború folyamán. Elmossa az ellentéteket, mert nem hangsúlyozza azt ki, hogy a zborovi és belaja cerkovi egyezmény mennyiben tette feszültté a helyzetet a jegyzékbe került kozákság és a többi felkelő között. Hmelnyickijnek szerinte csak kisebb, elszigetelt parasztmegmozdulások ellen kellett fellépnie, hogy azok ne adjanak okot a lengyelek újabb támadására.

Az ukrán felszabadító háború szövetségeseinek és ellenségeinek az elemzése több szempontból is eltér az előző fejezetekben említett történészek álláspontjától. Magasan kiemelkedik Oroszország szerepének méltatása és szinte teljesen háttérbe szorul a felkelőknek a törökökkel, tatárokkal, Erdéllyel és Moldvával kialakított viszonya és annak jellege. Ami új vonásnak tekinthető Golobuckijnál, az a lengyel és belorusz nép szolidaritása és időnként szoros együttműködése az ukrán lázadókkal.

Az orosz-ukrán kapcsolatok alakulását egészen a Kijevi Rusz állam megalapítására vezeti vissza. A tatár hódítás következtében - írja Golobuckij - a három keleti szláv nép - orosz, ukrán és belorusz - elszakadt egymástól, de ettől kezdve évszázadokon keresztül küzdöttek az újraegyesülésért. Az 1954-ben megjelent tanulmányában[5] a szerző a XVI. század végétől kezdve behatóan vizsgálta a nagy kozák-paraszt lázadásoknak Oroszországgal szembeni magatartását. Már az 1591-93. évi felkelés vezetője - olvashatjuk a tanulmányban - Koszinszkij diplomáciai viszonyt próbált kialakítani a "moszkvai nagyfejedelemmel" /ahogy a kozák hetman akkor az orosz uralkodót nevezte/, majd a tőle kapott segítség reményében felesküdött rá egész seregével együtt. Az 1596-os mozgalom idején ugyanezt a kérést Nalivajko hetman is megismételte, de a cár gyengének bizonyult még az ukrán kérdés rendezéséhez, a Lengyelország elleni támadáshoz. A későbbi felkelések idején is kifejezték a kozák vezetők reményüket Ukrajna Oroszországhoz csatolásáról, de csak azt érték el, hogy a cár engedélyezte az ukrán mozgalmak leverése után a menekülők Oroszországba történő áttelepülését. Ezzel a visszavetítéssel a szerző azt kívánja hangsúlyozni, hogy a kozákok részéről az újraegyesítés terve már az 1590-es években felvetődött, de akkor még Ukrajna és Oroszország is bizonytalannak tűnt ebben a kérdésben.

Bogdan Hmelnyickij - Golobuckij szerint - még a felszabadító harc kezdete előtt 1647 őszén kifejtette véleményét egy kozák gyűlésen:

"... az ukrán nép Oroszország segítsége nélkül nem képes lerázni magáról a lengyel nemesi igát."[6] - idézi a szerző a hetmant. Golobuckij nem mondja ki ugyan, de ezzel a kiemeléssel - amely az 1954-ben megjelent dokumentumgyűjteményben olvasható - arra utal, hogy az egész felkelést az orosz támogatás és újraegyesítés reményében indították meg. Az is felvetődhet ezenkívűl szerintünk, hogy vajon az orosz kormányzat biztatása nélkül vállalkoztak-e volna egyáltalán az 1648-as mozgalom kirobbantására az ukránok?

A szerző rámutat arra, hogy az ukrajnai felkelés kirobbanása 1648-ban azonnal felkeltette az orosz vezető körök érdeklődését: Oroszországnak még nem gyógyultak be a "sebei", amelyet a szmolenszki háborúban jelentős orosz területek elvesztése okozott és továbbra is a legveszélyesebb ellenségének tartotta a Rzecz Pospolitát, az 1634-es poljanovói örökbékétől függetlenül. Az orosz-lengyel ellenséges viszony hangsúlyozása mögött mintha az 1950-es évek közepének diszkrét lengyelellenessége húzódna meg.

Az első jelentősebb hadisikerek után 1648 június 8-án Hmelnyickij levélben fordult Alekszej Mihajlovicshoz: az egész ukrán nép nevében kérte Ukrajna felvételét az orosz államalakulatba. Ebben a helyzetben az ukrán történész - a már korábbiakban is felsorolt nehézségek mellett - rámutat arra, hogy az orosz uralkodó milyen dilemmába került. A cár ugyanis háromfajta forrásból értesült a lengyelországi eseményekről: az egyik értesülés szerint az ukránok Oroszország

fennhatósága alá kerülésért küzdöttek, más hírek a felkelés nemzeti jellegét domborították ki, melyet vallási köntösbe burkoltak. A legtöbb információ pedig azt jelezte, hogy tömeges feudalizmus-ellenes megmozdulással kell számolni, amely a parasztságon kívül a kozákokat és a városokat is magába foglalja. Az utóbbi hírek félelemmel töltötték el az orosz uralkodó osztályt, akiknek saját földjeiken is paraszti és városi felkelésekkel kellett leszámolni. A cár 1649-ben követet küldött Ukrajnába, mely lépésével - Golobuckij szerint - elismerte az Hmelnyickijt és a mozgalmát, mivel felvette vele a diplomáciai kapcsolatokat és a hetman kérésének eleget téve; engedélyezte a doni kozákok részvételét az ukránok oldalán.

Alekszej Mihajlovics - emeli ki Golobuckij - így a lengyel királlyal is meg akarta értetni, hogy nem lesz közömbös az ukrán nép szabadságharcával szemben. Emellett a cár 1649-től engedélyt adott az ukrán kereskedőknek a vámmentes kereskedelemre, nemcsak az élelmiszerekre, hanem "bármilyen árura" vonatkoztatva. Az utóbbi kitétel azt jelentette, hogy Oroszország titokban fegyverekkel és lőszerrel is ellátta a felkelőket. Ezenkívül továbbra is menedékjogot biztosított az orosz kormányzat az ukrán menekültek számára. A gazdasági segítségen és a hadianyagokkal való ellátáson kívül - írja a szerző - a cár diplomáciai támaszt is nyújtott Hmelnyickijnek: 1650-től kezdve követei útján megkísérelte Lengyelországot rávenni a háború békés rende-

zésére, majd - a pánok részéről az orosz uralkodót ért sérelmeket felsorolva - ultimátumot intézett János Kázmérhoz. Ekkorra már világossá vált, hogy Moszkvában csak az alkalmas időpontot várják a fegyveres beavatkozásra.

Golobuckij döntő jelentőségűnek nevezi a mozgalom szempontjából az 1651 február 19-én Moszkvában összeült zemszkij szobort, amely döntést hozott Ukrajnának az orosz fennhatóság alá fogadásáról abban az esetben, ha Lengyelország nem teljesíti az orosz követeléseket. A történész felteszi a kérdést, hogy Oroszország 1651-ben miért nem járult hozzá Ukrajna "befogadásához", miért várt 1654-ig. Pontos választ azonban nem kapunk, ismét ugyanazokat az okokat sorolja fel, mint 1648-ra vonatkoztatva. Azt azonban leszögezi, hogy az orosz kormányzat igazolta magát az óvatosság és kivárás politikájával, mert 1653 végére a lengyelek és a tatárok meggyengülésével alkalmassá vált a helyzet Oroszország és Ukrajna újraegyesítésére. Gobbuckij - folytatva a szovjet--nagyorosz érv említését - ezt az eseményt "progresszív" jelentőségűnek minősíti Ukrajna szempontjából, mert egy gazdaságilag, politikailag és kultúrálisan fejlett államba került . Árnyoldala is volt - vélekedik a szerző - az újraegyesítésnek, mivel a parasztság csalódott a reményeiben, az önkényuralmon alapuló orosz kormányzatnak nem volt érdeke felszabadítani az ukrán parasztságot a földesuruk fennhatósága alól, csak enyhített a helyzetükön. Sokkal többet nyertek ugyanakkor a kozákok, akik közül 60000 főt jegyzékbe

vettek és visszakapták korábbi kiváltságaikat. Golobuckij szerint lényegesen megváltozott az ukrán városok helyzete is, mert az összoroszországi piacba való betagozódással jelentős fejlődésnek indultak.

Golobuckij a felkelők győztes ütközetei mellett a legnagyobb sikerként Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének megvalósítását könyveli el. A XIX. századi történetíróktól eltérően ő a zborovi és belaja cerkovi békeszerződéseket kudarcnak minősíti, mert Ukrajnára nézve károsnak bizonyultak és ideiglenesen eltérítették az ukránokat az Oroszországhoz vezető útról.

A 300 éves évfordulóra megjelent összefoglaló történeti mű - "Oroszország és Ukrajna újraegyesítése"[7] - Bojko-V. Golobuckij-K. Guszlisztij, három társszerző közös munkája. Az első fejezet az orosz és ukrán nép "örök és közös történelmi sorsát" és származásuk egységét tárgyalja, visszatekintve a keleti szlávok által alapított Kijevi Rusz idejébe. A későbbiekben - írják - a fő történelmi feladat az orosz népnek jut, akik egy hatalmas központsított államot hoztak létre, míg az ukránok és beloruszok idegen elnyomás alá kerültek. Ezért vált közös céllá és a legfontosabb feladattá a három nép újraegyesülése egy erős keleti szláv állam, Oroszország keretében. Ezen utóbbi gondolatsorban egy "kispánszláv" egység többször felbukkanó koncepciója formálódott határozottá, mely a szerzők szerint kiindulópontja lehetett a XVII. században az orosz birodalom lét-

rehozásának, elfeledkezve a birodalom nem-szláv népeiről.

A második rész az 1648-54. évi felszabadító háború "előestéjét", vagyis az 1569-es lublini uniótól az 1648-ig eltelt eseményeket vizsgálja, amely idő alatt megteremtődtek a feltételei e "hatalmas és össznépi harc" kirobbantásának. Figyelemmel kísérik, milyen okok váltották ki a XVI. század végétől egyre jobban sűrűsödő népi megmozdulásokat, milyen vezető gárda és tömegbázis alakult ki Ukrajnában a lengyelellenes harcokban. Az ukrán lakosság túlnyomó részét kitevő parasztság - olvashatjuk a műben - a XVI-XVII. században a legsúlyosabb és legembertelenebb földesúri elnyomás alatt élt, a lengyel és ukrán pánok igája alatt elvesztették összes jogaikat, saját személyükkel sem rendelkezhettek, emberszámba se vették őket. Ezen sérelmek indokolták a szerzők szerint, hogy a parasztok mindig egy emberként álltak - az általában kozákok által indított - felkelések mellé. Az ukrán városi lakosság helyzete sem volt sokkal könnyebb, mert az idegen - lengyel vagy német- városi vezetés gátat szabott nemcsak az ukrán iparosok és kereskedők érvényesülésének, de gyakran a megélhetésnek is. A kizsákmányolt nép közös megpróbáltatása volt a pravoszláv vallás üldöztetése, a katolicizmus erőszakos terjesztése. A szerzők megjegyzik, hogy az ukrán és belorusz nép katolicizásának és ellengyelesítésének fő ihletője /ösztönzője/ mindvégig a római Kúria volt.

A kozákság - emelik ki a könyvben -, az ukrán nép

fegyveres ereje a feudális-földesúri és a nemzetiségi elnyomás, valamint a török-tatár támadások elleni harcban formálódott ki. A kozákságnak ezen meghatározása új formulának tekinthető, mert mindeddig általában szembeállították az ukrán népet és a kozákokat. Seregük menekült parasztokból, városi szegényekből töltődött fel, de a kozák állapot csak személyi szabadságot jelentett, mert a vagyoni rétegződés körükben is megjelent. Közülük kedvező társadalmi és gazdasági helyzetbe kerültek azok, akik a lengyel király által fizetett jegyzékbe /lajstromba/ bekerültek: érvényesülési lehetőséget kaptak a katonai pályán és privilégiumokat a kozák tömegekkel szemben. Fordulópontot jelentett - írják a szerzők - a kozák lázadások történetében az 1638-as törvény, amely a jegyzékbe foglaltak jogait és megnyírbálta: ettől kezdve a kozákság egésze számára gyűlöletessé és elviselhetetlenné vált a lengyel fennhatóság. Az 1648-as felkelés idején - hangsúlyozzák a műben - a lajstromozott kozákok nem álltak rögtön a szabadságukért küzdő ukrán nép mellé, csak Hmelnyickij buzdító szavai következtében 1648 áprilisában.

Az ukrán lakosság túlnyomó részét - a fő- és középnemesség kivételével - ért megpróbáltatások csak fokozódtak a szerzők szerint az 1638-48 közti úgynevezett "arany nyugalom" idején, amit megnehezített a lengyel uralkodó osztályon belüli hatalmi harc fellángolása. 1648-ra az ukrán felszabadító háború fő és döntő erejévé vált az elnyomott

parasztság, amely a kozákokkal és városokkal szövetségben fegyvert fogott az "idegen iga ellen". Hozzájuk csatlakoztak a kozák előkelők és a kisnemesek, de kompromisszumra hajló politikájukkal akadályozták a felkelés céljainak elérését.

A harmadik tanulmány az 1648-54. évi ukrán felszabadító háború lefolyásáról és eredményeiről ír. Előtérbe állítják - új elemként - a nemzetközi helyzet bemutatását, mert így jobban érthetővé válik szerintük IV. László terve. 1645 tavaszán - mutatnak rá - háború tört ki az Oszmán Birodalom és Velence között, ami mindkét fél gyengeségét a felszínre hozta. Velencei követek érkeztek Varsóba egy török-ellenes háborúra buzdították a lengyel királyt, melyhez jelentős anyagi támogatást ígértek, írják a szerzők. Lengyelországnak is a legnagyobb ellensége volt Törökország, ezért László tervet dolgozott ki egy 50000 fős kozák sereg hadba állításáról. Ezzel teljesítette volna a korábban Velencével megkötött szövetségi szerződést, a kozákok kivonásával meggyengítette volna a lengyel pánok ellen küzdő ukrán nép harcát és a Velencétől kapott pénzen pedig sereget gyűjtött volna a hatalmát korlátozó mágnások ellen. A terv azonban - emelik ki a történészek - kudarcba fulladt a már Golobuckij által is említett okok miatt. Hmelnyickij felismerte a király áruló tervét, amely a kozákokat akarta felhasználni saját hatalma megszilárdításának érdekében, ezért nem kívánta vérét ontani a feudális Lengyelország érdekei nevében.

A Lengyelország elleni háborúban - folytatják a szerzők - döntő jelentőséggel bírt a Krími Kánság hovatartozása. A hetman igyekezett kihasználni a lengyelek és a tatárok közti ellenséges viszonyt azzal, hogy a kánt szövetségesévé teszi. III. Iszlám-Girej kánnak két választása maradt: vagy katonai szerződést köt a kozákokkal Lengyelország ellen, vagy maga válik az együttes lengyel-kozák támadás szenvedő alanyává. A kán az első megoldást választotta, amivel Hmelnyickij a tatár rajtaütések ellen biztosította magát. Ezzel a szerzők azt érzékeltetik, hogy nem annyira a III. Iszlám-Girej segítsége volt létfontosságú a felkelők számára, mint inkább a tatár hátbatámadás veszélyének elhárítása.

Ukrajna további sorsának alakulását - emelik ki a könyvben - Bogdan Hmelnyickij Oroszország segítségétől tette függővé. 1648 június 8-án a hetman levélben fordult a cárhoz, akit levélben értesített az ukrán hadsereg győzelmeiről és a lengyel király haláláról, majd a kívánságát fejezte ki Ukrajna és Oroszország újraegyesítéséről, valamint orosz csapatokat kért Lengyelország ellen. A legfőbb okként, amiért Alekszej Mihajlovics nem támogathatta az ukránokat, a szerzők a svédek Oroszországgal szembeni magatartását emelték ki: Svédország rendkívül megerősödött a 30 éves háború után és a Baltikum feletti teljes uralomról álmodott. Ebben az egyik vetélytársnak Oroszország bizonyult, amely Ukrajna megszerzésével nagyobb területet és ütőképesebb hadsereggel ren-

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

delkezett volna, amivel a svéd uralkodó tervét keresztezhette volna.

Azt sem hagyta figyelmen kívül a cár - érvelnek a szerzők -, hogy a beavatkozással és Lengyelország meggyengítésével méltóbb ellenfelévé válhat a svéd királynak és a török szultánnak is. Ezért halogató, kiváró taktikába kezdett, a be nem avatkozást választotta, közben titokban szüntelenül segítette élelmiszerrel és hadianyaggal Ukrajnát. Az sem rendítette meg az orosz kormányzatot a történészek szerint, hogy az 1650-ben Moszkvába érkező lengyel követek azzal vádolták meg a cár előtt - alaptalanul - Hmelnyickijt, hogy Törökországgal és a Krími Kánsággal közös hadműveletet tervez az orosz területek ellen. Mivel az ukrán hadsereg - emelik ki a műben - 1650 elejétől kezdve egyre jobban kimerült és a tatárok is többször elárulták őket, Alekszej Mihajlovics döntő lépésre szánta el magát: az 1654 január 8-i Perejaszlavi Radán teljesült a több évszázados álom: Oroszország és Ukrajna újraegyesülése.

Kissé eltérően jellemzik e történészek a felszabadító háború folyamán megkötött két ukrán-lengyel szerződést, mint Golobuckij. Véleményük szerint a zborovi egyezményt a krími kán árulása következtében a lengyelek által a felkelőkre erőszakolt okmánynak kell tekinteni, amellyel a lajstromozott kozákokon kívül mindenki elégedetlen volt. A Belaja Cerkovi-békeszerződés még ennél is kedvezőtlenebb volt Ukrajna számára, sőt az egyik félt sem elégítette ki.

Az utolsó fejezet az újraegyesítés történelmi jelentőségét tárgyalja, amely szerintük az ukrán felszabadító mozgalom legnagyobb sikerének tekinthető. Kiemelik a szerzők a jeles esemény nemzetközi szerepét is: egyrészt nagy csapást mért a török és a lengyel hódító törekvésekre, mellyel helyzetük meggyengült, másrészt felerősítette a Balkán félsziget népeinek törökellenes felszabadító harcát. Ezen utóbbi kiemelés új érvként jelenik meg az 1654-es esemény értékelésénél.

Az előzőekben ismertetett tanulmánygyűjtemény társszerzői közül I.D. Bojko is megjelentetett egy önálló könyvet[8] az évfordulóra és cikket közölt egy másik kötetben[9] is.

A különálló művet - "Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének 300. évfordulója" - immár rutinformulával kezdi: "Az ősi orosz néptől származó, az orosz néppel területi, nyelvi és kultúrális közelséggel, valamint a történelmi sors azonosságával összekapcsolt ukrán nép állandóan harcolt az idősebb testvérével /oroszok - V.B./ való egyesítésért."[10]

Történetileg persze megalapozatlan az "idősebb testvérre" utalás, hiszen a Kijevi Rusz a keleti szlávok - így az oroszoké és ukránoké is - közös állama volt. 1654 január 8-án a Perejaszlavi Radán Ukrajna örökre összekapcsolta sorsát a "testvéri és baráti" orosz néppel és ezáltal megmenekült az idegen elnyomás veszélyétől, - olvashatjuk a könyvben.

Ezekből a sorokból kitűnik, hogy a litván, majd lengyel fennhatóság alatt élő ukrán nép örökös harcának célja a sza-

badság kivívása, vagyis - a szerző szerint - az Oroszországgal történő újraegyesítés volt. Bojko ezen véleménye történelmietlen és predesztinációs érvnek tekinthető, mely szerint az ukránok számára a szabadság csak az orosz kötelékben volt elérhető. Az újraegyesítés problematikus kérdése mellé kerülhet a két nép számára egyetlen lehetséges perspektíva felvázolása: együtt menetelni a szocialista forradalom győzelméért. Nem véletlen ezért az sem, hogy az 1654 utáni Oroszországtól való ukrán elszakadási törekvésekre kevés figyelem irányult, hiszen azok ellentmondtak az ukrán nép "szabad akaratáról" kialakított hivatalos nézetnek.

Bojko az 1648-54-es ukrán felszabadító háború előzményeit és okait összekapcsolja. A lengyel kormányzat elleni megmozdulások - mutat rá a szerző - a XVI. század végétől kezdve sűrűsödtek, majd az 1630-as évektől jelentettek egyre nagyobb veszélyt a pánokra. 1638-ra sikerült leverniük az egyik legjelentősebb kozák parasztlázadást, aminek következtében az ukrán felkelők nemhogy könnyítettek volna sorsukon, inkább még súlyosabb függésbe kerültek a lengyel és ukrán mgánásoktól, valamint az ő érdekeiket képviselő hatóságoktól.

Az ukrán parasztság és városok - írja Bojko - nem csak az egyre erősödő földesúri kizsákmányolástól, hanem a feudális anarchiától is szenvedtek. Lényegesen rosszabb lett a kozákság helyzete is, mert az 1638-as törvénytől kezdve a lengyel kormányzat legfőbb törekvése - saját nyugalma érdekében - a jegyzékből kimaradt kozákok jobbágysorba döntése

és röghözkötése volt. Mindezt fokozta a szerző szerint az etnikai megkülönböztetés, amely az élet minden területén a háttérbe szorította az ukránokat.

"De a szabadságszerető ukrán nép nem törődött bele leigázott helyzetébe... A lakosság egy része fegyverrel a kezében harcolt az elnyomóival való leszámolásért. A másik rész megtagadta kötelezettségei teljesítését és a Dnyeper alsó folyásához menekült, növelve a kozákok számát."[11] - jellemzi az ukrán nép ellenállását Bojko.

Bár az 1648 előtti kozák-parasztfelkelések vereséget szenvedtek, mégis fontos szerepet töltöttek be Bojko szerint több szempontból is: 1. Megingatták a feudális-földesúri rendszert, 2. meggyengítették a pánok uralta Lengyelországot, 3. a néptömegek megtanultak a fegyverrel bánni és hadi tapasztalatokat szereztek, 4. az ukrán nép igazságos háborúja hősiességet nevelt a szabadságukért küzdőkbe, gyűlöletet a leigázóikkal szemben, 5. Ukrajna meggyőződött abban a hitében, hogy egyetlen reménysége lehet csak a felszabdulás elérésében: a baráti orosz nép segítsége, 6. a hosszú harc folyamán megteremtődtek a történelmi feltételei Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének. Ebből a felsorolásból Bojko a lengyel-ellenesség fokozódását emeli ki, amely szerinte egyet jelentett az Oroszország felé közeledéssel. Azt nem részletezi, hogy mi győzte meg az ukrán felkelőket az "egyetlen helyes útról", az újraegyesítés szükségességéről.Fel sem vetődik nála annak lehetősége, hogy az 1590-es évektől egy-

re sűrűsödő megmozdulásokat vezérelhette-e valamilyen más cél.

Az 1648-54. évi mozgalmat már felszabadító háborúnak nevezi Bojko, amely Ukrajna egészére kiterjedt és széles "néptömegek" vettek benne részt. A legkiemelkedőbb történelmi szerep szerinte Bogdan Hmelnyickijnek, "a kiváló képességekkel rendelkező, igazi hazafinak" jutott. A hetman vezetésével a kozákok lázadása össznépi háborúba torkollott, de mindvégig a parasztság részvétele volt a meghatározó Bojko érvelésében.

Fontosnak tartja a szerző megjegyezni, - a fejezet előző történészeihez hasonlóan - hogy a harc nem a lengyel nép, hanem "a lengyel mágnások és slachta, a katolikus papság, a feudális nagybirtok és a Rcecz Pospolita által megvalósított rendszer ellen irányult. Ugyanakkor a szerző szerint a parasztság küzdött az ellengyelesedett és katolikus hitre áttért ukrán világi és egyházi nagybirtokosok ellen is. A városok középső és alsó rétegei is - mert az irányítás általában lengyel vagy németek kezében volt - is csatlakoztak a felkeléshez kiváltságaik visszaszerzésének és a megélhetésük reményében. A mágnások diktatúrájával elégedetlen kisnemesség is a mozgalom mellé állt, de egészen más okokból. A felszabadító háború esetleges sikere megsemmisítette volna a mágnások fennhatóságát, akik birtokait a kisnemesek szerették volna megszerezni. A breszti vallási unióba beletörődni nem akaró pravoszláv alsópapság is részt vett a mozgalomban,

de a szerző arról nem tesz említést, hogy a felkelők a "pravoszláv hit védelmének" a jelszavát tűzték volna a zászlajukra.

Bojko Oroszországnak az ukrán felszabadító háborúban betöltött fontosságát ugyanúgy jellemzi, mint Golobuckij: az ukrán nép szabadságharca szerinte egyben az újraegyesítésért is folyt.

1954-ben A.I. Kozacsenko ukrán történész is csatlakozott az 1648-54. évi ukrajnai eseményeket felelevenítő és átértékelő írókhoz.

Mindkét művének - "Ukrajna és Oroszország újraegyesítése" és "Az ukrán nép harca az idegen elnyomók ellen és az Oroszországgal történő újraegyesítésért"[12] - bevezetőjében a következőképpen méltatja 1654 január 8-át:
"300 évvel ezelőtt az ukrán nép a Perejaszlavi Radán egyhangúlag kinyilatkoztatta saját akaratát - örökre egyesülni a nagy orosz néppel egységes orosz államban... az ukrán nép megmentette magát az idegen leigázástól és biztosította saját nemzeti fejlődésének lehetőségét. Oroszország és Ukrajna újraegyesülése az Orosz állam fejlődését is elősegítette."[13]

Itt jelenik meg hosszú idő után először ismét az a gondolat - mely már Szolovjovnál is felvetődött -, hogy az újraegyesítés nemcsak Ukrajnát segítette, hanem előnyös helyzetbe juttatta Oroszországot is.

Az egységes - keleti szlávokat magába foglaló - Kijevi Rusz felbomlása után - írja Kozacsenko - az egymástól el-

szakított három "baráti nép" - orosz, ukrán, belorusz - évszázadokon keresztül küzdött az újraegyesítésért.

Az ukrán nép lengyel iga alóli és az Oroszországhoz való csatlakozásért vívott mozgalmát Kozecsenko három szakaszra osztja. Az első - XIII. század végétől a XVI. század elejéig tartó - periódusban kezdték meg fellépésüket elszórtan az ukránok a függetlenségükért az orosz példát követve. A következő szakaszban - XVI. század második felétől a XVII. század közepéig - Ukrajnában kibontakozott és fejlődésnek indult a "népi-felszabadító" mozgalom, amelyben világosan kifejeződött az orosz néppel való újraegyesülésre való törekvés. A harmadik időszak a Hmelnyickij-vezette felszabadító háborút foglalja magában, amely a nagy "álom" megvalósításával ért véget. Már a XVI. század elején - hangsúlyozza a szerző - megtörtént az első kísérlet az ukrán területek Oroszországhoz csatlakozására: 1503-ban az orosz kormányzatnak sikerült visszaszereznie a Litván Nagyfejedelemségtől Csernyigovot és környékét, így a Moszkvai Nagyfejedelemség határait csaknem Kijevig kiterjesztették, de további hódításra még gyengének bizonyultak. A későbbiekben az Oroszország felé közeledést felfokozta a délről fenyegető tatár és török hódítás.

A lengyel kormányzatot állandóan bizonytalanságban tartó kozák-paraszt lázadásokat kirobbantó okok a következők voltak a történész szerint: egyfelől "a pánok az etnikai elnyomás és megkülönböztetés, a leigázás politikáját folytatták"[14]

- hivatali tisztségeket csak az uralkodó osztály tagjai kaphattak, feltéve, ha katolikus vallásúak voltak; az ukrán lakosság erőszakos ellengyelesítésére való törekvés; hivatalos nyelvként Ukrajnában a lengyelt vezették be, esetleg a latint; az ukrán anyanyelvű iskolákat bezárták; másfelől a Vatikán támogatásával a pravoszláv vallás üldözése, a breszti vallási unió, erőszakos katolicizálás. Ezen kívül fokozta az elégedetlenséget Kozacsenko szerint az ukrán lakosság részéről a paraszti földek tönkretétele és a jobbágyok röghözkötése, a városi gazdaságok elsorvasztása és a kozák privilégiumok visszavonása 1638-tól.

Figyelembe véve az említett körülményeket, az ukrán nép létezésének gyökeres kérdésévé és történelmi szükségszerűséggé vált a Lengyelország alóli felszabadulás és az agresszív török hódító politika elhárítása, mondja Kozacsenko. A függetlenség kivívása egyet jelentett szerinte a "testvéri és baráti" orosz állammal való újraegyesüléssel. Ezt a történész azzal magyarázza, hogy az ukrán népnek a belső és külső ellenséggel szemben olyan körülmények között kellett küzdenie, amelyekben a saját ereje nem bizonyult elegendőnek a szabadság és függetlenség kivívásához. Ezért maradt az egyetlen járható út, amely Oroszországhoz vezetett.

A felszabadító mozgalom tömegbázisának vizsgálatánál Kozacsenko is a parasztságot helyezi előtérbe, amelynek már a korábbi sorozatos lázadásai is kapcsolatban álltak szerinte, illetve időben egybeestek a belorusz, a lengyel és az

orosz parasztok felkeléseivel. Hmelnyickij tudta - írja a szerző -, hogy éppen a nép, - ami alatt ő a parasztságot értette - képezi az egész mozgalom alapját és mozgatórugóját, amellyel soha nem szabad megszakítani a kapcsolatot. Egy alkalommal a Csigirinbe érkező lengyel követek előtt a hetman kijelentette, idézi Kozacsenko:

"Én nem tudom elhagyni őket /a parasztokat - V.B./, akik az én jobb kezemet jelentik." A szerző kiemeli, hogy a hetman, leküzdve osztályönzését, mely kisnemesi származása révén megnyilvánulhatott volna, teljesen osztotta a néptömegek hazafias érzelmeit. Ezután Kozacsenko felsorolja a felkelés okai között már megemlített ukrán városokat, a vallási uniót mindvégig ellenőrző pravoszláv alsópapságot, mint a tömegbázis fontos elemeit. Az ukrán nemesség politikai magatartásáról a történész nem szól.

Az ukrán felszabadító háború kirobbantásának belső feltételei mellett Kozacsenko röviden jellemzi az 1648-ra kialakult nemzetközi helyzetet, amely szerinte kedvezőnek bizonyult a felkelők számára. Az Ukrajnától távol eső európai nagyhatalmak keze, melyek nem annyira fegyveres veszélyt jelentettek a mozgalomra, mint inkább esetleges diplomáciai nyomást, a zavaros belső - az 1640-es évek végének társadalmi mozgalmai - és külső - a harmincéves háború következtében megváltozott európai nagyhatalmi viszonyok - helyzetük következtében meg volt kötve: Angliában még zajlott a polgári forradalom, Franciaországot a Fronde-mozgalom kötötte le, Spanyolország pedig - a Vatikán egyik fő táma-

sza - a harmincéves háborút lezáró wesztfáliai békében kénytelen volt elismerni Hollandia függetlenségét és jelentősen csökkent nagyhatalmi súlya. A Lengyelországot esetleg támogatni képes Német-Római Császárság a harmincéves háborúban teljesen kimerült, az Oszmán Birodalom pedig a Velencével folytatott háborúval volt elfoglalva és a Krími Kánsággal együtt fokozta terjeszkedő politikáját Lengyelország felé. A legreményteljesebb szövetséges - folytatja a gondolatmenetet a szerző -, Oroszország elégedetlen maradt a Lengyelországgal kötött 1634-es poljanovói békével és titokban szoros kapcsolatot tartott fenn Ukrajnával. Mindez lehetőséget adott ahhoz, hogy a kényszerhelyzetben lévő lengyel kormányzat ne kapjon segítséget az európai uralkodóktól az ukrán mozgalom elfojtásához.

Az orosz-ukrán szövetséges viszony kialakulása - írja Kozacsenko - a XVI. század elejére nyúlik vissza és majd 1654-re válik tényleges katonai együttműködéssé. Már azt megelőzően is volt arra példa a szerző szerint, hogy a zaporozsjei és a doni kozákok együtt harcoltak a törökök és a tatárok ellen, a doni kozákok részt vettek a XVI-XVII. századi ukrán felkelésekben, az orosz területekre menekült ukránok pedig támogatták az orosz parasztság antifeudális mozgalmait. A kétoldalú gazdasági kapcsolatok sokat könnyítettek Ukrajna élelmezései gondjain, mutat rá a történész. A lengyelek ellen fellázadt kozák-paraszt megmozdulásokat vezető hetmanok több alkalommal is kérték felvételüket az

orosz államalakulatba vagy menedéket a felkelőknek. Az 1648-54 között az ukrán felszabadító háború résztvevőinek nyújtott segítséget Kozacsenko is az előző történészekkel megegyező szellemben jellemzi. Azt is hozzáteszi, hogy Oroszország az anyagi áldozatoktól sem riadt vissza a "testvéri ukrán nép" megsegítése érdekében.

Bogdan Hmelnyickij kiemelkedő történelmi szerepe - érvel Kozacsenko - abban nyilvánult meg, hogy a nehéz körülmények között is volt ereje és bátorsága többször elutasítani a török szultán ajánlatát Ukrajnának az Oszmán Birodalomhoz csatolásáról és abban, hogy "rávezette népét az egyetlen helyes útra".

Az 1954-es ukrán történetírói felfogást jellemzi V. Djadicsenko és E. Sztecjuk ukrán történészek Kijevben kiadott közös műve: "Az ukrán nép harca Ukrajna és Oroszország újraegyesítéséért". Már a bevezetés is emlékeztet a fejezetben felsorolt korábbi szerzők ünnepélyes hangnemére: az újraegyesítésnek "megvoltak a feltételei az Oroszország és Ukrajna közt kialakult gazdasági, politikai és kultúrális kapcsolatok több évszázados fejlődése következtében és ez megfelelt a két nép legfontosabb érdekeinek és várakozásának."[16] - olvashatjuk a könyvben.

A szerzők rögtön a könyv elején igyekeznek igazolni a két nép egyesülésének jogosságát és szükségszerűségét: az oroszok és az ukránok bölcsője a X. századtól virágzó keleti szláv állam, a Kijevi Rusz volt. Államuk felbomlása után

e népek elszakadtak egymástól, de a legfőbb vágyuk - emelik ki a szerzők - az maradt, hogy ismét egymásra találjanak és közösséget alkossanak. Szerintük a XVI. században megalakított orosz központosított állam adott döntő lökést az idegen elnyomás alatt élő ukrán és belorusz népek szabadságtörekvéseihez, a XVI-XVII. századi ukrán felkelők legnagyobb reménységüknek mindig Moszkvát tekintették, érvelnek a történészek.

Az 1648-ban kirobbant kozák felkelés, majd felszabadító háború okait és tömegbázisát a történészek egymással szoros összefüggésben tárgyalják. Ezáltal szerintük nem is lehet visszavezetni a felkelést egyetlen kiváltó körülményre, hanem okok láncolatára. A mozgalmak legnagyobb tömegét - hangsúlyozzák - mindig a parasztok képezték, akiknek a helyzete a XVI. századra súlyossá vált, ezért egyetlen lehetőségük maradt: fegyvert ragadni szabadságuk és megélhetésük érdekében. A kozákok jelentőségét kihangsúlyozva a szerzők rámutatnak arra, hogy egyrészt menedéket jelentettek az egyre terhesebbé váló feudális kötelezettségek elől menekülő parasztok számára, másrészt a kozák csapatok képezték a mohamedán portyák ellen hatásosan fellépő fegyveres erőt és nem utolsósorban ők indították meg vagy vettek részt szinte valamennyi pán-ellenes megmozdulásban. A kozákok számára a legnagyobb veszélyt - emelik ki a műben - a paraszti sorba való visszataszítás jelentette, de nagy csapás volt nekik az 1638-as rendelkezés is, mely kiváltságaik nagy részét megszüntette.

Nehéz körülmények között tengődött - a történészek szerint - a városi lakosság is: az adóktól és vámoktól mentes lengyel nemesség rátelepedett a városi gazdaságokra, kiszorította az ukrán polgárságot az iparból és a kereskedelemből, majd megszüntette az önkormányzati jogukat. A gondolatmenetet azzal folytatják, hogy a XVI-XVII. századi felkelésekhez csatlakoztak kozák előkelők és az ukrán slachta is, de ők - természetesen - nem a feudális-földesúri elnyomás ellen küzdöttek, hanem éppen annak megerősítéséért és a lengyel mágnások hatalmának csökkentéséért. /A szerzők nem fejtik ki világosan, hogy ellentétes érdekeik ellenére az alsóbb néprétegek miért vettek mégis részt az uralkodó osztállyal együtt az egyes megmozdulásokban./ Az előző történészektől eltérően e könyv írói nem veszik figyelembe a pravoszláv papság magatartását a korábbi lázadások és a Hmelnyickij-vezette mozgalom idején és a pravoszláv vallás védelmének kérdését sem helyezik előtérbe.

Az Ukrajnával kapcsolatban álló szomszédos államok közül a szerzők behatóan csak Oroszország helyzetét és az ukrán szabadságharchoz való viszonyát vizsgálták. Azt tárgyalják először, hogy az ukránok tömeges áttelepülését már a XVI. században sem tiltotta meg a cár, bár hivatalosan nem engedélyezte. A doni és zaporozsjei kozákok gyakori közös hadjáratai a törökök és tatárok ellen érdeke volt Oroszországnak, de még - ugyan nem ismerték el - a lengyel uralkodóknak is, mert éppen a mohamedán támadások elhárítása miatt

voltak kiszolgáltatva a nemesség fegyveres erejének. 1648 májusában a nagyobb orosz városokban felkelések törtek ki, melyek vérbefojtása után a lázadók jelentős része - főleg a vezetők - Ukrajnába menekült, ahol Hmelnyickij seregét gyarapították. 1648-54 között - mutatnak rá a szerzők - a már addig is szoros és kiterjedt orosz-ukrán együttműködés megerősödött. Hmelnyickij - figyelembe véve, úgymond az ukrán nép törekvését az Oroszországgal történő egyesülésre - már a háború kezdetén e kérés teljesítését tűzte ki célul. Erre utal - a már több alkalommal megemlített - a cárhoz írt 1648 június 8-i levél, amelyben a hetman határozottan kérte a Zaporozsjei Had cár fennhatóság alá vételét. Ebben a könyvben válik számunkra a legérthetőbbé, hogy Oroszország számára miért volt fontos az ukrán-lengyel háborúba való beavatkozás, illetve az újraegyesítés. A szerzők kiemelik, hogy jelentősen megnövelte Oroszország erejét a külső ellenségeivel folytatott harcban és Ukrajna megszerzésével közelebb került a kereskedelmi szempontból létfontosságú Fekete-tenger partjához. A kedvezőtlen - Oroszország viszonylatában - nemzetközi helyzet és a belső zavargások szerintük csak 1653 végére tették lehetővé az ukránoknak nyújtott fegyveres támogatást. Addig is mindent megtett az orosz kormányzat, hogy Ukrajnát a "legmesszemenőkig" támogassa.

1654 január 8-án - összegzik az ukrán felszabadító háború eredményeit a szerzők - Bogdan Hmelnyickij és a kozák

vezetők ünnepélyes hűségesküt tettek a cárra az orosz követek előtt, majd az ukrán nép is követte a példájukat. Az orosz uralkodó által Ukrajnának nyújtott "Adománylevél" következtében az ukrán nemesség helyzete megszilárdult, földjeik tulajdonjogát megerősítették. Hasonló privilégiumokat kapott az orosz uralkodó szolgálatába került kozákság is. Lényegesen javultak az addig kíméletlenül kizsákmányolt parasztság életkörülményei, az ukrán városok újra virágzásnak indultak és kibővítették a piaci kapcsolataikat.

A 300 éves évfordulóra nemcsak önálló könyvek jelentek meg, hanem - egyebek mellett - a "Voproszü Isztoriji" c. történelmi szakfolyóirat is megemlékezett e fontos eseményről öt tanulmány közlésével. A fejezet elején már ismertettük V.A. Golobuckij cikkét, amely Oroszország szerepét kísérte végig az ukrajnai események alakulásában a XVI. század elejétől 1654-ig.

Az ukrán felszabadító háborúhoz kapcsolódva jelent meg M.V. Gorn tanulmánya,[17] melyben a nyugat-ukrajnai parasztság osztályharcát vizsgálta meg 1638-48 között. Erre a témára az adott okot Gorn számára, hogy "a polgári történetírók műveiben az 1648-54. évi ukrán szabadságharcot megelőző évtized helytelenül és tendenciózusan van megvilágítva".[18] Szándékosan elhallgatták - Gorn szerint - a parasztság megmozdulásait a lengyel pánok ellen, és az "arany nyugalom" korszakának nevezték ezt a tíz évet.

A történész abból indul ki, hogy a XVII. század elejére

Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

a lengyel és ukrán földesurak még nagyobb függésbe vonták a fennhatóságuk alatt lévő jobbágyaikat. Ennek okaként nem osztja Gorn a kutatók többségének azon véleményét, hogy a gabonaexport növekedése késztette volna a nemességet a kizsákmányolás fokozására. Éppen ellenkezőleg - helyesen -, azzal érvel, hogy 1618-tól kezdve a búzakivitel fokozatosan csökkenni kezdett,[19] amelynek következtében a paraszti gazdaságok tönkretétele mellett, a földesurak igyekeztek alávetettjeiket jogilag teljesen a saját hatalmuk alá vonni. Mindezek miatt - írja Gorn - "érthető, hogy a parasztság szőrnyű kizsákmányolása az etnikai elnyomás, a nemesség és a lengyel hatóságok önkényeskedése nem tudta nem kiváltani a parasztok elégedetlenségét és harcuk fokozódását a feudálisok ellen."[20]

A nyugat-ukrajnai mágnások többsége - folytatja a szerző - a XVII. századra áttért a katolikus hitre, de a jelentősebb családok pravoszláv vallásúak maradtak. Ez azonban nem jelentette az ukrán alsóbb néprétegekhez való közeledésüket, hanem továbbra is esküdt ellenségeik maradtak az ukrán néptömegeknek. A kisnemesség - amely többségében pravoszláv maradt - helyzete szintén romlott Gorn szerint, gazdasági körülményeik alig különböztek a paraszti állapotoktól, ezért gyűlölettel kísérték figyelemmel a mágnások és a katolikus papság meggazdagodását. Ez magyarázza azt a tényt Gorn érvelésében, hogy az ukrán kisnemesek nagy számban vettek részt a felszabadító mozgalomban, sőt gyakran parasztcsapatokat vezettek. Az ukrán városokban a lakosság osztályharca az

idegen eredetű - német és lengyel- patríciusok ellen támogatást jelentett a paraszti megmozdulások számára és lehetővé tette a közös fellépést is.

Ezután Gorn konkrét példákat hoz az 1640-es évek kisebb-nagyobb helyi parasztlázadásaira, melyek résztvevői nemcsak a gazdasági kizsákmányolás, hanem a nemzetiségi és vallási megkülönböztetés ellen is küzdöttek, miközben "figyelmüket mindig keletre, a baráti orosz nép felé fordították".[21] A nyugat-ukrajnai parasztság tömeges részvétele a Hmelnyickij-vezette szabadságharcban egyenes folytatása volt az 1638-48 közötti népmozgalmaknak - mutat rá a cikk végén a szerző.

B.F. Porsnyev tanulmánya[22] az ukrán felszabadító háború nemzetközi hátteréhez ad betekintést. Az ukrajnai eseményeket nem lehet lokálisan vizsgálni, hanem szükséges belehelyezni egy összeurópai folyamatba - vezeti be munkáját a történész.

Eddig talán - hangsúlyozza Porsnyev - egyik kutató sem fordított nagyobb figyelmet arra, hogy az ukrán nép éppen akkor fogott fegyvert a pánok Lengyelországa ellen, amikor befejeződött "az első összeurópai háború", amelyben valamilyen formában minden európai állam részt vett. Ez a harminc éves háború mély hatást gyakorolt a kelet-európai nemzetközi kapcsolatokra is, mutat rá a szerző. Új és lényeges vonásként jelenik meg a tanulmányban az összeurópai folyamatban való gondolkodás, melynek keleti régiójához tartozik Lengyel-

ország. Porsnyev nem a világgazdaságon belüli munkamegosztásból vezeti le az ukrajnai eseményeket, hanem az 1648 utáni megváltozott nagyhatalmi viszonyokból. Ez a két tényező azonban ugyanazt a történelmi folyamatot jelenti.

A keleti hadszíntéren Oroszország és Lengyelország csapott össze egymással az 1632-34. évi szmolenszki háborúban, amelytől "egyenes út vezetett az 1654-ben kezdődő következő összeütközéshez",[23] mivel a poljanovói béke igazságtalan és labilis volt Persnyev szerint.

Az 1640-es évek második felétől kezdve a lengyel-orosz kapcsolatok egyre ellenségesebbé váltak és "egyre valószínűbbé vált a poljanovói béke megszegése és a háború felújítása".[24] Ezzel párhuzamosan komoly közeledés kezdődött Oroszország és Svédország között - mutat rá a történész -, de a harmincéves háború befejeződésével már nem volt meg az alapja a szövetséges viszonynak közöttük. A nagyhatalmi pozícióra törekvő svéd kormányzat ugyanis nemcsak Lengyelország ellen lépett fel, hanem ellenségesen viselkedett a cárral szemben is.

A szerző azt is kihangsúlyozza, hogy létezett a 40-es évek végén egy másik "tűzfészke" is - az Oszmán Birodalom. Hiábavalónak bizonyult - írja Porsnyev - a Habsburg-tábor és a Habsburg-ellenes koalíció próbálkozása a török szultánnak a harmincéves háborúba való bevonására, mert a törököket 1621-39 között az Iránnal vívott háború kötötte le, majd 1640-től ismét az orosz és lengyel területek felé kezdett

hódító politikába. Konstantinápolyban az ukrán népnek is a török iga alatt élő balkáni szláv népek sorsát szánták. A Hmelnyickij vezetésével indított ukrán felszabadító mozgalom, majd Ukrajna és Oroszország újraegyesülése azonban megakadályozta az ukrán területek Törökországhoz csatolását.

Porsnyev azzal folytatja, hogy az ukrán szabadságharc idején Svédország elérkezettnek látta az időt a Lengyelország elleni háborúra. A svéd uralkodó megpróbált titokban kapcsolatba kerülni Hmelnyickijjel és felhasználni mozgalmukat saját hódító céljaihoz. 1653-ra azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország hajlandó Ukrajnát fegyveresen támogatni. Erre a hírre Svédországban megtették a közvetlen előkészületeket a harcra, mert ők sem akartak kimaradni a Lengyelországon való osztozkodásból. Így - Porsnyev szerint - "1653-ra végetért a harmincéves háború epilógusa".[25] Valójában ez nem tekinthető egyszerűen epilógusnak, mert ekkor Oroszország még nem az európai osztozkodás résztvevője volt. Az 1632-34. évi szmolenszki háborúban elszenvedett vereség az orosz szolgáló nemesi rendszer és igazgatás csődjét jelentette. Ezután indult meg a belső "átépítés", melynek első erőpróbája volt a Lengyelország elleni fellépés 1654-ben. Oroszország csak I. Péter idején vett részt az európai politikában, az 1700-21 közti északi háborúban. A XVIII. század második felében Lengyelország felosztása is csak az Elbától keletre eső nagyhatalmak "ügye" volt, melyek hódítással próbálták kiegyenlíteni a belső válságot.

1654-től kezdve - jellemzi Lengyelország hanyatlását a történész - egyre világosabbá vált a Rzecz Pospolita belső gyengesége és ingatag külpolitikai helyzete: északról Svédország, keletről és délkeletről a szövetséges orosz--ukrán csapatok, délről a törökök és tatárok támadtak egyszerre ellene.

A háborúk és a diplomáciai kapcsolatok elemzése nem merítik ki a szerző szerint a nemzetközi helyzet bemutatását az ukrán felszabadító háború idején. Ugyanezekben az években - mutat rá Porsnyev - máshol is megfigyelhetők társadalmi mozgalmak: az angol polgári forradalom, a francia Fronde--mozgalom, a katalán felkelés, a portugál és nápolyi megmozdulások.

A szerző úgy véli: Bogdan Hmelnyickij külpolitikája arról tanúskodik, hogy az ukránok tudtak az európai "forradalmakról" és figyelemmel kísérték a nemzetközi helyzet alakulását, illetve az abban bekövetkezett változásokat. Széleskörű információkkal rendelkeztek a Lengyelországgal szomszédos államok is az ukrajnai eseményekről is, amelyek hatást gyakoroltak az európai uralkodók politikájára.

Végül a történész arra a következtetésre jut, hogy az ukrán szabadságharc győzedelmes befejezése, Oroszország és Ukrajna újraegyesítése jelentős változásokat idézett elő a nemzetközi hatalmi viszonyokban: megnőtt Oroszország szerepe és politikai tekintélye, Lengyelország elindult azon az úton, amely 1795-ben a végleges felosztásával ért véget.

A "A Voproszü Isztoriji" következő tanulmányában I.Sz. Miller kutatásainak összegzését olvashatjuk az ukrán mozgalom és a lengyel nép kapcsolatáról.[26]

A szerző kiemeli, hogy az ukrajnai szabadságharc nemcsak az ukrán, orosz és belorusz nép számára volt létfontosságú esemény, hanem nagy hatást gyakorolt a lengyel népre is. Azt azonban meg kell jegyezni szerinte, hogy a "lengyel népen" itt nem a lengyel nemességet kell értenünk, az ukránokat és a beloruszokat nem a lengyel nép, hanem a feudális urak részéről érték a megpróbáltatások. A XVII. századra történelmi tradíciói alakultak ki az ukrán és a lengyel nép együttes harcának közös elnyomóik ellen.

Kutatásai alapján kimutatta, hogy a zaporozsjei kozákok soraiban egyre nagyobb számban jelentek meg lengyel szökött parasztok. A lengyel és ukrán néptömegek azonos érdekeit - Miller szerint - legjobban a lengyel parasztoknak és városi polgároknak az 1648-54-es ukrán felszabadító háborúban való részvétele bizonyítja. Forrásokkal illusztrálja, hogy a lengyel nemesi seregből néhány ezer katona átállt az ukrán felkelők oldalára 1648-tól kezdve. Az első sikeres ukrán győzelmek - írja Miller - döntő lökést adtak az 1650-51. évi lengyel paraszti-városi mozgalmak fellendüléséhez és Ukrajnába vonták az ellenük felvonultatható katonai erők nagy részét. Feltételezhető a szerző szerint, hogy a lengyelországi megmozdulások az ukránokkal összeegyeztetve és összhangban indultak meg, ezért a lengyel nemesség nem is számíthatott a

lengyel parasztság segítségére az ukránokkal szemben vívott harcában.

A hetman - írja a cikk - többször is intézett felhívást ügynökei révén a lengyel néphez, hogy csatlakozzanak az ukrán mozgalomhoz. Ez azonban nem jelenti azt Miller szerint, hogy a lengyel parasztfelkeléseket kívülrők, Ukrajnából szervezték és robbantották ki.

A történész kiemeli, hogy a legnagyobb veszélyt a lengyel kormányzatra nézve az 1651-es Kostka Napierski-felkelés jelentette, amely a parasztlázadások láncolatát indította el egész Lengyelország területén, de ezek egymástól elszigeteltek maradtak. A győzelmüket az sem tudta elősegíteni, hogy a Lengyelország határain álló ukrán sereg ellen a király kiadta a nemesi felkelésre való felszólítást, ezért a földesurak kénytelenek voltak elhagyni birtokaikat és hadba vonulni.

1652-re a lengyel népmozgalom sokat veszített az erejéből, de ezekben az években is reménnyel tekintettek az ukrajnai eseményekre, - írja Miller - 1655-56 között ismét fellángolt a harc a lengyel földesúri birtokokon és valósult meg az összefogás a svéd intervenció ellen.

Miller a tanulmány végére hagyta annak a kérdésnek a tisztázását: Ukrajna és Belorusszia Lengyelországtól való elszakítása érdeke volt-e a lengyel népnek? Kiindulópontot adhat szerinte, hogy az ukrán, belorusz és orosz területek erőszakos meghódítása és betagolódása a Rzecz Pospolitába nem a lengyel állam megerősödéséhez, hanem éppen a meggyen-

güléséhez vezetett. Ukrajna és Oroszország újraegyesítése súlyos csapást jelentett a lengyelek keleti expanziója számára. Ezek a változások azonban megkönnyítették a lengyel néptömegek harcát a feudális anarchia és az egész feudális-földesúri rendszer ellen - mondja Miller - és a kérdésre igennel válaszol.

A "Voproszü Isztoriji" 1954-es évfolyamának utolsó, - a témánkhoz kapcsolódó tanulmányát - E.G. Suljakovszkij[27] írta a belorusz nép részvételéről az 1648-54. évi felszabadító háborúban.

Abból a tényből indul ki, hogy a XIX-XVII. század között az ukrán területekkel együtt belorusz földek is kerültek a lengyel és litván kézbe. A belorusz uralkodó osztály többsége - hogy privilegizált helyzetét megtartsa - áttért a katolikus hitre és fokozatosan ellengyelesedett. A belorusz néptömegek gazdasági-társadalmi és etnikai-vallási elnyomása - ugyanúgy, mint Ukrajnában - népmozgalmat indított el a lengyel pánok ellen Suljakovszkij szerint. A felkelések döntő többségét a városi szegényekkel szövetkezett parasztság tette ki, de időnként csatlakozott hozzájuk a pravoszláv alsópapság és kisnemesség egy része is.

Az 1648-as ukrajnai lázadás híre és Bogdan Hmelnyickij csatlakozásra buzdító kiáltványai hamarosan elterjedtek egész Belorusszia területén - írja a szerző -, melynek lakossága "lázba jött" és rögtön kész volt a harcra. A belorusz nép megsegítésére a hetman kozák csapatokat küldött, melyek fő-

leg - már korábban Zaporozsjébe szökött - volt belorusz parasztokból álltak. A belorusz városok megnyitották kapuikat a lázadó parasztok előtt és a városi lakosság is csatlakozott hozzájuk. Az ukrán-belorusz szövetség - hangsúlyozza Suljakovszkij - nemcsak egyoldalú segítségnyújtási viszonyt jelentett, mert a belorussziai feudalizmus-ellenes megmozdulások lengyel katonai erőket kötöttek le és biztosították az ukrán felkelő sereg hátországát. 1649 tavaszán Hmelnyickij két újabb ezredet küldött a belorusz nép támogatására, aminek hatására a mozgalom ismét újjáéledt. Oroszország - teszi hozzá Suljakovszkij - nemcsak Ukrajnát, hanem Belorussziát is támogatta lengyel-ellenes harcában.

A történész úgy értékeli, hogy a Perejeszlavi Rada döntését Oroszország és Ukrajna újraegyesüléséről a belorusz nép örömmel fogadta és meggyőződött arról, hogy számára is csak ez az egyetlen út lehetséges a felszabaduláshoz. Suljakovszkij tehát a hivatalos, a szovjet történészek által képviselt elméletet az "egyetlen helyes útról", az ukránok mellett a belorusz népre is kivetíti.

A "Voproszü Isztoriji" mellett 1954-ben az "Isztoricseszkije zapiszki" című tanulmánygyűjteményben jelent meg egy történelmi cikk V.E. Sutoj[28] tollából.

A történész az ukrán mozgalom előzményeit - "Az 1648-54. évi ukrán szabadságharc előestéje" - vizsgálta meg, különös tekintettel az 1637-38. évi ukrajnai paraszt-kozák felkeléseket, melyeknek szerves következménye volt szerinte az

1648-as felkelés. A bevezető sorokban rögtön választ ad arra, hogy miért éppen ezt a témát választotta a 300 éves évforduló alkalmából:

"Az ukrán nép 1648-54. évi felszabadító háborúját az idegen hódítók ellen és a baráti orosz néppel való újraegyesülésért egy egységes orosz államban, a XVI. század végének - XVII. század első felének tömeges paraszt-kozák lázadásai előzték meg, melyek közül a legjelentősebb az 1637-38-as felkelés volt."[29]

Fontosnak tartja megjegyezni, hogy az 1950-es évekig kevés figyelmet fordítottak e két év felkeléseire, csak az 1640-es évek végét vetették komolyabb vizsgálat alá.

Az előzményekre visszatekintve Sutoj a Kijevi Rusz állam felbomlását veszi alapul, melynek következtében a három testvéri nép - orosz, ukrán és belorusz - elvált egymástól. A XV. századtól az orosz központosított állam formálódása előremutató szerepet játszott az időközben idegen elnyomás alá került ukránok és beloruszok függetlenségi mozgalmában.

A kíméletlen lengyel és litván hódítás - folytatja a szerző - megosztotta az ukrán lakosságot és ezzel megnehezítette a Rzecz Pospolita elleni egységes fellépést. A hatalmas birtokokkal rendelkező ukrán mágnások a lengyel földesurakkal karöltve kényszerítették jobbágyaikat egyre elviselhetetlenebb körülmények közé, akiket emberszámba sem vettek. Hasonlóan nehéz helyzetbe kerültek a városok is, melyek élére a lengyel kormányzat hozzá hű előljárókat ne-

vezett ki, akik a lakosságot súlyos adók fizetésére kényszerítették és megsértették önkormányzati jogukat.

"Az ukrán nép társadalmi-gazdasági elnyomása nemzetiségi és vallási megkülönböztetéssel egészült ki"[30] - összegzi az ukrajnai lakosság sérelmeit a szerző. Az ukrán mozgalom egységét az a tény is akadályozta, hogy az 1596-os breszti vallási unió következtében a pravoszláv főpapság nagy része hajlandónak bizonyult a megegyezésre a lengyel katolikus egyházzal.

A legfőbb okot azonban mégsem a vallási és a nemzetiségi sérelmek jelentették Sutoj megítélése szerint, hanem az osztályharc fokozódása játszott döntő szerepet az események alakulásában. A lengyel iga mellett - folytatja a történész - a gyakori tatár és török hódítási kísérletek is veszélyeztették az ukrán területeket. Az ukrán nép létét fenyegető külső és belső veszélyhelyzet felkelések hullámát indította el a XVI. század végétől, melyek döntő erejét mindvégig a parasztság és a kozákság képezte. Az utóbbiak nem mindig léptek fel egységesen, mert az előkelő rétegek féltek kiváltságaik elvesztésétől, ezért kompromisszumra hajlottak a lengyelekkel. A lázadóknak gyakran nyújtottak anyagi támogatást és menedéket az ukrán városok.

A fentebb említettekből Sutoj azt a következtetést vonta le, hogy az 1637-38. évi ukrajnai felkelést nem lehet véletlenszerű epizódnak tekinteni. Az akkori történelmi helyzetből logikusan következett szerinte és szoros kapcsolatban

állt az ukrán néptömegek egész addigi és azt követő - a feudális berendezkedés elleni és felszabadító - harcával, az 1648-54. évi Hmelnyickij-vezette háború "előhírnökeként" kell értékelni.

Persze nem egészen konzisztens a szerző gondolatmenete, mert amennyiben az egész ukrán felszabadító mozgalmat azonosítja a feudalizmus-ellenes megmozdulással, úgy az orosz fennhatóság nem lehetett a fő célkitűzés.

Sutoj azzal fejezi be a tanulmányt, hogy a felkelést csak két év után tudták leverni a lengyelek és 1638-ban a számukra legveszélyesebbnek tartott ellenfél, a kozákság megfékezésére hoztak törvényt. Ezzel azonban azt érték el, hogy a kozákok ezután még elkeseredettebben támadtak a lengyel, litván és ukrán mágnások ellen.

A mozgalom vérbefojtásának oka a szerző szerint az egységes vezetés hiánya volt, de a vereség ellenére "előkészítette a talajt" az 1648-as szabadságharc számára.

X X X

Az ukrán mozgalom értékelésének historiográfiai áttekintésében a legegységesebb képet a 300 éves évfordulóra megjelent művek alapján kapunk. Ezek a feldolgozások azonban jóval sematikusabbak és kevésbé részletes kidolgozásúak a korábbi történeti munkáknál. Az 1950-es évek első felében a szovjet vezetés számára "kapóra jött" az 1654. évi Oroszország és Ukrajna újraegyesítésének 330. évfordulója és

ezáltal a Hmelnyickij-felkelés felelevenítése. Az 1940-es évek végéig háttérbe szorított és elhallgatott "ukrán kérdés" kutatásának most szabad teret engedtek, mellyel az 1939-es ukrán és belorusz területek "visszacsatolását" is akarták igazolni.

A felkelés okainak vizsgálatánál a gazdasági és nemzetiségi elnyomás romboló hatását helyezik előtérbe - kihangsúlyozva a lengyel-ellenességet -, ugyanakkor a pravoszláv vallás üldözésének megemlítése és Hmelnyickij személyes sérelmeinek ösztönző hatása háttérbe szorul, hasonlóan az előző fejezetben megvizsgált művekhez képest.

A "Leitmotiv" a periódusban az, hogy a kozák, illetve kozák-paraszt felkelés össznépi jellegű felszabadító háborúvá szélesedett, melyben a parasztság részvétele döntő jelentőséggel bírt. Ez a felfogás nem egészen helytálló, mert az "össznépi" harcból kirekesztette az ukrán mágnásokat és középnemességet. A parasztság aktív szerepének túlhangsúlyozásával a kozákok és a városok szerepe is elhalványul és kevés utalást kapunk az ukrán nemesség részvételére is. Kiemelik az "éleződő" osztályharc "kedvenc sztálini" formuláját, amelyben a főszereplővé a paraszti tömegek váltak. Ez a mozgalom egyre inkább parasztháborúra redukálódott e tanulmányokban és művekben. Az ukrán területek 1939-es visszaszerzésének igazolására való törekvés, az események parasztháborúra való redukálása ezért jelentősen deformálja az összképet. Szemmel látható az évfordulós tanulmányoknál az elő-

zetes koncepcionális egyeztetés, ezért a teljes a nézetazonosság számos részkérdésben is, például az, hogy a Lengyelországtól való elszakadás és az Oroszországgal történő újraegyesítés jelentette a legfontosabb feladatot. E művek ezért elhallgatják az önálló Ukrajna lehetséges alternatíváját is, hiszen egy független Ukrajna lehetőségének felvetése nem fért bele a sztálini felfogású történetírás keretébe.

Mindezért a felszabadító háború szövetségesei között az első helyen említik Oroszországot, mint az egyetlen megbízható támaszt. Új elemként jelenik meg a fejezetben egyes szerzőknél az ukrajnai események belehelyezése az összeurópai folyamatba.

Az ukrán nép legjelentősebb sikerének az Oroszországgal bekövetkezett újraegyesülést tartják.

Hmelnyickij alakját valamennyien egyértelműen pozitív történeti személyiségként állítják be, aki "osztályönzését leküzdve azonosulni tudott a néptömegek hazafias érzéseivel". A "népvezér-motívum" ekkor nagyobb hangsúlyt kapott Hmelnyickij személyén keresztül. Ezt a felfogást is bizonyítja, hogy már egyre ritkábban tesznek említést a hetman kisnemesi származásáról is. Olyan nagy államférfiként kezelik - rávetítve a sztálini sztereotípiákat -, aki felmérve a lehetőségeket, mindig helyesen és igazságosan cselekedett.

Mindenesetre, az évfordulós történeti munkák szemléleti jellegű korlátaik, sematizmusuk ellenére elsősorban a

népi-paraszti magatartás történelmi részleteinek és a nemzetközi feltételrendszer igényes felsorolásával gazdagították a korábban meglehetősen adathiányos képet az 1648-54. évi ukrajnai eseményekről.

V. 1954 után

Az 1648-54. évi ukrán mozgalmat feldolgozó történeti munkák historiográfiai áttekintésében kézenfekvő az utolsó fejezetet az 1954-től napjainkig megjelent művek elemzésével zárni.

Ezt a szakaszt a már számunkra jól ismert V.A. Golobuckijnak a zaporozsjei kozákokról írt könyve[1] nyitja meg. Előző műveihez képest most új megközelítésben, a kozákok szemszögéből dolgozta fel az ukrajnai eseményeket, akik részvételének döntő jelentőséget tulajdonít az ukrán mozgalomban. Ezen nézete persze egyben szakítás az 1950-es évek első felében kialakult elméletével, amikor az ukrán felkelést parasztháborúnak állította be. Ez mégis sajátos visszatérést jelent az 1917 előtti felfogásokhoz, megőrizve persze a marxista-sztálini kliséket is.

A Hmelnyickij-vezette felkelés előzményei közül az 1638-48 között eltelt időszakot emeli ki, amelyet bár az "arany nyugalom" korának neveztek a pánok, valójában ekkor feszültek végletekig az ellentétek Ukrajna és Lengyelország viszonyában.

"A kibírhatatlan feudális-földesúri és a nemzeti elnyomás már magának az ukrán népnek a létét fenyegette."[2] - összegzi a szerző az Ukrajna számára elviselhetetlen lengyel fennhatóság negatív hatásait. A XVI. század végi - XVII.

század eleji ukrán felkelések - emeli ki Golobuckij - kozák--paraszt összetételű antifeudális megmozdulások és egyben nemzeti-felszabadító jellegűek voltak, ami lehetővé tette a kozák előkelők és az ukrán kisnemesek részvételét is. Az ukrán néptömegek harca Lengyelország ellen már az 1630-as években az Oroszországhoz való kapcsolásért folytatott küzdelmet is jelentette egyben - mutat rá Golobuckij.

Az 1640-es évek második felében - folytatja a történész -, amikor a szomszédos országok jelentős sikereket értek el a központosításban, illetve az aboszolút monarchiák létrehozásában, az Rzecz Pospolitában a feudális anarchia fenyegető méreteket öltött. Az uralkodó helyzetét - a szerző szerint - a lengyel pánok önállósodási törekvései mellett nehezítette az is, hogy a kozák vezetők között és az ukrán nemességen belül is szakadás következett be. Hmelnyickij azonban - hangsúlyozza Golobuckij - úgy vélte, hogy a kozák hadsereg majd képes lesz felszabadítani az elnyomott urkán népet a lengyel iga alól. Az ő buzdítására Zaporozsjében robbant ki a kozák felkelés, amely a nemzeti-felszabadító háború kezdetét jelentette Golobuckij szerint.

1648 áprilisában a kozákok egyhangúlag megválasztották hetmanuknak Hmelnyickijt, akinek az irányítása alá olyan ütőképes sereg került, amelyről a királyi hetman, N.Potocki így nyilatkozott egyik IV. Ulászlóhoz írt levelében:

"... ne adja Isten, hogy ez a sereg elhagyja Ukrajnát: ez a 3000 hamarosan 300-ezressé tud változni..."[3] - olvashatjuk a műben az idézetet.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

A mozgalom résztvevőit vizsgálva a történész kiemeli, hogy a parasztok és kozákok képviselték a tömegerőt, míg a vezetés a kozák sztarsina és az ukrán kisnemesek kezébe került. A felsorolásból itt is kimaradnak a városok, illetve a városi szegénység.

Hmelnyickij - hangsúlyozza a történész - kezdettől fogva tisztában volt azzal, hogy csak külső erő, szilárd szövetséges/ek/ segítségével lehet biztosítani a felszabadító háború sikerét. Az orosz állam felé közeledésnek évszázados hagyományai voltak - érvel a történész -, de 1648-ban még nem érett meg a helyzet Ukrajna és Oroszország újraegyesítésére. Ezért "kényszerűségből" a Krími Kánsággal próbált meg kapcsolatba lépni a kozák vezető. III. Iszlám-Girej beleegyezését azonban csak egy év múlva sikerült kicsikarni, akinek a döntéséhez - egészíti ki a szerző - a Krímben áldozatokat szedő súlyos éhínség is hozzájárult, ami a kánt a lengyel területek kifosztására késztette.

Az ukrán külpolitika bemutatását a történész azzal folytatja, hogy a kozák hetman a szultánnal is diplomáciai viszonyt alakított ki. Az ukrán-török kapcsolatokat Golobuckij korábbi műveiből már megismertük, nem találunk új elemet ebben az 1957-es könyvében.

Az orosz-ukrán viszonyt tárgyalva Golobuckij azt jegyzi meg elsőként, hogy 1649 januárjában ukrán követ érkezett Moszkvába, akit a cár fogadott. Ez az esemény- hangsúlyozza a szerző - a diplomáciai viszony létrejöttét eredményezte

Oroszország és Ukrajna között. Az ukrán felkelők katonai támogatást kértek Alekszej Mihajlovicstól, de ez - mutat rá helyesen Golobuckij - egy Lengyelország elleni háborút és Svédország beavatkozását váltotta volna ki. Ezenkívűl az sem elhanyagolandó körülmény a történész szerint, hogy az orosz földesurak ellenszenvvel és félelemmel tekintettek az ukrán parasztmozgalomra. Azt végül elérte a hetman, hogy az orosz kormányzattól fegyvereket és lőszert kapott és a cár nem akadályozta meg a doni kozákok részvételét az ukrán felszabadító háborúban. Az orosz-ukrán kapcsolatok 1654-re teljesedtek ki a Perejaszlavi Rada döntése értelmében, mely esemény az egész ukrán nép óhaját fejezte ki - összegzi Golobuckij a Hmelnyickij-mozgalom legfőbb eredményét.

A szerző koncepciója az "ukrán kérdésben" látszólag nem változott az 1950-es években elfogadott hivatalos irányzathoz viszonyítva. Továbbra is az orosz segítséghez, illetve az újraegyesítéshez köti az ukrajnai mozgalom sikeres befejezését. Az 1648-54. évi események jellegét vizsgálva azonban figyelemre méltó, hogy Golobuckij a "nemzeti-felszabadító" jelzőt használja. Ami azért fontos elem, mert a sztálini periódus interpretációjától teljesen eltűnt a "nemzeti" elem, amit a fokozódó paraszti osztályharc helyettesített. Ukrajna harca, mint "nemzeti" jellegű háború - a felerősödő ukrán nemzeti érzelmekre utalhat 1956 után. Figyelmet érdemel a műben az a momentum is, hogy a szerző nem tesz utalást - a 3. és 4. fejezetben többször is hangoztatott - 1648 június

8-i levélre, melyben a hetman a cár fennhatóságát kérte.

Elemzés tárgya kell, hogy legyen a Moszkvában 1958-ban megjelent 10 kötetes Világtörténet 5. kötete - melyet a szerkesztők az Újkor kezdetének szenteltek.[4] E munkát azonban nem a Golobuckij által felvetett "új" irány jellemzi.

A mű VII. fejezetét J.B. Grekov írta meg "Az ukrán nép felszabadító háborúja. Ukrajna újraegyesülése Oroszországgal" címmel.

A szerző a könyv bevezetőjében felvetett gondolatok szellemében kezdi el az ukrajnai események tárgyalását:

"Közép-Kelet-Európában teljes mértékben megőrződött, egyes országokban pedig éppenséggel fokozódott a parasztság legdurvább és legkegyetlenebb feudális-jobbágytartó kizsákmányolása..."[5] - olvashatjuk a könyv elején.

Ukrajna helyzetét a lengyel uralom alatt jellemezve kívánja a történész bemutatni, hogy talán a legsúlyosabbak Lengyelországban voltak a parasztság életkörülményei.

Az ukrán felszabadító harc okait kutatva a földesúri elnyomás mellett kiemeli a szerző a Rzecz Pospolitában eluralkodó feudális anarchiát, a nemzeti és vallási megkülönböztetést. Az utóbbi sérelmeket érzékeltetve, kihangsúlyozza: a katolikus papság a Vatikán jóváhagyásával támogatta és ösztönözte az ukrán és a belorusz nép asszimilálását és katolizálását. Mindezek következtében - írja Grekov - "a lengyel nemesek és mágnások társadalmi és nemzeti-vallási elnyomó politikája határozott ellenállásra talált az ukrán

parasztok, városlakók és kozákok részéről".[6] A XVI. század végétől megerősödő "népfelkelések"- összegzi a korábbi mozgalmak legfőbb eredményét - 1648-ra egy nagyszabású felszabadító háborúba torkollottak a "kiváló államférfi", Bogdan Hmelnyickij vezetésével.

Az ukrán mozgalom - hangsúlyozza a szerző - igen bonyolult külpolitikai viszonyok közepette bontakozott ki, ezért a hetman már a felkelés kirobbantása előtt tudatában volt annak, hogy szövetségesre lesz szükség, amely csak az orosz nép lehet. Azt is fontosnak tartja Grekov megjegyezni, hogy Hmelnyickij már ekkor az újraegyesítést jelölte meg végső célként, Ukrajna felszabadítása mellett. Ezen állítását bizonyítandó, a történész - új elemként - egy 1648 júniusi Korszuny melletti kozák gyűlésre utal, ahol a résztvevők - a hetman kérdésére válaszolva - az újraegyesülés mellett nyilatkoztak.

A mozgalom tömegbázisa - írja Grekov - annyiban különbözött a XVI. század végi - XVII. század eleji ukrán megmozdulásoktól, hogy 1648-ban már csatlakozott a felkelőkhöz a köznemesség - akik gazdasági és politikai pozicióiknak a megszilárdulását remélték - és a pravoszláv papság. A történész utal a vezetők és a tömegbázis közti érdekellentétekre és azok kiéleződésére a háború folyamán, de kijelenti: ezek nem vezettek az Ukrajna felszabadításáért küzdő erők szövetségének felbomlásához.

Az ukrán-orosz kapcsolatokat értékelve, a szerző a már

korábbi művekben is felsorolt okokat említi meg, amelyek megakadályozták Oroszország beavatkozását 1648-ban az ukrán-lengyel viszályba. 1653-ban azonban - olvashatjuk a könyvben - az orosz kormányzat kénytelen volt segítséget nyújtani "testvérének", mert az ukrán nép erőfeszítéseinek végső határához érkezett, ugyanakkor Lengyelország a súlyos vereségei ellenére sem vesztett az erejéből. Az 1653 október 1-i zemszkij szobor elfogadta az ukrán nép "cári védelem alá fogadását", az 1654 január 8-i Perejaszlavi Radán pedig az ukránok az újraegyesítés mellett döntöttek.

"Az ukrán nép csak úgy biztosíthatta további gazdasági és kultúrális fejlődését, ha belép az orosz állam keretei közé, egyesül a nyelvében és kultúrájában rokon orosz néppel..."[7] értékeli az 1654-es esemény jelentőségét Ukrajna szempontjából Grekov, ami számukra a fennmaradás lehetőségét biztosította. A két nép egyesülésének aktualitását az 1950-es években legjobban a következő idézet jellemzi, mely közös jövőjüket vetítette előre a történelemben:

"Ukrajna és Oroszország dolgozó tömegeinek összetartása a közös osztályellenesség elleni küzdelmekben edződött meg..."[8] - olvashatjuk a fejezet végén mintegy összegzésként. Ukrajna csatlakozásával kiszélesedett a szerző szerint az összoroszországi piac, amely - olvashatjuk a bevezetőben - "megerősítette az orosz állam különböző területeinek gazdasági egységét és előmozdította számos nép, elsősorban az orosz, nemzetté válását."[9]

A fenti műben láthatólag továbbra is az 1950-es évek hivatalos összorosz irányvonala érvényesül az "ukrán kérdésben". Új elemként azt lehetne kiemelni, hogy a szerző - tagadva az ukrán nemesi és polgári történetírók koncepcióját - kiemeli, hogy Oroszország nem arra várt, hogy Lengyelország meggyengüljön és egyedül az orosz segítség menthesse meg az ukrán mozgalmat, hiszen - Grekov szerint - Lengyelország a hosszú háború és az orosz-svéd fenyegetés ellenére sem gyengült meg.

A.I. Baranovics 1959-ben megjelent műve[10] a felszabadító háború "előestéjét", illetve előzményeit tárja elénk: /"Ukrajna a XVII. század közepén: a felszabadító háború előestéjén"./

A történészt főképpen az a kérdés foglalkoztatta, hogy az ukrán nép döntő többsége miért törekedett az Oroszországgal történő újraegyesítésre. Mi volt az oka annak, hogy a komoly politikusok közül senki sem egy önálló Ukrajnáért harcolt, amely nem tartozna se Oroszországhoz, se Lengyelországhoz, se Törökországhoz? Ezen kérdésfeltevéseivel a szerző látszólag az ukrán mozgalom célját az Oroszországgal való egyesítésre szűkíti le és kizár minden más megoldást. Valójában persze magával az ukrán függetlenség problémájának a felvetésével a szovjet vezetés egyik legérzékenyebb pontját érintette.

Abból indul ki a történész, hogy Ukrajna lakossága a XVII. század első felében gazdaságilag szoros kapcsolatban

állt a vele szomszédos országokkal, de a kereskedelem fejlődése elsősorban a lengyel és ukrán mágnásokat gazdagította és megerősítette helyüket a nyugat-európai piacon.

Lengyelország uralma - folytatja a szerző - Ukrajna felett vallási tekintetben a római katolikus és az unitus egyház tekintélyének növekedését, a pravoszláv papság, illetve hit üldözését jelentette. Ellentmondásosnak tűnik Baranovics azon nézete, hogy a katolikus hitre áttért és a lengyelek mellett álló ukrán főnemesség továbbra is támogatta a pravoszláv egyházat, mert "ezzel őseik emlékének adták meg a tiszteletet és a prasztsággal folytatott harcukban is a pravoszláv egyházat tartották fő szövetségesüknek".[11] Ugyanakkor - folytatja Baranovics - az "ősi vallásuk" mellett kiálló ukrán kisnemesség, polgárság, kozákság és parasztság a pravoszláv egyházzal[12] az élen a XVI. század végétől kezdve Oroszország felé orientálódott. Ezek a vallási ellentétek adták az egyik alapját az ukrán lakosság összefogásának a lengyelek ellen Baranovics szerint.

A felszabadító mozgalom többségét kitevő parasztság - mutat rá a szerző - minden rendelkezésére álló eszközzel harcolt a feudális kizsákmányolás ellen. Személyi és gazdasági függésük egyre jobban nőtt, ezért tömegesen szöktek el uraiktól a dél-keleti területekre és sokan közülük városokban telepedtek le, még többen kozákok lettek. A lengyel kormányzat - írja Baranovics - úgy reagált a szökésekre és a kisebb felkelésekre, hogy a korábbinál is szigorúbb törvé-

nyekkel védelmezte a földesurak érdekeit.

Az ukrán mozgalom képzett fegyveres erejét - hangsúlyozza a történész - a kozákság adta, akik nehéz harcok árán kivívott jogaik és kiváltságaik védelméért léptek fel.

A városok ukrán lakossága - emeli ki a történész - a gazdasági érvényesülésért és az önkormányzati jogért fogott fegyvert a lengyelek ellen. A nagyobb városokban ún. "vallásos társulatokat" hoztak létre, melyek az ukrán kultúrát voltak hivatottak felvirágoztatni: iskolákat szerveztek a polgárság gyerekei számára és könyvekkel látták el a vidéki lakosságot is. Ezenkívül azt is megjegyzi Baranovics, hogy a városlakók a hadviselésben is jártasak voltak: fegyverrel rendelkeztek, sőt gyakran még kötelezővé tették a fegyvertartást, hogy szükség esetén meg tudják városukat védeni. Az ukrán polgárság - a szerző szerint - tisztában volt azzal, hogy az Oroszországhoz tartozás jelentősen megerősítené és kibővítené gazdasági kapcsolataikat.

Összegzésként a történész felvázolja, hogy az 1648-54. évi ukrán felszabadító háború élén a kozákok álltak, a polgárság fegyverrel és lőszerrel látta el a hadsereget és városaik jól megerősített pontokként szolgáltak, a parasztok pedig a tömegerőt képviselték.

A mű elején feltett kérdésre - hogy miért nem merült fel Ukrajna önállóságának lehetősége - nem kapunk választ Baranovicstól.

Az 1648-54. évi ukrán háború előzményei között

Baranovics - a IV. fejezetben megemlített történészektől eltérően - ismét előtérbe állítja a vallási ellentéteket, melyek szerinte összefogták az ukrán népet a közös harcra. A tömegbázishoz sorolja a városok ukrán lakosságát is, akiknek többsége - főleg gazdasági okok miatt - a mozgalom mellé állt. Az 194⁰-50-es évek történeti műveire jellemző lengyel-ellenesség és az osztályharc meghatározó szerepének kiemelése Baranovicsnál már háttérbe szorul.

1960-ban adtak ki Moszkvában egy tankönyvet, mely alapján az SZKP "Legfelsőbb pártiskolájának" hallgatói tanulmányozták Szovjetunió történelmét.[13] A kötet főszerkesztőiként V.V. Mavrogyint, G.V. Kuzmint és I.F. Kondrasevet jelölték meg a mű elején, de arra nem találunk utalást, hogy az ukrán történeti fejezetet ki írta meg.

Az 1648-54. évi ukrán mozgalmat tárgyaló fejezetnek már a címe is magába foglalja a kiváltó okokat /földesúri és nemzetiségi elnyomás/ és a fő célkitűzést /újraegyesülés Oroszországgal/.

A felkelés előfeltételei között említi/k/ meg a szerző/k/ az 1590-es évektől egyre gyakoribbá váló kozák és parasztfelkelések során kialakult orosz-ukrán gazdasági kapcsolatok kiszélesedését a XVII. század közepére. Ezenkívül az ukrán és orosz nép kultúrája is egyre nagyobb hatással volt egymásra, aminek alapjául - olvashatjuk a könyvben - a két nép rokon származása szolgált. Összefűzte őket a közös ellenfelekkel - törökök, tatárok, lengyel pánok - szem-

beni állandó harc is és megerősítette a köztük lévő viszonyt a lengyel iga elől menekülő ukrán parasztok és városlakók áttelepülése az orosz területekre.

Az 1648-ban kirobbant felkelés - hangsúlyozza a mű - "grandiózus lendületével és a feudális, illetve nemzetiségi-vallási alárendeltség elleni küzdelem élességével"[14] kiemelkedett a korábbi lengyel-ellenes megmozdulásokhoz képest.

Az ukrán háborút - teszi/k/ hozzá a szerző/k/ - éles osztályharc is jellemezte: a meghatározó tömegerőt képviselő parasztsággal, városi szegénységgel és a "közkozákokkal" szemben ellentétes érdekeik alakultak ki a kozák elitnek és a kisnemességnek. Hmelnyickij legfőbb érdemének éppen ezért azt tartja a tankönyv, hogy közös célt talált - amely egységfrontba fűzte a felkelőket - az Oroszországgal való újraegyesítést.

Az 1654-es eseményt a könyv kiemelkedő jelentőségű történelmi fordulópontnak tartja, mert 1. Ukrajnát többé nem fenyegette a lengyel és török agresszió, 2. az ukrán nép előtt megnyílt az út a gazdasági és kultúrális fejlődés felé, 3. az ukrán és orosz nép "harci szövetsége" megerősítette a jobbágyság eltörléséért vívott küzdelmet, 4. Oroszország területileg megnőtt és politikailag megerősödött.

A könyv azonkívül, hogy szűkszavúan ír az ukrán mozgalomról, "szegényes" és csak az 1950-es években megjelent szakirodalmat használt fel. Figyelmét túlzottan a felkelők

táborán belül kialakult "osztályharcra" és az ukrán-orosz viszony alakulására fordította, nem pedig a háború jellegének tanulmányozására.

V.A. Golobuckij 1962-ben megjelent új műve - "Az 1648-54. évi felszabadító háború diplomáciatörténete"[15] - az addigi legrendszerezettebb és tudományos szempontból a leggazdagabb, de szemléletileg ismét a sematizmus irányába mozgó feldolgozását adja az 1648-54. évi ukrán mozgalomnak.

Nem egyszerűen az ukrajnai eseményeket vizsgálja, hanem bemutatja azok nemzetközi hátterét is: már a könyve elején utal - a gazdasági átalakulások mellett - azokra a társadalmi változásokra, amelyek nagy hatással bírtak egész Európára. "Az új társadalmi jelenségek komoly változásokhoz vezettek a politikai élet szférájában is: a korábbi feudális széttagoltság leküzdéséhez és a központosított államok kialakításához, részben az abszolút monarchiák formájában."[16] - ez jelentette Golobuckij szerint a fejlődés útját, mert erős központi hatalom és a feudális anarchia megszüntetése nélkül egyetlen állam sem lehet képes függetlenségének megőrzésére. Ezzel a kijelentésével a szerző Lengyelország fejlődésképtelenségére utal és arra, hogy "nemesi köztársaságával" eleve pusztulásra volt ítélve. Nem hagyja figyelmen kívül a történész azt sem, hogy az 1640-es években egész Európában forradalmak söpörtek végig, amelyek szerinte ösztönzést adtak az ukrán mozgalom kibontakozásához, a Lengyelország elleni fellépéshez. A harmincéves háborút lezáró wesztfáliai

béke - mutat rá a szerző - átalakította Európa addigi képét, a Habsburg-koalíció veresége előremutató következményekkel járt: meggyengült a katolikus reakció és a nyugat-európai feudális-földesúri rend bomlásnak indult.[17] Ugyanakkor Kelet-Európában a feudális reakció fokozódása figyelhető meg az 1640-es évek végén.

Az ukrán felszabadító háború okai között elsőként a feudális-földesúri kizsákmányolást említi a szerző, amely az ukrán lakosság tömegeit sújtotta az 1569-es lublini unió óta. Ezeket a sérelmeket mélyítette el a nemzetiségi és vallási megkülönböztetés. A lengyelesítés politikáját folytatva - emeli ki Golobuckij - a lengyel kormányzat kiszorította az ukrán nyelv használatát, durván megsértették a helyi szokásokat, az ukrán kultúra megsemmisítésére törekedtek. A XVII. századra Ukrajna - a történész megítélése alapján - Lengyelországtól függő "gyarmati állapotba" süllyedt.

"A súlyos sokoldalú elnyomás, amelynek az ukrán nép alá volt vetve, feltartóztatta gazdasági, politikai és kultúrális fejlődését. Ilyen körülmények között az ukrán nép felszabadító háborúja az idegen iga alóli felszabadulásért, történelmi szükségszerűséggé vált."[18] - összegzi Ukrajna helyzetét és a felkelés elkerülhetetlen voltát a könyv. Meglepő ez a kommentár, mert az 1953 előtti igen merev sztálini interpretáció feléledésére utal, ami éppen Golobuckijnál meglehetősen váratlan fordulat.

Erre a negatív fordulatra utal a felszabadító háborúban

résztvevő rétegek elemzése is, akik közül Golobuckij elsőként ismét a földjétől megfosztott és röghözkötött parasztságot s nem a kozákokat említi. Velük kapcsolatban ír csak a kozákokról, akiknek többsége - emeli ki - valamikor szintén földesúri függésben élő jobbágy volt, de elmenekültek a feudális szolgáltatások elől és kozákokká váltak. Golobuckij kihangsúlyozza, hogy a gazdagabb és a szegényebb kozákok között éles társadalmi és gazdasági különbségek élezték ki a viszonyt. A lengyel kormányzat igyekezett ezt kihasználni, az előkelő kozák vezetőket a maga oldalára állítani.

Lengyelország politikai berendezkedése fékezte a városok gazdasági-társadalmi fejlődését, az ipart és a kereskedelmet - folytatja Golobuckij. A nemesség megakadályozta a városok feudális függés alóli szabadulását, ezért a XVII.század elején a többségük még mindig földesúri magántulajdonban volt. A városi képviselők nem vehettek részt a szejmen, így érdekeiket törvényes úton nem tudták megvédeni.

A fentiekben - a szerző által - felsorolt rétegek érdekeltek voltak - nem egy független állam kialakításában, hanem - Ukrajna Oroszországhoz csatolásában, mert - a történész szerint - csak ebben látták reményeik valóra válását. E kommentár ugyancsak a szellemi megmerevedés jele lehet számunkra. A jobbágyság helyzete könnyítését, az oroszországi kozák területeken kialakult életformát várt az orosz uralkodótól. A kozák tömegek az 1638-ban elveszített privilégiumok visszaszerzését remélték Oroszországtól. Az ukrán városok

az újraegyesítésben gazdasági fellendülésüket remélték és a lengyel nemesség korlátozó intézkedései alóli megszabadulásban bíztak. A kozák előkelők és az ukrán kisnemesség az Oroszországon belüli politikai autonómiára vágyott, amelyben a vezető szerepet játszaná. Utolsóként a pravoszláv papságot említi meg Golobuckij, amely üldözött helyzetéből ismét az uralkodó osztályba akart bekerülni. Nem különíti el a felsőpapságot, amely a breszti vallási unió idején kiegyezett a katolikus egyházzal és az ebbe beletörődni soha nem hajlandó alsópapságot. Mindebből azt az ismerős következtetést vonja le történész, hogy az ukrán mozgalom össznépi jellegűnek tekinthető, de sok mindenben különböztek a résztvevők érdekei. Míg a parasztság, a szegény kozákok és a városok alsóbb rétegei a feudális rend teljes eltörléséért harcoltak, addig a nemesség, a kozák elit és a főpapság a néptömegek fékentartására törekedtek és a lengyel uralkodó osztály helyét kívánták elfoglalni. Ezek az ellentétek - mutat rá Golobuckij - főleg a zborovi és a belaja cerkovi egyezmény után mutatkoztak meg, mert az alsóbb néprétegek nem fogadták el a lengyelekkel való megegyezést és a helyzetük továbbra is elviselhetetlen maradt. Az ellentétek mérséklése érdekében - írja a szerző - a felszabadító háború vezetősége tudatosan törekedett a lajstromozott kozákok számának növelésére, de ezzel sem tudták megoldani a parasztság problémáját, mert tömegesen maradtak földesúri függésben. Hmelnyickij próbálkozott a jobbágyság helyzetének javításával, sőt egyes pa-

raszti származású főtisztek - M. Krivonosz, M.Nyebaba, D. Nyecsaj - a röghözkötés eltörléséért is felléptek. Ugyanakkor - folytatja a történész - az előkelőbb származásúak kényszerítani akarták a parasztságot, hogy térjenek vissza uraikhoz. Igy nemcsak a felkelés vezetői és tömegbázisa, hanem a vezetőségen belül is ellenséges viszony alakult ki, amely ártott a mozgalom ügyének a szerző szerint. 1649 végén - 1650 első felében - mutat rá Golobuckij - Ukrajna-szerte parasztlázadások robbantak ki, amelyek már nemcsak az ukrán és lengyel mágnások, hanem személyesen Hmelnyickij ellen is irányultak.

Az ukrán felszabadító háború legfőbb szövetségeseként Golobuckij szerint is Oroszország jöhetett számításba. A hetman azonban - hangsúlyozza a szerző - felmérte hogy a cár 1648-ban még nem tud segíteni az ukrán mozgalomnak, ezért a krími kánhoz küldöttséget indított a lengyel király ellenséges terveit bizonyító levéllel. Iszlám-Girej hajlott az ukrán felkelők támogatására, mert a velük való szövetségtől saját helyzetének megerősítését remélte: a közös győzelem gyengíthette volna az Oszmán Birodalomtól való függését is - mutat rá a történész.

Az ukrán szabadságharc idején - folytatja Golobuckij - közeledés kezdődött meg Ukrajna és az Oszmán Birodalom között is, amely a XVII. század közepére jelentősen meggyengült XVI. századi fénykorához képest. Hmelnyickijnek tudomása volt a gyakori konstantinápolyi palotaforradalmakról

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

és a török-velencei háborúról, valamint az egyre feszültebbé váló lengyel-török viszonyról is, írja a történész. 1648 őszén diplomáciai kapcsolatok indultak meg az Oszmán Birodalom és Ukrajna között. A szultán engedékenysége - a szerző szerint - azzal magyarázható, hogy meg akarta akadályozni Ukrajna szövetségét a törökellenes koalícióval.

Az ukrán felszabadító mozgalom - hangsúlyozza a könyv - legjelentősebb szövetségese és támogatója a cári Oroszország volt, amely a XVII. században Kelet-Európa "legjelentősebb - lényegében egyetlen - központosított állama volt".[19] A XVI. század végétől egyre gyakoribb közös doni és zaporozsjei tatár-ellenes kozák-hadjáratok mellett a történész kiemeli, hogy az 1630-as évektől hirtelen megnőtt az ukrán áttelepülők száma az orosz határvidékekre, mert a déli határai megerősítésében és benépesítésében érdekelt orosz kormányzat a jövevényeknek védelmet biztosított és anyagi segítséget nyújtott.

Az 1648-54-es szabadságharc folyamán - érvel Golobuckij - Hmelnyickij mindvégig az orosz segítségtől várta az ukrán mozgalom sikeres befejezését. Rámutat azonban arra, hogy Oroszország az 1640-es évek végén be volt szorítva a határai közé: a Vatikán által pénzelt Rzecz Pospolita elállta az orosz állam útját a Balti- és a Fekete-tenger felé, északról pedig Svédország agressziója fenyegette, míg a legnagyobb veszéllyel délről, az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság felől kellett számolnia. Ezt az ellenséges viszonyt a szomszé-

dos államokkal tovább élezte volna Golobuckij szerint, ha beleavatkozik az orosz kormányzat az ukrán-lengyel viszályba. Ettől függetlenül - emeli ki a szerző - a cár figyelemmel kísérte az ukrajnai eseményeket és tudomást szerzett a mozgalom feudalizmus-ellenes jellegéről is, ami csökkentette a közeledését a felkelők felé. A határmenti orosz vajdák ugyanis nem titkolták el az orosz kormányzat előtt, hogy félnek az ukrán lázadóktól, akik élvezték az orosz parasztok és városlakók rokonszenvét és támogatását. Az orosz uralkodónak ezt "vegyes" érzését - érvel a szerző - az a hír sem ellensúlyozta, hogy az ukránok egyik fő jelszava a pravoszláv vallás védelme volt. Az orosz hatóságok - olvashatjuk a műben - mindent megtettek annak érdekében, hogy megszakítsák az ukrán felkelők és az orosz lakosság közti kapcsolatokat és közömbösítsék az ukrán mozgalom "antifeudális" hatását az orosz alattvalókra. Ezek a fentebb felsorolt körülmények késztették - Golobuckij szerint - Alekszej Mihajlovicsot arra, hogy visszautasítsa Hmelnyickij kérelmét, bár az újraegyesítésben Oroszország nem volt kevésbé érdekelt, mint Ukrajna. Az orosz-ukrán kapcsolatok 1649 közepére váltak intenzívebbé a szerző szerint, amikorra Oroszország helyzete ismét megszilárdult és Moszkvában keresni kezdték a megoldást arra, hogyan lehetne megvalósítani az újraegyesítést, lehetőleg nehézségek nélkül. Az egyik lehetséges út - mutat rá a történész - a cár lengyel királlyá választása lehetett, mert így elkerülték volna a Lengyelország elleni háborút.

Ez a terv azonban nem sikerült, mert János Kázmér került a lengyel trónra. Ezért a második változat szerint - írja Golobuckij - Alekszej Mihajlovics akkor lett volna hajlandó Ukrajna orosz fennhatóság alá vételére, ha az ukránok saját erejükből képesek elszakadni a Rzecz Pospolitától, bár Moszkvában tisztában voltak ennek írrealitásával.

Golobuckij azt is hangsúlyozza, hogy az "orosz segítséget" kétféleképpen lehet értelmezni: egyrészt a cári kormányzat támogatását jelenti, amely mindig az orosz uralkodó osztály érdekei szerint cselekedett. Tőlük el kell különíteni szerinte a földesurak ellen lázadó orosz parasztok és városlakók segítségét, akik mint testvérűket támogatták az ukránokat. Az orosz hatóságok - mutat rá a könyv - gyakran hiába szigorították meg a határok őrzését, mert tömegesen szöktek át az orosz parasztok, doni kozákok és városlakók Ukrajnába, hogy Hmelnyickij seregébe álljanak. Mindezek ellenére a szerző így zárja az egyik fejezetet:

"A sokoldalú gazdasági, katonai és diplomáciai segítség, amelyet Oroszország nyújtott Ukrajnának, hozzájárult az ukrán nép szabadságharcának sikeres továbbfejlődéséhez és kiemelkedő sikereihez."[20]

1649 végére - folytatja Golobuckij - a cár változtatott a korábbi álláspontján: beleegyezését adta, hogy ukrán menekülők telepedjenek le az orosz határvidékeken. 1649 novemberében G. Nyeronov cári követ érkezett Csigirinbe a hetmanhoz, akit a hetman szívélyesen fogadott és kifejtette

előtte, hogy Oroszország és Ukrajna egyesülése több szempontból is előnyökkel járna: 1. elérhető lenne a Krími Kánság Oroszországhoz csatolása is, Törökország meggyengülése és az ukrán-tatár szövetség következtében, 2. az újraegyesítéssel a cár döntő lökést adna a török fennhatóság alatti balkáni szláv népek szabadságharcához, 3. az Oroszországgal szomszédos "muzulmán" államok előbb-utóbb elismernék maguk fölött a cár uralmát. 1650-től a cár diplomáciai nyomást gyakorolt a lengyel uralkodóra, de Alekszej Mihajlovics a tényleges fegyveres beavatkozáshoz csak 1653 végére érezte alkalmasnak az időpontot és a zemszkij szobor - a cár kezdeményezése alapján - elfogadta az ukránok kérelmét az újraegyesítésről és a Lengyelország elleni háború megindítását.

Az 1654 január 8-i Perejaszlavi Radán - írja Golobuckij - az ukrán nép a lengyel király, a török szultán, a krími kán és az orosz cár közül az utóbbit választotta urának és ezzel döntött az újraegyesítés mellett. A cár - összegzi a felszabadító háború eredményét Golobuckij - Oroszországon belül <u>politikai autonómiát</u> biztosított Ukrajnának, de az ezzel járó előnyöket és kiváltságokat csak a kozák előkelők és az ukrán nemesség élvezték. Az ukrán szabadságmozgalom tömegbázisát kitevő parasztság csalódott reményeiben, mert az önkényuralmi kormányzat, amely a feudális uralkodó osztály érdekeit védelmezte, nem készült felszabadítani az ukrán parasztságot a földesurak hatalma alól és megszüntetni

az örökös jobbágyságot Ukrajnában, hanem ellenkezőleg, ezt a berendezkedést igyekezett megszilárdítani."[21] Ezzel a megállapításával Golobuckij azt akarja sugallni, hogy ez a jelentős esemény nem jelentett minden szempontból előnyöket Ukrajna egész lakossága számára.

Az 1957-es művétől eltérően - a régi klisék feléledésére utalva - ismét helyet kap Golobuckijnál a lengyel-ellenesség, a pánok "gyarmatpolitikájának" a kihangsúlyozása és a parasztság aktív és döntő szerepének a hangoztatása.

Az orosz-ukrán kapcsolatok elemzésében a szerző kiemeli, hogy Oroszország sokáig tartózkodott az ukránoknak segítséget nyújtani és az újraegyesítést is ahhoz a feltételhez kötötte, hogy Ukrajna egyedül vívja ki először a függetlenségét és csak azután csatlakozzon Oroszországhoz. Ezzel az érvelésével Golobuckij azt a látszatot próbálja elvetni, hogy az orosz kormányzat ráerőltette volna Ukrajnára az újraegyesítést, illetve ehhez kötötte volna a támogatását.

Az 1966-ban megjelent és többszöri kiadást megért kétkötetes "Szovjetunió története"[22] a pedagógiai főiskolák számára készült, meglehetősen összorosz szemléletű.

A könyvben az 1648-54. évi ukrán mozgalmat népi-felszabadító háborúnak nevezik, amely folyamán az ukrán nép megvalósította évszázados álmát az Oroszországgal való újraegyesítésről.

A szerző - akinek a nevére nem találunk pontos utalást - részletesen tárgyalja Hmelnyickij életét és tevékeny-

ségét. Kiemeli, hogy már az 1630-as években is résztvett a lengyel pánok elleni kozák felkelésekben. Rendkívül fontos tényezőnek tartja, hogy a későbbi hetman az 1640-es évek elején két évig Franciaországban szolgált a lengyel király megbízásából. Ennek köszönhető szerinte, hogy a későbbiekben Hmelnyickij kiválóan kiismerte magát a nemzetközi viszonyokban. Hazatérése után döbbent rá - olvashatjuk a tankönyvben - az ukrán nép "leigázott" helyzetére és ezután egész életét Ukrajna felszabadításának és az Oroszországgal való újraegyesítésnek szentelte.

A mozgalom tömegbázisának és vezetőségének viszonyáról a szerző is hasonlóan vélekedik, mint az 1960-as tankönyv. Attól eltérően azonban új elemként jelenik meg, hogy utalást találunk egy 1648 június eleji össznépi radára, melyen döntést hoztak a Lengyelországgal való kapcsolatok megszakításáról és az Oroszországhoz történő csatlakozásról. Ezután küldte el - folytatja a szerző - Hmelnyickij levelét a cárhoz, akitől Ukrajna orosz oltalom alá vételét kérte és ettől kezdve állandó kapcsolatot tartott fenn Moszkvával. A zemszkij szobor - "tekintettel Ukrajna többszöri kérelmére és figyelembe véve az ukrán nép fennmaradását a lengyel és török hódítók felől fenyegető veszélyre"[23] - beleegyezését adta Ukrajna cári fennhatóság alá fogadására, írja Golobuckij.

Oroszország és Ukrajna újraegyesülését azonban a könyv nem egyértelműen pozitívumként értékeli az ukrán nép szempontjából. Rámutat arra, hogy a cár megerősítette a felszabadító háborúban résztvevő ukrán földbirtokosok jogait és

tulajdonát, ezáltal Ukrajnában az örökös jobbágyság megszilárdulásához járult hozzá. Ezzel ellentétben kiemeli az 1654-es esemény nemzetközi jelentőségét: Oroszország olyan nagyhatalommá vált, mellyel már számolniuk kellett a szomszédos uralkodóknak.

Az 1648-54. évi ukrán-lengyel háborút lezáró Ukrajna és Oroszország újraegyesülésének 325. évfordulóját újabb tanulmányok publikálásával "ünnepelték meg" a történészek.

Az "Isztorija SZSZSZR" c. történelmi szakfolyóirat V.Sz. Sztyepankov[24] cikkét közölte e "jeles esemény" alkalmából. A történész kutatási témaként a hetmani adminisztratív szervezet szociálpolitikáját választotta az ukrán nép szabadságharcának évei folyamán, valamint a parasztság és a szegényebb kozákok viszonyát az irányító apparátushoz.

Már az első sorokban utal arra a szerző, hogy a szovjet történettudomány főleg az ukrán felszabadító háború eseményeire fordított nagy figyelmet, míg a felkelők közti osztályharcot csak felületesen vizsgálták meg. Ugyanez mondható el szerinte a "forradalom előtti"[25] történeti munkák témaválasztásával kapcsolatban is. Azaz, Sztyepankovot az "osztályharc éleződése" érdekelte, ugyanakkor egy új aspektusból: a vezető és a néptömegek konfliktusa vonatkozásában, ami korábban - Sztálin idején - tabunak számított.

A továbbiakban Sztyepankov két szempont alapján folytatja a munkáját: 1. figyelemmel kíséri a hetmani politika beállítottságát a parasztkérdésben és annak változását a fel-

szabadító háború eredményeitől függően, 2. bemutatja a parasztság és a kozák tömegek harcát a hetmani adminisztráció szociálpolitikája ellen.

Az ukrán mozgalomban - emeli ki a szerző - "létrejött a különböző osztályok, rétegek, társadalmi csoportok szövetsége, amelyben a vezető szerepet a parasztok és a kozákok játszották, akik harcot folytatva Ukrajna és Oroszország újraegyesítéséért, a saját pozícióikból indultak ki és a saját érdekeiket védték".[26] A szerző ezen kijelentéséből világossá válik - amit már eddig is tudtunk -, hogy Ukrajna szinte teljes lakosságának "egységfrontba" való tömörülése nem jelentett teljes érdekazonosságot. Források alapján kimutatható - Sztyepankov szerint, amelyeket azonban nem nevez meg -, hogy a parasztság legfőbb célja a nemesi rend teljes megsemmisítése volt. Mindig ellenségesen viszonyultak a lengyelekkel folytatott tárgyalásokhoz, mert megértették: bármilyen egyezség a régi földesurak hatalmának visszaállítását jelentené.

"De a konkrét történelmi helyzetben a XVII. század közepén, amikor a feudalizmus még nem merítette ki a lehetőségeit, a földesúri tulajdon likvidálása és a paraszti használatba való átmenete a legjobb esetben is csak a földesúri tulajdon állami tulajdonná átalakulását eredményezte volna."[27] - hangsúlyozza a szerző. Ezért a parasztok legfőbb vágya szerintea kozákság közé kerülés volt. A háború alatt a jobbágyok és a hetmani kormányzat viszonyának jellege -

mutat rá a történész - attól függött, hogy az utóbbi menynyire volt hajlandó elismerni a parasztok kozákká válását és Hmelnyickij megpróbálkozott-e visszaállítani a lengyel és az ukrán mágnások hatalmát felettük.

1649 augusztusáig - írja Sztyepankov - a hetmani hivatal és a mozgalom tömegbázisa között még nem került sor összeütközésre, azonban a zborovi békeszerződés után a néptömegek tovább harcoltak, de most már saját vezetőik ellen is. Hmelnyickij engedelmességre szólító kiáltványai nem hatottak a lázadókra a szerző szerint, mert a hetman láthatólag minden intézkedésével a kozák elit privilegizált helyzetét igyekezett megerősíteni. A történész azt is kiemeli, hogy Hmelnyickij egyáltalán nem volt érdekelt abban, hogy a lengyel urak visszatérjenek földjeikre, mert ezzel aláásták volna a "hetmanátus" hatalmát és tekintélyét. Igy nem lehet figyelmen kívül hagyni - a szerző szerint -, hogy a kozák vezető - bár több felhívást adott ki a lázadóknak, akik közül néhányat ki is végeztetett - tartózkodott a tömeges megtorlásoktól.

Az 1651-es beresztyecskoi vereség után - olvashatjuk a cikkben - a kozák vezetőség a korábbiaknál is jobban törekedett a Lengyelországgal való megegyezésre, amit a belaja cerkovi egyezmény megkötése is jelzett. Erre a hírre ismét az elégedetlenség hulláma öntötte el Ukrajnát, sőt most már egy kozák ezred is fellázadt,[28] emeli ki Sztyepankov.

Az 1652-es batogi győzelem után - írja a tanulmány - Hmelnyickij változtatott a politikáján: megnövelte a kozák

jegyzéket és tovább nem kötelezte a parasztságot a feudális szolgáltatások teljesítésére és korábbi uraiknak való engedelmességre. A hetman elismerte jogukat a földbirtoklásra, telkük szabad örökítésére és a jelentkezőket bevette a kozák jegyzékbe.

"Az ukrán parasztság mégsem lett szabad. A földesúri alávetettségből a parasztok jelentős része lényegében függő helyzetű állami alattvaló lett."[29] - összegzi Sztyepankov a parasztság hősies harcának "féleredményét".

Ebben a tanulmányban kezd legelőször kibontakozni az ukrán mozgalom valóságos folyamata: a Lengyelországtól való elszakadásért küzdő szabadságharcon belül kialakult egy széleskörű parasztmozgalom, amely irreális célkitűzéseivel a feudális rend megszüntetéséért, átmenetileg megakadályozta a felszabadító háború sikeres befejezését. A Rzecz Pospolitától való függetlenedés jóval inkább a nemességnek és a kozák elitnek állt érdekében. Az orosz uralkodó osztályba beintegrálódva a korábbinál jelentősebb politikai jogokat és privilégiumokat kívántak elérni, míg a parasztság továbbra is a földesúri joghatóság alatt maradt az orosz kötelékben is. Megjegyzést érdemel az is, hogy a Hmelnyickijről alkotott kép is árnyaltabbá vált.

Az 1979-es évfordulóra a "Voproszü Isztoriji" c. szaklap is megemlékezett Ukrajna és Oroszország újraegyesüléséről tanulmány közlésével.

I.G. Rozner[30] az ukrán felszabadító háború és Oroszor-

ság viszonyát elemezte, de a korábbi művekhez hasonló megvilágításban. A történész azokat - a szerinte addig kevésbé tanulmányozott - kérdéseket vizsgálta, amelyek az Oroszország által Ukrajnának nyújtott diplomáciai, politikai, gazdasági és katonai segítséget érintik. E megfontolás persze meglehetősen hamis, hiszen jobbára eddig is ez a motívum dominált a felkelésről szóló irodalomban.

"Hmelnyickij tökéletesen megértette, hogy Európa egyik leghatalmasabb államának, Oroszországnak a segítsége nélkül Ukrajna nem tud felszabadulni a lengyel iga alól."[31] - jellemzi Rozner a hetman Oroszországgal kapcsolatos elképzelését. Moszkvában azonban - hangsúlyozza a történész - nem alakult ki pontos kép arról, hogy valójában mi történik Ukrajnában: olyan hírek érkeztek az orosz fővárosba, hogy a mozgalomban a parasztságon kívül kozákok, városok és kisnemesek is résztvesznek, valamint a küzdelem nemcsak a földesúri önkény, hanem a nemzetiségi-vallási megkülönböztetés ellen is irányul egyidőben az Oroszországgal való újraegyesítésért.

A legjelentősebb támogatást - mutat rá Rozner - az ukrán felkelőknek az jelentette, hogy a cár diplomáciai viszonyt kezdett velük, vagyis Moszkvában hivatalosan elismerték Ukrajnát, mint "önálló politikai erőt". Ez a "diplomáciai segítség" az orosz kormányzat részéről nemcsak politikai, hanem hadi jelentőséggel is bírt a szerző szerint, mert elmélyítette az ellentéteket a lengyel uralkodó osztályon belül, illetve a király és a pánok között. A tatárok árulása

miatt bekövetkezett sikertelen ütközetek után - írja Rozner - a cár úgy mentette meg az ukrán mozgalmat, hogy diplomáciai nyomást gyakorolt Lengyelországra: azzal fenyegette meg a lengyel kormányt, hogy nem erősíti meg a poljanovói "örökbékét".

Második helyen az Ukrajnának nyújtott orosz gazdasági segítséget emeli ki a történész: az orosz kormányzat a felszabadító háború kezdetétől fogva engedélyt adott "mindenféle áru" korlátlan és vámmentes kiszállítására Ukrajnába, ugyanakkor a Lengyelországba irányuló élelmiszerkereskedelmet megtiltotta.

Fontos támogatást jelentett - folytatja a szerző - az ukrán mozgalom számára, hogy Oroszország megnyitotta határait az ukrán menekültek előtt, akik átmenetileg vagy véglegesen le kívántak települni a határmenti orosz területeken. Az orosz kormányzat biztosította az áttelepülők anyagi szükségleteit: földdel látta el őket és "illetményt" kaptak a határ védelme fejében. Oroszországnak ez a politikája - érvel Rozner - jelentős gazdasági és politikai következményekkel járt Ukrajnára nézve: egyrészt a felkelők mindig számíthattak arra, hogy szükség esetén van hová visszavonulniuk, másrészt az orosz területekre kivándorlók - feltéve ha kozákok voltak - megőrizték a korábban kivívott személyes szabadságukat.

A felszabadító háború sikerét - hangsúlyozza Rozner - a "közvetlen és egyenes" orosz katonai segítség mozdította elő: a felkelő sereget szinte teljes egészében Moszkva látta el fegyverekkel és lőszerrel, az orosz kormányzat jelen-

tős katonai erőket vont össze a lengyel határvonal mentén 1648-54 között, ami mirálisan is hatott a lengyel seregre. Az ukrán mozgalomban - érvel a szerző - tömegesen vettek részt orosz parasztok és doni kozákok /az előbbiek illegálisan, az utóbbiak a cár engedélyével/.

Utolsóként említi meg Rozner azt a morális támaszt, amelyet Oroszország nyújtott a felkelők számára "a legnehezebb pillanatokban". Így Például az ukrán győzelmek hírét megelégedettséggel és lelkesen fogadták szerinte az orosz területeken, míg a sikertelenütközetek "fájdalommal és bosszúsággal" töltötték el az orosz lakosságot.

Azt a következtetést vonja le a szerző, hogy a fentebb említett orosz segítségnyújtás különböző formái kölcsönösen kiegészítették egymást, de mégsem játszottak azonos jelentőségű szerepet az ukrán szabadságharc egyes szakaszaiban. Kezdetben a legfontosabbnak az Ukrajnának nyújtott diplomáciai támogatás számított, majd a későbbiekben egyre fokozottabban érvényesült a politikai, gazdasági és katonai segítség.

"Mindebből arra lehet következtetni, hogy a cári kormányzat - amely a bojárok és a középnemesség érdekeit védelmezte - ugyanúgy Hmelnyickij és környezetének politikája - amely a kozák elit és az ukrán kisnemesség reményeit tükrözte - rendi-korlátozott jellegű volt."[32] - jegyzi meg a tanulmány végén Rozner.

A meglehetősen tendenciózus tanulmány végén már csak az a - korábban is felvetődött szovjet vélemény - hiányzik,

hogy az orosz támogatás lehetősége nélkül még a felkelés kirobbantásának a gondolata sem vetődött volna fel az ukrán nép fejében. A felszabadító háború folyamán pedig megbénult volna az ukrán sereg a "sokoldalú" orosz segítség hiányában. Nyilvánvaló, hogy az ilyen orosz-szovjet felfogás a mozgalom egészének jelentőségét csökkentette.

Az 1648-54. évi ukrán mozgalmat feldolgozó művek közül utolsóként az 1983-as kiadású, Kijevben megjelent 10 kötetes Ukrajna-történetet[33] vizsgáljuk meg. Ebben a műben az újdonság, hogy már nem hangsúlyozzák ki - a Hmelnyickij-felkelést tárgyaló fejezetben -, hogy a Lengyelországtól való elszakadás egyben az orosz néppel történő újraegyesítés megvalósítását is jelentette. Mindazonáltal, tendenciózus jellege, sematizmusa és "összorosz" szellemeie műnek is igen erős.

A kiváltó okokat vizsgálva, a szerzők - L.V. Olijnyik, V.A. Szmolij, E.J. Sztecjuk - az 1638-as törvényt emelik ki első helyen, amely elsősorban a kozákok ellen irányult. Ezután lényeges tényezőkként említik meg az "alsóbb néprétegek" - parasztok kozákok városi szegénység - szociális elnyomását és nemzetiségi megkülönböztetését. Az ukrán nép vallási sérelmeit az utolsó helyre sorolják, kihangsúlyozva a lengyel katolikus egyház és a jezsuiták együttműködését a pravoszláv egyház zaklatásában. Ukrajna helyzetét jellemezve, a következőképpen mutatja be könyv a lengyelek "gyarmatpolitikáját":

"A lengyel pánok a Vatikán segítségével... az ukránok

erőszakos lengyelesítésének politikáját folytatták, meggyalázták az ukrán nyelvet és kultúrát, megkísérelték az ukrán népet szellemileg rabságba dönteni és elszakítani őket az orosz néptől."[34]

Mind a kiváltó tényezőket, mind a lengyelellenesség előtérbe állítását tekintve az 1950-es évek politikai irányvonalát látjuk tehát folytatódni. A vezetők és a tömegbázis közötti viszony alakulásáról nem kapunk újabb és eltérő információkat a szovjet korszakban kiadott művek álláspontjához képest.

A mozgalom szövetségesei között említik meg a történészek Törökországot, a Krími Kánságot, Moldvát, Belorusszíát és a lengyel népet. Behatóbban azonban természetesen csak az orosz-ukrán közeledésről és a szövetség megkötéséről írnak.

Az ukrán népnek nyújtott első jelentősebb támogatásra orosz részről 1647-ben került sor - olvashatjuk a könyvben -, amikor lengyel küldöttség ment Moszkvába és követelték az orosz kormányzattól, hogy tiltsa meg az ukránok áttelepülését az orosz területekre és a már áttelepülteket szolgáltassák ki a lengyel hatóságoknak. A cár azonban még azt is megtagadta, hogy erről egyáltalán tárgyalásba bocsátkozzon. Az orosz vezető körök azért döntöttek így a szerző szerint, mert egyrészt az orosz határvidéken letelepült ukrán menekültek jelentős részt vállaltak a déli határok védelmében a tatárok ellen, másrészt az általuk létrehozott kolóniák

nagy hatással bírtak Dél-Oroszország későbbi gazdasági fejlődésére. A XVII. század elejétől kibővülő ukrán-orosz gazdasági és kultúrális érintkezésekről ezt olvashatjuk a könyvben:

"Az évről évre megerősödő sokoldalú kapcsolatok Ukrajna és Oroszország között a legfontosabb tényezőket jelentették, amelyek meghatározták a két baráti nép későbbi sorsát."[35]

Figyelmet érdemel azon felsorolás, amelyben az orosz kormányzat legfontosabb külpolitikai teendőit jelölte meg a XVII. század közepén: Szmolenszk visszaszerzése mellett az orosz kormányzat célul tűzte ki Ukrajna és Belorusszia "felszabadítását". Ezzel a kiemeléssel a történészek azt hangsúlyozzák, hogy Oroszország tervei között szerepelt az ukrán területek megszerzése, a Hmelnyickij-mozgalom pedig lehetővé tette, hogy ez békés keretek között, az újraegyesítés formájában menjen végbe, nem pedig mint erőszakos hódítás.

A felszabadító háború folyamán meghatározó szerepet játszott - olvashatjuk a könyvben - Bogdan Hmelnyickij, aki "osztályhovatartozása ellenére népi-felszabaditó háborút irányitott"[36] és következetesen harcolt az ukrán nép reményének megvalósításáért, az újraegyesítésért.

A szerzők külön fejezetet szenteltek az ukrán mozgalom által elért eredmények bemutatásának. Első helyen emeli ki a lengyelországi feudális-jobbágytartó rendszer meggyengülését, melynek következtében sok paraszt számára lehetőség

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1 13.

nyílt a kozákk válásra, ami az adók és a feudális szolgáltatások alóli szabadulást jelentette számukra. A legjelentősebb vívmánya a szabadságmozgalomnak az volt - olvashatjuk -, hogy a hetmani adminisztratív szervezet kiépülésével elkezdődött az "ukrán feudális államiság"[37] kialakulásának a folyamata. Arra viszont már nem találunk utalást, hogy ez a csirázó önálló állami lét elhalt az orosz kötelékben.

Az 1654. évi jelentős történelmi eseményt - a szovjet korszakhoz képest - új megközelítésben értékelik a szerzők:

"... az újraegyesítés életbevágóan szükséges volt a két baráti[38] nép számára." - Ez a mondat világossá teszi a számunkra, hogy az orosz kormányzat nem kevésbé volt érdekelt a Perejaszlavi Rada döntésében, hiszen Ukrajna megszerzése az expanziós orosz nagyhatalmi politika fontos sikerét jelentette. Ukrajna szempontjából azt hangsúlyozzák ki a szerzők, hogy az ukrán területek a lengyel "gyarmati alávetettségből" az orosz kötelékbe kerülve önkormányzati jogot kaptak és az ukrán nép fennmaradhatott, mint etnikum.

"A szovjet történetírás a marxista-leninista koncepciók alapján ... tudományos értékelést adott ezen nevezetes eseménynek, megtisztította annak soha el nem halványuló dicsőségét a különböző hamis koholmányoktól...[39]" - méltatják a történészek a fejezet végén saját koruk historiográfiáját, szembeállítva a polgári és nemesi történetírás koncepcióival. Ezzel a befejezéssel mintha el akarnák vonni a figyelmet arról a néhány fontos észrevételéről, amelyek nem ille-

nek bele a "hivatalos vonalba": Oroszország XVII. századi kül- és belpolitikai helyzetét tanulmányozva arra a megállapításra jutottak, hogy az orosz kormányzatnak létérdeke volt az ukrán területek megszerzése, esetleg még erőszakos hódítás útján is. Másik fontos megjegyzésként azt kell kiemelnünk, hogy a történések az 1649-ben kialakult Kozák--Ukrajnát mint az önálló ukrán állam kezdetét értékelik, ami lehetővé tehette volna, hogy az ukrán nép etnikumból nemzetté váljon. Ennek perspektívájával és sorsával azonban nem foglalkozunk.

B E F E J E Z É S

Az értekezés bevezetésében felvázolt Landsberger-féle főbb szempontok - a mozgalom jellege, okai és céljai, tömegbázisa és vezetői, szövetségese, sikerei és kudarcai - alapján végeztük el az orosz, ukrán és szovjet történeti művek interpretációit az 1648-54. évi ukrán mozgalomról. Ugyanakkor azt is figyelemmel kísértük, hogy a fentebb említett történetírók a Hmelnyickij-felkelést kizárólag Lengyelország, Ukrajna és Oroszország "ügyének" tekintették-e vagy kísérletet tettek a nemzetközi feltételrendszer felvázolására, az 1640-es években zajló nagy európai társadalmi mozgalmak folyamatába való belehelyezésére.

Az "ukrán nemzet" vagy etnikum kérdését csak másodlagos tényezőként kívántuk kezelni, mégis valamennyi ukrán témájú műben ebbe a problémába ütköztünk. Történelmi aspektusból két kulcspontot emelhetünk ezekből a történeti munkákból: egyrészt a Kijevi Rusz "kisajátítását" az orosz, illetve az ukrán nép által, másrészt a Hmelnyickij-mozgalom felelevenítését. Ezen utóbbi témára helyezték a szerzők a hangsúlyt: ukrán részről kiemelik, hogy népük ezzel a felkeléssel lépett a világtörténelem színpadára, amely az első lehetőséget teremtette meg a független Ukrajna létrehozásához; az összorosz érdekeket képviselő művek szerzői pedig arra törekedtek, hogy ennek az eseménynek a vonzerejét csökkentsék az ukrán nép körében és az "újraegyesítés" jelentőségét hangsúlyozzák.

A XVII. század második felétől - az 1840-es évekig terjedő időszakban még csak ukrán krónikákban és az ukrajnai nemesi történetírásban találkoztunk az 1648-54. évi felkelés megörökítésével. Ezekben a művekben az ukrán "nemesi nemzet" kiformálódásának lehettünk a tanúi: a kozák elit és az ukrán nemesség történelmi érdemeinek hangoztatásával - melyet a Hmelnyickij-vezette felkelés idejére vetítenek vissza - a szerzők az orosz kormányzat ukrajnai politikáját bírálják, az ukrán autonómia követelése mellett az önálló ukrán állam alternatívája is felmerül az elképzeléseik között. Az utóbbi lehetőség kiemelése főképpa krónikákra jellemző, míg a nemesi historiográfiában már az orosz apológiára utaló vonások rajzolódnak ki.

Figyelmet érdemel az a - már korábban is említett - körülmény, hogy ezek az ukrán művek csak az 1840-es években kerültek a nyilvánosság elé, a kibontakozó ukrán nemzeti mozgalom ideológiáját megalapozandó és alátámasztandó.

Mintegy válaszként az ukrán "nemzeti" töltető feldolgozásokra, indult meg az ukrán témájú orosz történeti munkák kiadása. Ezen művekben az "összorosz", birodalmi érdekek érvényesülnek és előtérbe állítják a cári önkényuralmi rendszer apologizálását. Egységesen jellemző, hogy az orosz történetírók a Hmelnyickij-mozgalom "nemzeti" vonásait nem ismerik fel - vagy nem is akarják -, ezért az újraegyesítésen kívüli más alternatíváknak - pl. az önálló Ukrajna - nem szentelnek figyelmet.

Az ukrán historiográfiában a demokratikus berendezkedésű - az ukrán történelemmel szervesen összekapcsolt - Kijevi Rusz példájának hangsúlyozásával az Oroszországon belüli demokratikus föderalizmus bevezetése mellett szállnak síkra. Grusevszkij az ukrán kifejezést használva - szemben az orosz fennhatóságot jelentő "kisorosz" elnevezéssel - egyenesen tagadja az orosz és ukrán nép "rokonságát" és a Hmelnyickij-vezette "nemzeti-felszabadító háborúval kívánja igazolni az ukrán nép "nemzeti létét". Szerinte valamennyi műben felvetődik a független ukrán állam igénye, de mint nehezen, vagy - az adott helyzetben - nem megvalósítható célkitűzés.

1876-tól kezdve - amikor a cári kormányzat betiltotta az "ukrán kérdést" érintő művek publikálását - az 1940-es évek elejéig terjedő periódusban nem - vagy csak elvétve - találunk ukrán témájú történeti munkákat.

Változást az 1939-ben a Szovjetunió és Németország közt létrejött Molotov-Ribbentrop paktum - illetve annak titkos záradéka - hozott, amely szükségessé tette a sztálini gépezet számára a nyugat-ukrán területek "visszacsatolásának" igazolását. Erre adott lehetőséget a Hmelnyickij-mozgalom iránti érdeklődés megélénkülése, mellyel az 1939-ben kialakult határok legitimitását akarták bizonyítani az 1654-es újraegyesítéshez visszanyúlva. Ezért ismét engedélyezték az ukrán történelem kutatását, de csak előzetes koncepcionális egyeztetésekkel. A sematikus jellegű művek három fő kérdés-

körre helyezték a hangsúlyt: 1. az ukrán népnek nyújtott orosz segítség kiemelése, 2. az ukrán autonóm és önállósodási törekvések elhallgatása, 3. az 1939 utáni Ukrajna visszavetítése 1654-be. Meghatározó elemként jelentkezett a lengyel "gyarmatpolitika" és a "népfelkelés-népvezér"-motívum hangoztatása. Oszipov kivételével - aki a föderáció előtérbe állításával a hivatalos verzióval és az állami centralizmussal ellentétes álláspontot képvisel - mindegyik feldolgozásban nagy súlyt helyeznek a szerzők az orosz-ukrán "rokoni" kapcsolatokra és az újraegyesítésre, mint az egyetlen "előremutató" megoldásra. Hmelnyickijt mint az ukrán nép megmentőjét értékelik, akinek dicsőítésében több műben is Sztálin alakjára ismerhetünk.

Az 1954-es évfordulóra megjelent könyvek és tanulmányok az 1840-es évek után a második csomopontját képezik a Hmelnyickij-felkelés interpretációinak. Jelentős eltérést jelent az utóbbi időpontban az a körülmény, hogy az összorosz, illetve centralisztikus érdekek érvényesülnek az 1954-es művekben. Koncepciójukat tekintve szinte semmi változást nem vettünk észre e munkákban az 1940-es években kialakult hivatalos elmélethez viszonyítva, legfeljebb annyit, hogy az ukrán mozgalmat "parasztháborúnak" minősítették - ezáltal is csökkentve annak jelentőségét - és nagyobb figyelemmel tanulmányozták az "osztályharc fokozódását", amellyel az ukrán "nemzeti" elemeket helyettesítették. Pozitívumként jelenik meg azonban egyes szerzőknél - Golobuckij, Prsnyev -, hogy a Hmelnyickij-mozgalmat és Lengyelországot belehelyezték az 1640-es évek világgazdasági összefüggéseinek rendszerébe.

Az 1954 utáni periódusban összességében továbbra is az "összorosz" irányvonal érvényesül, ami a szellemi "megmerevedésre" utalhat. Golobuckij az 1957-es művében "nemzeti-felszabadító háborúról" ír, ami az 1956 utáni ukrán nemzeti törekvéseket érzékelteti, de az 1962-es munkájában ismét visszatér a hivatalos állásponthoz: azt hangsúlyozza, hogy Ukrajna nem a függetlenség kivívásában, hanem - annak nagyobb realitása miatt - az Oroszországgal történő újraegyesítésben volt inkább érdekelt.

Az 1983-as Ukrajna-történetben újra az ukrán "nemzeti" elem jelenik meg: az 1648-54. év között kialakult "ukrán önálló államiság" felvetésével - ami ugyan megszünt az orosz fennhatóság alatt - ismét felmerül a függetlenség megszerzésének, az ukrán nemzet-állam megalakításának lehetősége.

E l ő s z ó

1. Hunfalvy János - Egyetemes történelem Pest, 1851
2. Marczali Henrik - Az újkor története Bp, 1883
3. Lázár Gyula - Az orosz birodalom története I-III. Temesvár, 1890
4. U.o. - 157.o.
5. U.o. - 181.o.
6. Szilágyi Sándor - II.Rákóczi György 1621-1660 Budapest, 1891
7. Márki Sándor - Az Újkor és a Legújabb kor története Bp., 1910
8. Rátz Kálmán - Oroszország története Bp., 1943
9. Gebei Sándor - Az Erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648-1660 között Kandidátusi értekezés tézisei Debrecen, 1985
10. U.o. - 8-9.o.
11. U.o. - 9.o.
12. Hugh Seton Watson - The Russian Empire 1801-1917 Oxford, 1967
13. U.o. - 7-8.o.
14. Henry Kamen - La sociedad europea /1500-1700/ Madrid, 1985
15. U.o. - 269-271.o.
16. Perez Zagorin - Revueltas y revoluciones en la edad moderna I-II. Madrid, 1986

17. Richard van Dülmen - Los inicios de la europea moderna 1550-1648 Madrid, 1984

18. P.A. Sorokin - Fluctuation of social Relationships, War, and Revolution American Book Company New York, 1937

19. I. Wallerstein - A modern világgazdasági rendszer kialakulása Bp. 1983 576.o.

20. Ádám Anderle - Sublevaciones campesinas en Europa Centro-Oriental en los siglos XVI-XVII: observaciones metodologicas in "Acta Historica" tomus LXXXVII. Szeged, 1988 55.o.

21. Landsberger - The role of peasant movements and revolts in development Ithaca and London, 1969

I.

1. - Létopisz Szamovidca Kijev, 1878
   - Létopisz Grabjanki Kijev, 1854
   - Létopisz Sz.Velicsko Kijev, 1848

2. Isztoriografija Isztoriji SzSzSzR red. V.E. Illerickij, I.A. Kudrjavcev Moszkva,1961 73.o.

3. V.Sz. Ikonnyikov: Opit russzkoj isztoriografiji Osnabrück, 1966 II.kötet 1560.o.

4. Létopisz Szamovidca Kijev, 1878

5. U.o. - 34.o.

6. Létopisz G.Grabjanki Kijev, 1854

a mű teljes címe: "Gyejsztvija prezel'noj i ot nacsala poljakov nyebüvaloj branyi Bogdana Hmel'nyickogo getmana Zaporozsszkogo sz poljakami"

7. Valószinűleg a Törökországgal vívott háború idején esett el

8. U.o. - 20.o.

9. Létopisz Sz.Velicsko Kijev, 1848
a mű teljes címe: "Letopisz szobütyij v Jugozapadnoj Rossziji v XVII. veke"

10. A címtől eltérően az 1720-as évek elejéig foglalta össze Velicsko az ukrajnai eseményeket.

11. P.Szimonovszkij - Kratkoje opiszanyije a kozackom malorosszijszkom narode i o vojennüh jego gyelah Moszkva, 1847

12. P.Chevalier - Isztorija vojnü kozakov protyiv Pol'si Kijev, 1960
A mű eredeti kiadását és címét nem ismerjük, ezenkívül a szerző születésének és halálának dátuma is ismeretlen ezidáig számunkra.

13. Valójában az orosz uralkodót ekkor már cárnak nevezték.

14. Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji Moszkva, 1846

15. G.A. Poletika /1725-1784/ kiemelkedő ukrán politikus, a teljes ukrán autonómiát követelő ukrán nemesség ideológusa volt a XVIII. században.

16. A Nagy Szovjet Enciklopédia G.Konyisszkij életművének jellemzésében arra utal, hogy sokáig - "hibásan" -

őt tartották az "Isztorija Ruszov" szervezőnek G.A. Poletika helyett. Ugyanakkor az utóbbi - lehetséges - szerző mellett sem foglalnak állást, hanem azt írják, hogy "egyes történetírók" - akiket nem neveznek meg - szerint Poletika írta fentebb említett történeti művet.

17. U.o. - 50.o.

18. U.o. - 59.o.

19. U.o. - 71.o.

20. U.o. - 85.o.

21. U.o. - 88.o.

22. D.N.Bantüs-Kamenszkij - Isztorija Maloj Rossziji Szpb., 1903

A történetíró - a Nagy Szovjet Enciklopédia szerint - Oroszország és Ukrajna történetírója volt, moldvai arisztokrata családból származott. Ezen művét a cárnak ajánlotta a következő szavakkal:

"Méltassa figyelemre legkegyelmesebb cárunk hű és bátor népünk történelmét, mely boldogulását, az Ön bölcs uralkodásának köszönheti!"

23. A Külügyi Kollégium moszkvai archívumának vezetője akkoriban a történetíró apja, a kiemelkedő archeológus és bibliográfus, N.N.Bantüs-Kamenszkij volt, akinek az ösztönzésére és segítségével kezdett D.N.Bantüs-Kamenszkij a történetírással foglalkozni.

24. D.N.Bantüs-Kamenszkij - Szlovar' g dosztopamjatnüh ljugyej russzkoj zemli tom I-VIII. Moszkva, 1836-47

25. A XVII. század első felének kozák felkelései a következők voltak:

1620 - Szagajdacsnüj vezetésével

1625 - M. Dorosenko "

1628 - T. Trjaszilo "

1636-37 - Pavljuk "

1638 - Osztrjanyica és Gunya vezetésével

26. D.N. Bantüs-Kamenszkij - Isztorija... 122.o.

27. U.o. - 140.o.

28. U.o. - 148.o.

29. N.A.Markevics - Isztorija Malorossziji I-V. Moszkva, 1842

30. U.o. - II. kötet 150.o.

31. U.o. - 167.o.

32. Ezt az adót Lengyelország annak fejében fizette a Krími Kánságnak, hogy a tatárok nem támadnak lengyel - de nem ukrán - területek ellen

33. U.o. - II.kötet 307.o.

34. Arató Endre - Kelet-Európa története a XIX. század első felében Bp., 1971 191.o.

35. U.o. - 299. o.

II.

1. P.M. Pogogyin - Vzgljad na russzkuju isztorijü Moszkva, 1867

2. N.G.Usztrjalov - Russzkaja isztorija I-V. kötet Moszkva, 1837-41

3. Drahomaniv 1870-től a Kijevi Egyetem történelemtanára volt, de politikai tevékenységéért 1876-ban emigrálnia kellett Bécsbe, ahol az ukrán szeparatista törekvéseket irányította.

4. Hugh Seton Watson - The Russian Empire 1801-1917 Oxford 1967 608-609.o.
1905-ben a történész három új ukrán politikai pártot említ meg: 1. Radikális Demokrata Párt
2. Ukrán Szociáldemokrata Párt
3. Ukrán Néppárt

5. Az Osztrák-Magyar Monarchia mintájára képzelték el az orosz-ukrán viszony rendezését.

6. Sz.M.Szolovjov fő műve mellett ki kell emelni még az "I.Sándor cár" /1877/ és a "Lengyelország bukásának története" /1863/ című történeti munkáit.
A Nagy Szovjet Enciklopédia szerint Szolovjov arra törekedett, hogy leleplezze az orosz önkényuralmi rendszer "osztályfölöttiségéről" kialakított reakciós nézeteket.

7. Szoloview Szergiusz - Oroszország története Ungvár, 1895
A mű orosz kiadását nem tudjuk pontosan meghatározni.

8. U.o. - 258.o.

9. U.o. - 258.o.

10. U.o. - 259.o.

11. U.o. - 260.o.

12. N.I. Kosztomarov 1817-ben született egy Voronyezs környéki kisnemesi családban

13. N.I. Kosztomarov - Isztoricseszkaja monografija Bogdana Hmel'nyickogo I-III.kötet Szentpétervár, 1884

14. U.O. - I.kötet 242.o.

15. U.O. - I.kötet 303.o.

16. Az előző fejezet végén felvázoltuk az 1820-as évektől kezdve létrehozott titkos társaságokat, közöttük az 1846-ban alapított "Cirill és Metód Társaságot". A szervezet programjában a szláv népek föderációja szerepelt, amely elképzelésnek csak az enyhébb formájára, az Oroszországon belüli föderalizmusra utal Kosztomarov a művében.

17. U.o. - II.kötet 200.o.

18. Miközben a lengyel nemesség figyelmét a Hmelnyickij elleni harc kötötte le, 1651-ben Podhalén kitört az Aleksander Kostka Napierski és Stanislaw Letowski kisnemesek vezette lengyel parasztfelkelés.

19. 1572-ben Zsigmond Ágost lengyel király utasítására a kozákokat állami szolgálatba állították, korlátozott létszámban /6000 fő/. Név szerint jegyzékbe /= lajstromba/ foglalták őket, ami alapján évente zsoldot kaptak.

20. U.o. - I.kötet 310.o.

21. U.o. - II.kötet 169.o.

22. Az 1860-as évektől kezdve - a felerősödő népi forradalmak következtében- Kosztomarov fokozatosan kezdte felülbírálni a korábbi nézeteit és a hivatalos-konzervativ történeti irányzathoz közeledett.

23. P.A.Kulis - Otpagyenyije Malorossziji ot Pol'si I-III.kötet Moszkva 1887-89

A Nagy Szovjet Enciklopédi mint ukrán származású, de az orosz uralkodó osztályba szervesen betagozódott történetíróról ír Kulisról, aki a nagyorosz nacionalizmust képviselte műveiben.

24. U.o. - II.kötet 145.o.

25. U.o. - III.kötet 201.o.

26. U.o. - II.kötet 253.o.

27. U.o. - II.kötet 328.o.

28. U.o. - II.kötet 178.o.

29. A Habsburgok, az Oszmán Birodalom és Svédország nem nézték volna tétlenül az orosz cár kísérletét, hanem beavatkoztak volna, mert az orosz állam megerősödése egyik nagyhatalomnak sem állt érdekében.

30. U.o. - II.kötet 342-343.o.

31. U.o. - III.kötet 109.o.

32. D.I. Evarnickij - Isztorija zaporozssszkih kozakov I-III. kötet Szpb. 1895

33. U.o. - II.kötet 245.o.

34. U.o. - II.kötet 248.o.

35. V.O.Kljucsevszkij - Bojarszkaja Duma drevnyej Ruszi Moszkva, 1882

36. V.O. Kljucsevszkij - Proizhozsgyenyije kreposztnogo prava v Rossziji Moszkva, 1885

37. V.O. Kljucsevszkij - Kursz russzkoj isztoriji III.rész Moszkva, 1957

Az előadássorozat először 1904-10 között jelent meg Moszkvában

38. Az ukrán területeket Kis-Oroszországnak nevezi, kihangsúlyozva alávetett helyzetüket az orosz birodalmon belül.

39. U.o. - 110.o.

40. U.o. - 113.o.

41. A Nagy Szovjet Enciklopédia szerint Grusevszkij az ukrán polgárság ellenforradalmi nézeteinek képviselője, az ukrajnai szovjet hatalom esküdt ellensége volt. Élete nagy feladatának Ukrajna Oroszországtól való elszakításának megszervezését és egy "polgári-földesúri monarchia" létrehozását tartotta német protektorátus alatt. Valójában - véleményünk szerint - Grusevszkij az önálló ukrán nemzetállam megvalósításának a híve volt.

42. M. Grusevszkij - Isztorija Ukraini -Ruszi I-X.kötet Kijev, 1906

43. M. Grusevszkij

44. M.Hruschewskyj - Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Wien, 1915

45. U.o. - 7.o.

46. U.o. - 38.o.

47. Sz.F. Platonov - írja a Nagy Szovjet Enciklopédia - ellenségesen viszonyult a Nagy Októberi Szocialista forradalomhoz és a szovjet tudományos intézményekbe se tudott "gyümölcsözően" beintegrálódni.

48. Sz.F. Platonov - Ocserki po isztoriji szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve XVI-XVIII vv. Moszkva 1899

Klebelsberg Könyvtár SZEGED 13.

49. Sz.F. Platonov - Oroszország története Budapest, 1936
A mű orosz-szovjet kiadására nem találtunk utalást.
50. U.o. - 222.o.
51. U.o. - 225.o.

III.

1. A Szovjetunió története II. rész Budapest-Moszkva, 1980. 95.o.
2. E.A. Koszminszkij - A középkor története Budapest, 1949
3. Isztorija SzSzSzR
Szerk: B.D. Grekov, Sz.V. Bahrusin, V.I. Lebegyev
Moszkva, 1948
4. U.o. - 86.o.
5. U.o. - 89.o.
6. P.I. Ljasenko - Isztorija narodnogo hozjasztva SzSzSzR
I-II.kötet Moszkva, 1952
7. K.Oszipov - Bogdan Hmelnyickij Moszkva, 1948
8. U.o. - 19.o.
9. U.o. - 209.o.
10. U.o. - 159.o.
11. U.o. - 404.o.
12. Isztorija Ukrainszkoj SzSzR Kijev, 1953
13. U.o. - 238.o.
14. U.o. - 237.o.
15. U.o. - 231.o.
16. Isztorija Polsi v trjoh tomah /2.kiadás/
Moszkva, 1956

17. U.o. - 6.o.

18. U.o. - 245.o.

19. U.o. - 280.o.

20. U.o. - 282.o.

21. U.o. - 288.o.

22. U.o. - 289.o.

23. Isztorija Szrednyih vekov III.kötet Moszkva, 1954

IV.

1. V.A.Golobuckij - Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodsztvom Hmelnyickogo Moszkva, 1954

V.A.Golobuckij - Bogdan Hmelnyickij - velikij szün ukrainszkogo naroda Kijev, 1954

2. V.A. Golobuckij - Oszvobogyityelnaja vojna... 3.o.

3. 1591-93 - felkelés K.Koszinszkij vezetésével Kijev környékén és Volhíniában

1594 - Nalivajko vezetésével a Dnyeper jobb partján és Belorussziában

1630 - Tarasz Fjodorovisz /Trjaszilo/- felkelés a Dnyeper bal partján

1637-38 - Ukrajna jelentős részére kiterjedő mozgalom Pavljuk, majd Osztrjanyin és Gunya vezetésével

4. V.A.Golobuckij - Bogdan Hmelnyickij... 21.o.

5. V.A. Golobuckij - Rosszija i oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. in. "Voproszü Isztoriji" 1954/1

6. U.o. - 82.o.

7. I.Bojko-V.Golobuckij-K.Guszlisztij - Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej Moszkva, 1954

8. I.D.Bojko - 300 - letyije vosszojegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej Moszkva, 1954

9. I.D.Bojko - Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. i vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej
in "Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej" Szbornyik sztatyej Moszkva, 1954

10. I.D.Bojko - 300 - letyije... 3.o.

11. U.o. - 8.o.

12. A.I.Kozacsenko - Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej Moszkva, 1954
- A.I.Kozacsenko - Borba ukrainszkogo naroda protyiv inozemnüh porabotyityelej za vosszojegyinyenyije sz Rosszijej Moszkva, 1954

13. U.o. - 3.o. és 5.o.

14. A.I.Kozacsenko - Borba... 8.o.

15. V.Djadicsenko-E.Sztecjuk - Borba ukrainszkogo naroda za vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej Kijev, 1954

16. U.o. - 3.o.

17. M.V.Gorn - Klasszovaja borba kresztjan zapadnoukrainszkih zemel v 1638-48 godah
in "Voproszü Isztoriji" 1954/2

18. U.o. - 58.o.

19. **A lengyel búzaexportáló gazdaság felemelkedése a piacra termelő nagybirtok megerősödését jelentette a XVI.század**

második felében. Ezáltal a lengyel nemesség prosperitása a nyilt kereskedelem függvénye lett. A XVII. század második negyedére azonban a nemzetközi ármozgások kedvezőtlenné váltak Közép-Kelet-Európa, így Lengyelország számára is. A nyugat-európai országoknak - miután mezőgazdaságukat intenzívebbé tették és hatékonyabb gabonatermelésre álltak át - a továbbiakban nem volt szükségük olyan nagy mennyiségű és drága lengyel gabonára. Ezt a helyzetet tovább nehezítette Gusztáv Adolf svéd király 1626-29 közti blokádja, aki elzárta Danzig kikötőjét és megtiltotta a kijárást a Balti-tengerre. Ezen intézkedés következtében leblokkolta az amúgy is csökkenő tendenciájú legyen exportot.

20. U.o. 62.o.

21. U.o. 70.o.

22. B.F. Porsnyev - K haraktyerisztike mezsdunarodnoj obsztanovki oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkogo naroda 1648-54 gg.
in "Voproszü Isztoriji" 1954/5

23. U.o. - 44.o.

24. U.o. - 45.o.

25. U.o. - 48.o.

26. I.Sz. Miller - Oszvobogyityelnaja vojna 1648-54 gg. i polszkij narod
in "Voproszü Isztoriji" 1954/1

27. E.G. Suljakovszkij - Ucsasztyije belorusszkogo naroda v oszvobogyityelnoj vojne 1648-54 godov
in "Voproszü Isztoriji" 1954/5

28. V.E. Sutoj - Kanun oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkogo naroda 1648-54 gg.
in "Isztoricseszkije Zapiszki" 46. 1954

29. U.o. - 230.o.

30. U.o. - 237.o.

V.

1. V.A. Golobuckij - Zaporozsszkoje kozacsesztvo
Kijev, 1957

2. U.o. - 251.o.

3. U.o. - 266.o.

4. Világtörténet V.kötet
Szerk.: J.J. Zutyisz, O.L. Vajnstein, N.I. Pavlenko, V.F. Szemjonov
A mű eredeti kiadása Moszkvában jelent meg 1958-ban

5. U.o. - 7.o.

6. U.o. 189.o.

7. U.o. - 196.o.

8. U.o. - 199.o.

9. U.o. - 10. o.

10. A.I. Baranovics - Ukraina nakanunye oszvobogyityelnoj vojnü szeregyinü XVII veka Moszkva, 1959

11. U.o. - 161.o.

12. 1642-ben Ukrajna és Belorusszia pravoszláv érseke, I.Boreckij azzal az ajánlattal fordult a cárhoz, hogy egyesítsék Oroszországot és Ukrajnát-

13. Isztorija SzSzSzR Moszkva, 1960
Szerk.: V.V. Mavrogyin, G.V. Kuzmin, I.F. Kondrasev
14. U.o. - 121.o.
15. V.A. Golobuckij - Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648-54 gg. Kijev, 1962
16. U.o. - 37.o.
17. Valójában a kapitalista viszonyok kialakulása a - világgazdaság centrum-államait magába foglaló - nyugat-európai régióban már a XV.sz. végén - XVI.század elején kezdetét vette. A 30 éves háborúban elszenvedett vereség a Habsburgokat kiszorította a nyugat-európai nagyhatalmi politikából, majd ezután fordultak kelet felé.
18. U.o. - 61.o.
19. U.o. - 86.o.
20. U.o. - 192.o.
21. U.o. - 350.o.
22. Isztorija SzSzSzR Moszkva, 1966
23. U.o. - 112.o.
24. V.Sz. Sztyepankov - Szocialnaja politika getmanszkoj adminisztraciji v godü oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkogo naroda /1648-54/ i borba protyiv nyego kresztjansztva i kozackoj golitbü
in "Isztorija SzSzSzR" 1979/3
25. A "forradalom előtti" történeti munkákon Sztyepankov valószínűleg az 1917 előtti nemesi és polgári historiográfiát érti
26. U.o. - 73.o.

27. U.o. - 74.o.

Ezen utóbbi lehetőség azonban eleve nem egyezett meg az ukrán mozgalom vezetőségének az érdekeivel, akik a lengyel pánoktól ukrán földeket maguknak akarták megszerezni.

28. 1651 novemberében a korszunyi ezred megtagadta az engedelmességet a hetmannak és Mozür ezredessel az élen fellázadt.

29. U.o. - 84.o.

30. I.G. Rozner - Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. i Rosszija in "Voproszü Isztoriji" 1979/4

31. U.o. - 52.o.

32. U.o. - 64.o.

33. Isztorija Ukrainszkoj SzSzR v 10 tomah

Szerk.: G.Ja. Szergijenko, V.I. Boriszenko, V.V.Panasenko tom III. Kijev, 1983

A XVII. századi ukrán történelmet a III.kötet foglalja magába, melyben a szerkesztők egy terjedelmes - mintegy 100 oldalas - fejezetet szenteltek a Hmelnyickij-mozgalomnak. A fejezet címe részben eltér az 1950-es években jellemző - "Az ukrán felszabadító háború..." az Oroszországgal történő újraegyesülésért" - címtől.

Az 1648-54. évi ukrán mozgalomról szóló fejezetet három történész - L.V.Olijnyik, V.A.Szmolij, E.I.Sztecjuk - írta.

34. U.o. - 19.o.

35. Vitatható a történészek ezen álláspontja, hiszen Zaporozsje a "senki földjének" számított, amely területre jogot formált Lengyelországon kívül a Krími Kánság is.

36. U.o. - 22.o.

37. U.o. - 24.o.

38. U.o. - 74.o.

39. U.o. - 79.o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Akti, otnoszjascsijeszja k isztoriji zapadnoj Rossziji Szpb. 1853
- A Szovjetunió története Bp.-Moszkva 1980
- Anderle Ádám - Sublevaciones campesinas en Europa los siglos XV-VIII: observaciones metodologicos in "Acta Historica" LXXXVII. Szeged, 1988
- Arató Endre - Kelet-Európa története a XIX.század első felében Bp. 1971
- D.N. Bantüs-Kamenszkij - Isztorija Maloj Rossziji Kijyev, 1903
- A.I. Baranovics - Ukraina nakanunye oszvobogyityelnoj vojnü szeregyinü XVII veka Moszkva, 1959
- I.D. Bojko - 300- letyije vosszojegyinyenyija Ukrainü sz Rosszijej Moszkva, 1954
- I.Bojko - V.Golobuckij- K.Guszlisztij - Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej Moszkva, 1954
- V.Djadicsenko - E.Szteçjük - Borba ukrainszkogo naroda za vosszojegyinyenyije Ukrainü sz. Rosszijej Kijev, 1954
- Dokumentü ob oszvobogyityelnoj vojne ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. Kijev, 1965
- Richard van Dülmen - Los inicios de la europea moderna 1550-1648 Madrid, 1984
-, D.I. Evarnickij - Isztorija zaporozsszkih Kozakov I-III.kötet Szpb. 1895
- Gebei Sándor - Az Erdélyi fejedelemség és a Zaporozsjei Had politikai kapcsolatrendszerének vizsgálata 1648-1660 között Kandidátusi Értekezés 1985

- Gebei Sándor - Az ukrán kozákság a XVI. században in "Agrártörténeti Szemle" 1979/1-2.

- Gebei Sándor - Ukrajna és Oroszország egyesülésének /1654/ kérdéséhez in "Századok" 1985/1

- V.A.Golobuckij - Zaporozsszkoje kozacsesztvo Kijev, 1957

- V.A.Golobuckij - Diplomaticseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojnü 1648-54 gg. Kijev, 1962

- V.A.Golobuckij - Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda pod rukovodsztvom Hmelnyickogo Moszkva, 1954

- V.A.Golobuckij - Bogdan Hmelnyickij - velikij szün ukrainszkogo naroda Kijev, 1954

- M.V. Gorn - Klasszovaja borba kresztjan zapadnoukrainszkih zemel v 1648-54 godah in "Voproszü Isztoriji" 1954/2

- Hunfalvy János - Egyetemes történelem Pest, 1851

- M. Hruschewskyj - Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Wien, 1915

- V.Sz. Ikonnyikov - Opit russzkoj isztoriografiji Osnabrück, 1966

- Isztoriografija isztoriji SzSzSzR Szerk.: V.E. Illerickij, I.A. Kudrjavcev Moszkva, 1961

- Isztorija Ruszov ili Maloj Rossziji Moszkva, 1846

- Isztorija SzSzSzR Szerk.: B.D. Grekov, Sz.V. Bahrusin, V.I. Lebegyev Moszkva, 1948

- Isztorija SzSzSzR

Szerk.: V.V. Mavrogyin, G.V. Kuzmin, I.F. Kondrasev
Moszkva, 1960

- Isztorija SzSzSzR Moszkva, 1966
- Isztorija szrednyih vekov I-II. kötet Moszkva, 1954
- Isztorija Polsi v trjoh tomah Moszkva, 1956
- Isztorija Ukrainszkoj SzSzR Kijev, 1953
- Isztorija Ukrainszkoj SzSzR Kijev, 1983
- Henry Kamen - La sociedad europea /1500-1700/ Madrid, 1985
- V.O. Kljucsevszkij - Kursz russzkoj isztoriji III.kötet
Moszkva, 1957
- E.A. Koszminszkij - A középkor története Bp., 1949
- N.I. Kosztomarov - Isztoricseszkaja monografija Bogdana
Hmelnyickogo I-III. kötet
Szentpétervár, 1884
- A.I. Kozacsenko - Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej
Moszkva, 1954
- A.I. Kozacsenko - Borba ukrainszkogo naroda protyiv
inozemnüh porabotyityelej za vosszojegyinyenyije
sz Rosszijej Moszkva, 1954
- P.A. Kulis - Otpagyenyije Malorosszije ot Polsi I-III.kötet.
Moszkva, 1887-89
- Landsberger - The role of peasant movements and revolts in
development Ithaca and London, 1969
- Lázár Gyula - Az orosz birodalom története Temesvár, 1890
- Létopisz Szamovidca Kijev, 1878
- Létopisz G.Grabjanki Kijev, 1854
- Létopisz Sz.Velicsko Kijev, 1848

- P.I. Ljasenko - Isztorija narodnogo hozjajsztva SzSzSzR I-II. kötet Moszkva, 1952
- Makkai László - Az európai feudalizmus jellegzetességei Bp, 1987
- Marczali Henrik - Az Újkor története Bp. 1883
- N.A. Markevics - Isztorija Malorossziji I-V. kötet Moszkva, 1842
- I.Sz. Miller - Oszvobogyityelnaja vojna 1648-54 gg. i polszkij narod in "Voproszü Isztoriji" 1954/1
- Márki Sándor - Az Újkor és a Legújabb kor története Bp.,1910
- Niederhauser Emil - A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában Bp., 1977
- K.Oszipov - Bogdan Hmelnyickij Moszkva, 1948
- Pach Zsigmond Pál - A nemzetközi kereskedelmi útvonalak átrendeződésének kérdéséhez in "Századok" 1968/5-6.
- Ju.A.Pincsuk - Isztoricseszkije vzgljadü N.I. Kosztomarova Kijev, 1984
- Sz.F. Platonov - Oroszország története Bp., 1936
- B.F. Porsnyev - K haraktyerisztike mezsdunarodnoj obsztanovki oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. in "Voproszü Isztoriji" 1954/5
- Rátz Kálmán - Oroszország története Bp., 1943
- I.G. Rozner - Oszvobogyityelnaja vojna ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. i Rosszija in "Voproszü Isztoriji" 1979/4

- E.G. Suljakovszkij - Ucsasztyije belorusszkogo naroda v oszvobogyityelnoj vojne 1648-54 godov in "Voproszü Isztoriji" 1954/5
- V.E. Sutoj - Kanun oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkogo naroda 1648-54 gg. in "Isztoricseszkije zapiszki" 46. 1954
- Szoloview Szergiusz - Oroszország története Ungvár, 1895
- P.A. Sorokin - Fluctuation of social Relationships, War, and Revolution American Book Company New York, 1937
- Szilágyi Sándor - II. Rákóczi György 1621-1660 Bp., 1891
- P.Szimonovszkij - Kratkoje opiszanyije o kozackom malorosszijszkom narode i o vojennüh jego gyelah Moszkva, 1847
- V.Sz.Sztyepankov - Szocialnaja politika getmanszkoj adminisztraciji v godü oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkogo naroda /1648-54/ i borba protyiv nyego kresztjansztva i kozackoj golitbü in "Isztorija SzSzSzR" 1979/3
- J.Topolski - A nagybirtok gazdaságának refeudalizálódása Közép-Kelet-Európában Világtörténet 20.
- Világtörténet V.kötet Moszkva, 1958
- Vosszojegyinyenyije Ukrainü sz Rosszijej Dokumentü i materialü v trjoh tomah I-III.kötet Moszkva,1954
- I.Wallerstein - A modern világgazdasági rendszer kialakulása Bp., 1983

- Hugh Seton Watson - The Russian Empire 1801-1917
Oxford, 1967

- Perez Zagorin - Revueltas y revoluciones en la edad moderna
I-II. kötet Madrid, 1986

- Zimányi Vera - A magyarországi ármozgások helye az európai
fejlődésben
in "Történelmi Szemle" 1972/3-4.

TARTALOM

- Bevezető I-IX. o.

- I. Ukrán krónikák és az ukrán nemesi történetirás 1-39. o.

II. Az orosz és ukrán polgári történetirás 40-85. o.

III. 1917-1954 86-121. o.

IV. 1954- Oroszország és Ukrajna egyesülésének 300. évfordulója 122-165. o.

V. 1954 után 166-220. o.

- Befejezés 201-205. o.

- Jegyzetek 206-222. o.

- Felhasznált irodalom 223-228. o.